

TANULMÁNYOK

A RÓMAISÁG KÉPZETE A KAROLING-KORBAN A KERESZTSÉGI SZERTARTÁSOK TÜKRÉBEN

TÓTH RICHÁRD

THE IMAGE OF ROMANNESS IN THE CAROLINGIAN ERA:
A STUDY ON BAPTISMAL RITES

The study examines the identity of the Carolingian Roman Rite through the rite of baptism. A wealth of material has survived from the letters, reports and liturgical explanations in response to Charlemagne's baptismal circular letter of 812, which is important for the organisation of society and has produced important research results to date. However, a detailed study of the primary liturgical sources, the ritual books, remains to be done. The database-based analysis of almost 200 manuscripts, including textual analysis and statistical evaluation, provides a more comprehensive and accurate picture of which parts of a ritual were considered permanent and canonical in the Carolingian period and afterwards, and which parts were those that could be adapted to local customs. On the basis of this analysis, it would therefore seem that the answer to the question of Romanness lies in the liturgical textual tradition. On this basis, a ritual was considered Roman if it contained the normative textual material of the rituals that had to be performed.

Keywords: Romanness, Carolingians, Charlemagne, Roman Rite, baptismal ordines, Middle Ages

Számos kutatási eredmény látott napvilágot arról, hogy a Karoling uralkodók és kortársaik miként viszonyultak Róma sokszínű kulturális örökségéhez.¹ A 'római' jelzőt több értelemben is használták. A frank területek őslakosait rómainak hívták, emellett a Meroving-kori szerzők a megnevezést a keletiekre, a bizánciakra is alkalmazták. Jóllehet Itália lakosait már az ókorban is *Romani* jelzővel illették, csak a 8. század után zárták ki a félszigeten kí-

Tóth Richárd, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

- 1 Az alább közölt hivatkozásokon kívül lásd *Rethinking the Carolingian Reforms*. Ed. Arthur Westwell – Ingrid Rembold – Carine van Rhijn. Manchester, 2023.; John F. Romano: *Liturgy and Society in Early Medieval Rome*. London – New York, 2014.; *Chant, Liturgy, and the Inheritance of Rome. Essays in Honour of Joseph Dyer*. Ed. Daniel J. DiCenso – Rebecca Maloy. Woodbridge, 2017.; *Rome Across Time and Space. Cultural Transmission and the Exchange of Ideas, c. 500–1400*. Ed. Claudia Bolgia – Rosamond McKitterick – John Osborne. Cambridge, 2011.

vül eső területeket, így a frank források többnyire Itália területét értették Róma alatt. A 8. századtól kezdve a rómaiság egyre inkább vallási és egyházi értelmet kapott, vagyis a római földrajzilag egyet jelentett a pápa fennhatósága alá tartozó területek összességével. E nézet fokozatosan változott. Minthogy az Örök Város a pápa székhelye és ily módon a kereszténység központja, kézenfekvőnek látszott a rómaiságot a teljes Egyházra, illetve a világ keresztény területeire vonatkoztatni. Noha Nagy Károly 800-as, a pápa által történt koronázása után nem viselte a „Róma császára” címet, nem volt ellenére, hogy birodalmát rómainak nevezzék.²

Walter Pohl az antikvitás, valamint a kora középkor fölfogása alapján a római identitás tíz kategóriáját határozta meg. A rómaiság többek között vonatkoztatható a város lakóira, politikailag és etnikailag a birodalom népességére, területileg Közép- és Dél-Itáliára, esetleg az egész félszigetre. Minthogy a rómaiak kiváltságokkal bírtak, beszélhetünk jogi identitásról is. Mindezek mellett a *Romanitas* fogalomnak léteztek katonai, kulturális és vallási értelmezései is.³ A Római Birodalom összetartásában, megfelelő működésében és önazonosságának kifejezésében meghatározó szerepe volt a görög mintákra épülő, politeista vallásnak, amelynek helyét Nagy Konstantin idejétől a kereszténység vette át. E folyamat nem egyik pillanatról a másikra történt, hanem fokozatosan, és csak a 4. század utolsó negyedében kezdte éreztetni hatását.⁴ Az új vallási identitás azonban a birodalom szétesése után nem tudott maradéktalanul megfelelni a politikai önazonosság tudatának. A 6. században már rómainak tekinthették mindazokat, akik a római katolikus hitvallást vallották és a hozzá tartozó liturgikus örökséget ápolták.⁵ E tanulmány ez utóbbi jelenség, a liturgia római identitásának meghatározására irányul.

A latin nyugaton léteztek a rómainál mind szövegükben, mind szerkezetükben eltérő rítusok is. Ilyen volt például Galliában a 8. századig gyakorolt gallikán,⁶ az Ibériai-félszigeten őshonos mozarab⁷ vagy a Milánóban végzett ambrozián rítus.⁸ Nagy Károly – elődje, Kis Pippin kezdeményezését folytatva – elhatározta a római rítus bevezetésének végigvitelét. Eredetileg azonban a frank területeken a romanizáció folyamata nem Kis Pippinnel kezdődött. Különböző magánkezdeményezéseknek köszönhetően (például szerzetesek vagy

2 Laury Sarti: Frankish Romanness. *Speculum* 91 (2016) 1041–1054.

3 Walter Pohl: Introduction. Early Medieval Romanness – A Multiple Identity. In: *Transformations of Roman-ness. Early Medieval Regions and Identities*. Ed. Clemens Gantner et al. Berlin, 2018. 9–33.

4 Peter Brown: *Through the Eye of a Needle. Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD*. Princeton, 2012. XXII. [Előszó], 31–52.

5 Uo. 22–24.

6 A gallikán rítusról bővebben lásd William Stevens Porter: *The Gallican Rite*. London, 1958. (Studies in Eucharistic Faith and Practice 4.) A gallikán szerkönyvi forrásokról lásd Matthieu Smyth: *La Liturgie oubliée. La Prière eucharistique en Gaule antique et dans l'Occident non romain*. Paris, 2003. 71–113.

7 A mozarab liturgia korai történetéhez és a kéziratokhoz lásd Emma Hornby – Rebecca Maloy: *Music and Meaning in Old Hispanic Lenten Chants. Psalmi, Threni and the Easter Vigil Canticles*. Woodbridge, 2013. 1–14.

8 Az ambrozián rítushoz lásd Pietro Borella: *Il rito Ambrosiano*. Brescia, 1964. A szentségekről uő: „I sacramenti nella liturgia ambrosiana”. In: *Manuale di storia liturgica*. I–IV. Ed. Mario Righetti. Milan, 1959. IV. passim. Az ólatin rítusokról áttekintést ad Archdale A. King: *Liturgies of the Past*. Bonn, 2007.

zarándokok révén) a római liturgikus könyvek – és velük együtt egyes római elemek és részgyománnyok – már a 7. század előtt eljutottak Galliába.⁹

A csekély számban fennmaradt Meroving-kori forrásanyag elemzésekor nagy fokú diverzitásnak lehetünk tanúi. A kortárs Hispánia zsinati határozataiból ezzel szemben megállapítható, hogy ott létezett némi egységre való törekvés. A határozatok szertartási kérdésekben ugyanakkor nem követelték meg sem a teljes egységességet, mint például a IV. toledói zsinat 633-ban, sem a római rítus átvételét, mint a gironai (517) vagy a bragai zsinatok (561).¹⁰

Hivatalosan a római liturgia előmozdítása tehát a Karolingokhoz köthető. A Karolingok kiemelt célja volt, hogy az általuk meghódított területeken, például Észak-Itáliában vagy Septimaniában visszaszorítsák a nem római rítusokat. Mindazonáltal nem jártak teljes sikerrel, Milánóban ugyanis az ambrozián rítus továbbra is érvényben maradt. A vizigót királysághoz tartozó Septimania központját, Narbonne-t 759-ben Kis Pippin, Barcelonát 801-ben Jámbor Lajos foglalta el. A Nagy Károly által 789-ben kiadott, püspököknek, papoknak és szerzeteseknek címzett kapituláre, közismert nevén az *Admonitio generalis*¹¹ értelmében a meghódított katalán püspökségeket a frank-római rítus bevezetésére kötelezték. Az itt létrejött, új hagyomány szellemi központja Narbonne érseki város volt.¹²

Az elméletileg megfogalmazott egységtörekvések ellenére, a IX. század végére az európai liturgiák közt még nagyobb lett a különbség, mint két évszázaddal korábban volt, mivel sok helyütt részben vagy egészben megtartották az őshonos hagyományokat.¹³ A nagy számban fennmaradt későbbi, 10. és 11. századi, sőt a késő középkori liturgikus források ugyancsak bizonyítékai a helyi gyakorlatok maradandó sokféleségének. Az eredetileg Rómából kapott hagyományt nagymértékben átalakították: gallikán vagy frank elemekkel bővítették, amelyek azután részben visszakerültek Rómába.¹⁴ Az „alapanyagot” tehát a frank-római szakramentáriumok, illetve a Nagy Károly által I. Adorján pápától kért, híres *Sacramentarium Hadrianum* és annak frank kiegészítései szolgáltatták.¹⁵ A szóban forgó források használatát nem írták elő kötelezően, ezért Yitzhak Hen szerint a régi,

9 Cyrille Vogel: La réforme liturgique sous Charlemagne. In: *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*. I–V. Ed. Helmut Beumann – Wolfgang Braunsfels. Düsseldorf, 1965–1968. II. 217.

10 Yitzhak Hen: Unity in Diversity. The Liturgy of Frankish Gaul before the Carolingians. *Studies in Church History* 32 (1996) 26–27.

11 „Sacerdotibus. Ut episcopi diligenter discutiant per suas paroecias presbyteros, eorum fidem, baptismum et missarum celebrationes, ut et fidem rectam teneant, et baptismum catholicum observent, et missarum preces bene intellegant...” *Die Admonitio generalis Karls des Großen*. Ed. Hubert Mordek – Klaus Zechiel-Eckes – Michael Glatthaar. Hannover, 2012. (Monumenta Germaniae Historica. Fontes Iuris Germanici Antiqui in Usus Scholarum Separatim Editi 16) 220.

12 Miquel dels Sants Gros i Pujol: „De l'església hispana a l'església carolíngia i el canvi de litúrgia”. In: *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles iv y x*. Ed. Pere de Palol i Salellas – Antoni Pladevall i Font. Barcelona, 1999. 397–407. (<https://www.enciclopedia.cat/del-roma-al-romanic/de-lesglesia-hispana-a-lesglesia-carolingia-i-el-canvi-de-liturgia>. Legutóbbi megtekintés: 2024. június 5.)

13 Rosamond McKitterick: Unity and Diversity in the Carolingian Church. *Studies in Church History* 32 (1996) 72.

14 Uo.

15 Kiad. Jean Deshusses: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. I–III. Fribourg, 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28.)

gallikán szerkönyveket még a *Hadrianum* érkezése után is másolták a birodalomban.¹⁶ Ennek azonban tárgyi bizonyítékai nincsenek, mert a fennmaradt gallikán liturgikus könyvek a *Hadrianum* érkezése előttről származnak.¹⁷ Úgy tűnik, hogy a liturgikus könyvek összeállítói, akik a helyi igényeket igyekeztek kielégíteni, szokatlanul nagy szabadsággal rendelkeztek, és nem tekintették ellentmondásosnak a különböző hagyományokból származó elemek beépítését, még akkor sem, ha azok kevésbé illeszkedtek a szertartásba.¹⁸ Ahol lehetőség volt a variálódásra, mint például a litániák, a szekvenciák, különféle jámborsági imák vagy a lentebb vizsgált keresztségi ordók esetében, ott a helyi liturgiaalkotók figyelemre méltó kreativitásról tettek tanúbizonyságot. A Karoling-kori liturgikus reform következtében tehát nem valósult meg egy olyan egységes gyakorlat, mint amilyen például a 16. században, a trienti zsinatot követően.

A következőkben egy, a keresztelezésről szóló esettanulmány segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha a sokféleség és a kreativitás ilyen tág teret kaphatott, a Karoling-korban mégis minek alapján tekintették a gallikán rítust kiszorító új liturgiát rómainak. E kísérlet merész vállalkozásnak tűnhet, hiszen a rendelkezésünkre álló források igen összetett képet mutatnak.

A bajorországi Reisbachban tartott zsinat (798) előírja, hogy a keresztséget nyilvánosan, évente kétszer és a római rend szerint kell kiszolgáltatni:

„És a püspök vegye fontolóra: a papok ne legyenek tudatlanok, hanem olvassák és értelmezzék a Szentírást, hogy a római egyház hagyománya szerint tudjanak tanítani. A katolikus hitet gyakorolniuk kell, tanítaniuk kell a rájuk bízott népet, és a misét a nekünk adott római hagyomány szerint kell bemutatniuk. A keresztséget nyilvánosan, évente kétszer szolgáltatassák ki: húsvétkor és pünkösdkor, és a szertartást a római hagyomány szerint kell elvégezniük.”¹⁹

A romanizációs program eredményéről tájékoztat Nagy Károly 812-ben kiadott, a keresztelezés szertartásával kapcsolatos körlevele, amelyet a birodalom érsekeihez küldött ki

16 Yitzhak Hen: The Romanization of the Frankish Liturgy. Ideal, Reality and the Rhetoric of Reform. In: *Rome Across Time and Space*, 117–118.

17 A gallikán szerkönyvek jegyzékéhez lásd Klaus Gamber: *Codices liturgici Latini antiquiores*. I–II. Fribourg, 1968. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 1) [2. kiad.] I. 156–180.; Cyrille Vogel: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Portland–Oregon, 1986. 108. Lásd még összefoglalóan Christopher Lazowski OSB: *Merovingian Mass-Books. Ruinous Wrecks or Living Literature?* In: *On the Typology of Liturgical Books from the Western Middle Ages*. Ed. Andrew Irving – Harald Buchinger. Münster, 2023. 15–29.

18 Richard Eugene Sullivan: The Carolingian Age. Reflections on Its Place in the History of the Middle Ages. *Speculum* 64 (1989) 293.

19 „Et hoc consideret episcopus, ut ipsi presbyteri non sint idiotae, sed sacras Scripturas legant et intelligant, ut secundum traditionem Romanae ecclesiae possint instruere, et fidem catholicam debeant ipsi agere, et populos sibi commissos docere, missas secundum consuetudinem celebrare, sicut Romana traditio nobis tradidit. Baptismum publicum constitutis temporibus per duas vices in anno faciat: in Pascha, in Pentecosten, et hoc secundum ordinem traditionis Romanae debet facere.” *Concilia aevi Karolini*. I–II. Ed. Albertus Werminghoff. Hannover, 1906–1908. (Monumenta Germaniae Historica. Legum Sectio III. Concilia 2) I. 198.

azzal a céllal, hogy egyházmegyéik gyakorlatáról érdeklődjék. Vitatott, hogy ehhez udvari tanácsadója és teológusa, Alkuin keresztelezésről szóló, *Primo paganus* kezdetű magyarázatát vette volna-e alapul, amely az egyik legelterjedtebb és legtöbbet idézett keresztségi magyarázat volt a birodalomban. Annyi azonban bizonyos, hogy – összhangban a császár törekvéseivel – mindvégig hangsúlyozza a keresztség liturgiájának didaktikus, pedagógiai jelentőségét, hiszen a katekumeneknek – a keresztény beavatás szentségeire készülő kereszteleendőknél – meg kell érteniük, hogy a szertartás során mi történik velük.²⁰ Alkuin a *Primo paganus*t tehát útmutatónak, nem pedig a keresztség teológiai elemzésének vagy klerikusokhoz szóló lelki olvasmánynak szánta.²¹

A válaszlevelekből, beszámolókból és liturgiama­gyarázatokból bőséges anyag maradt fenn, amelyet a téma nemzetközileg ismert és máig legtöbbet idézett kutatója, Susan Ann Keefe kétkötetes monográfiában gyűjtött össze és elemzett. Keefe megdöbbenő változatossággal szembesült, és tekintélyének köszönhetően történészi körökben általában úgy tartják, hogy a frankok sokféle helyi hagyományt követtek, a tényleges római gyakorlatot csak felületesen ismerték, és legfeljebb hivatkozási alapnak használták.²²

A Keefe által feldolgozott magyarázó anyagot jómagam másodlagosnak tekintem. A keresztelezési esettanulmányt megalapozó kutatásom inkább az elsődleges forrásanyagra, a szertartáskönyvekre épült. Ezek adják ugyanis a legpontosabb képet a kor liturgikus szokásairól. A Karoling-korból rendelkezésünkre álló szer­könyvek száma csekély, és Keefe közülük is csak a legismertebbeket vette figyelembe. Ennek egyrészt az az oka, hogy a 2000-es évek elején még nem állt rendelkezésre olyan mennyiségű digitalizált forrás, mint ma, másrészt, hogy nem vizsgálta a 9. század utáni anyagot. Véleményem szerint a néhány évszázaddal későbbi, de jóval nagyobb mennyiségben fennmaradt szer­könyveket is bevonva mennyiségi elemzéssel és az eredmény arányainak értékelésével átfogóbb és pontosabb képet kaphatunk arról, hogy a Karoling-korban és azután egy-egy szertartásnak mely részeit tekintették állandónak, illetve mely részek voltak azok, amelyek helyi szokásoknak és egyéni kezdeményezéseknek megfelelően alakulhattak.

A kutatáshoz több mint 200 kéziratot dolgoztam föl, melyek döntő többsége érett középkori, ezért az elemzéskor részben fordított kronológiát alkalmaztam. Az adatok az *Usuarium* nevű digitális gyűjteménybe és adatbázisba kerültek, így könnyen ellenőrizhetők, különböző feltételek szerint szűrhetők, sőt a szertartások egyes összetevői, jellegzetességei statisztikai elemzésnek is alávetethetők és térképre vetíthetők.²³ A rendszerezett anyagot így gyakoriság és előfordulási terület szerint könnyen át lehet tekinteni.

20 Az Alkuin-féle pedagógiai programról bővebben lásd Cinzia Grifoni – Giorgia Vocino: A Carolingian 'Reform of Education'? The Reception of Alcuin's Pedagogy. In: *Rethinking the Carolingian Reforms*. Ed. Arthur Westwell – Ingrid Rembold – Carine van Rhijn. Manchester, 2023.

21 Owen Phelan: *The Formation of Christian Europe. The Carolingians, Baptism, and the Imperium Christianum*. Oxford, 2014. 124.

22 Susan Ann Keefe: *Water and the Word. Baptism and the Education of the Clergy in the Carolingian Empire. A Study of Texts and Manuscripts*. I–II. Notre Dame [USA, Indiana], 2002. I. 67.

23 <https://usuarium.elte.hu/news/64/baptismal-rites-a-structured-and-comprehensive-survey>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. november 20.)

Az elemzés három szempontból értékelt a forrásokat:

1. A ceremóniális megközelítés a rítus cselekményes elemeit és azok sorrendjét vizsgálta. Közülük néhány, mint például a rálehelés kétféle, hideg és meleg formája vagy a lámpás átadása sokatmondónak bizonyult.
2. A szerkezeti megközelítés a rítussor tagolódását, mindenekelőtt a keresztséget előkészítő úgynevezett skrutíniumok számát és időzítését követte.
3. Végül a szövegi megközelítés rögzített imák és formulák meghatározott sorozataként tekintett a keresztelési ordókra.²⁴

A beavató szentségek kiszolgáltatásának rendes ideje a középkorban húsvét vagy pünkösöd vigíliája volt, a katekumenek fölkészítése pedig az ezt megelőző nagyböjti időszakban zajlott. Magát a keresztséget hosszabb, háromhetes előkészület, a skrutíniumok sorozata előzte meg. Ennek során bizonyos szertartásokat megismételtek, legfőképpen az exorcizmusokat, és velük a kézzel való megjelöléseket, vagyis az apotropaikus, tehát elhárító jellegű rítusokat. A katekumenátus középpontjában az úgynevezett *traditio*-szertartások álltak, melyek során a keresztelendőknak ünnepélyesen átadták a négy evangéliumot, a hitvallást és a Miatyánkot. E több szakaszból álló liturgiának létezett egy rövidebb, egyetlen napon elvégezhető változata is, amelynek törzsanyagát azonban a több skrutíniumot fölvonultató ordók is tartalmazták. A rövid változatban már nem találjuk az átadások kidolgozott szertartását, ám a hitvallás és a Miatyánk, illetve az evangéliumi perikópák ennek az emléket őrzik még akkor is, ha a rövid evangéliumi szakaszok számos ordóban már inkább a gyermekkeresztség tematikájához kötődnek.

A függelékben közölt táblázatban a keresztelés szertartásának ideáltipikus változata látható. A szürkével jelölt sorok képezik a rendtartások állandó, kötelezően elmondandó szövegeit, vagyis az általam kanonikusnak vagy szilárdnak értékelt réteget. A kötött szövegek többsége eucharisztikai tétel, tehát irodalmi igénnyel megfogalmazott imádság, de találhatók köztük formulák is, amelyek a rítus egy-egy gesztusát kísérik és értelmezik egyszerű, kijelentő megfogalmazásban. Ilyen például a só megízleltetése vagy a vízzel való háromszori leöntés. A nem kanonikus részek a szertartás változó elemeit, a lágy réteget jelentik. E mozzanatoknak vannak ugyan meghatározott keretei, részletes és pontos kidolgozásuk azonban hagyományonként eltérő lehet. A kanonikus anyag – a különféle kiegészítések nélkül – megtalálható a legkorábbi római szakramentáriumokban és azok frank összedolgozásaiban, kiegészítéseiben is.²⁵ Noha a keresztelési ordók között alig találni két ugyanolyan, a kanonikus, „kemény” réteget tekintve szinte teljes egyezést látunk. Mindez azt jelenti, hogy véleményem szerint rómainak akkor tekintettek egy szertartást, ha a szóban forgó tételkészlet hiánytalanul megvolt benne: a római keresztelés elsősorban

24 A szövegi megközelítés módszeréhez lásd Miklós István Földváry – Ábel Stamler: *Regions, History, and Identity in Medieval Liturgics. The Outlines of a Methodology. Religions* 14 (2023) 5–6.

25 *Sacramentarium Gelasianum*. [Kiad. Cunibert Mohlberg OSB – Leo Eizenhöfer OSB – Petrus Siffrin OSB: *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*). Roma, 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4.)] Lásd még a tizenegyes római ordót. Michel Andrieu: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. I–V. Louvain, 1931–1961. (*Spicilegium Sacrum Lovaniense* 11, 23–24, 28–29) II. (Les textes [Ordines I–XIII]) 417–447.

mint cselekményi váz és egy szöveggörpuz törzsanyaga, és nem mint részleteiben meghatározott rendtartás élt a kortársak tudatában.

Nem kevésbé fontos a föntebb említett ólatin rítusok negatív tanúsága. A gallikán, mozarab vagy ambrozián keresztségi előkészület és keresztelő forrásai nem tartalmazzák a rituális mozzanatoknak és az őket kísérő szövegeknek azt a jól azonosítható sorozatát, amelyet rómainak ismertünk meg. Kölcsönzések mindkét irányban kimutathatók. A római rítus egyes tanúi olykor átvesznek ólatin elemeket mint kiegészítéseket a kemény réteg lágy szélein, és az ólatin rítusokban is előfordulnak római szövegek, de sohasem hiánytalan sorozatként vagy ugyanabban a szerkezeti összefüggésben. Az előbbire példaként megemlíthető az észak-itáliai Bobbio városából származó, a 9. századra datált misszálé, amely a keresztelési utórítusok közé beiktatta a lábmosás gallikán szertartását.²⁶ Római eredetű azonban a föltételezett kelta rítus emlékét őrző Stowe-misszálé egyik exorcizmusa (*Nec te latet*),²⁷ vagy az ugyanitt, illetve a gallikán, VII. századi Bobbioi misszáléban is előforduló, a krizmakenetet kísérő könyörgés (*Deus omnipotens Pater*).²⁸

Ami a ceremóniális megközelítést illeti, az ólatin rítusok abban különböznek a rómaiól, hogy a skrutíniumokra a *traditio*-szertartások, pontosabban a hitvallás elsajátításának előfeltételeként tekintenek. Erre legutoljára virágvasárnap kerülhet sor. Az ólatin rítusok közül az evangéliumok kezdetének felolvasása és a Miatyánk megtanítása csak a gallikán szerkönyvekben fordul elő, de szintén az utolsó helyen. Az ólatin skrutíniumok kifejező és drámai cselekménysora kevésbé jellemző Rómára. Az előbbieken a hosszú, bibliai előképek sorozatát fölvonultató exorcizmusokat a liturgikus tér különböző részeihez rendelt, olykor énektételekkel kísért szertartások egészítik ki. Ilyen többek között az ambrozián rítusban a katekumenek templomba való bebocsátása vagy az óspanyol szabadító szertartás, amelyet valamelyik ambóról nyugat felé, vagyis jelképesen a gonosz lélek lakhelyének irányába végeztek el.²⁹

Rómában a különböző kiegészítő elemek keretszerűen bővülnek: a tendencia leginkább a bevezető és a befejező rítusoknál figyelhető meg. Míg az előbbi típusú hozzáadások a skrutíniumok esetében, addig az utóbbiak a keresztelést követő rítusoknál jelentkeznek. Ezek Európában liturgikus területenként vagy akár püspökségenként eltérőek lehetnek. A skrutíniumokat leggyakrabban rálehelés vagy a Sátánnak való ellene mondás vezeti be, amelyet a hit megvallása, illetve kereszttel való megjelölések követhetnek. E jelképes mozzanatok a központi részben, az exorcizmusok sorozatában csúcsosodnak ki. Céljuk, hogy a katekumeneket megtisztítsák a gonosz lélek befolyásától. A keresztséget lezáró rítusok között mindenütt helyet kapott a korábban pusztán gyakorlati célt szolgáló, fehér ruhába való beöltöztetés és/vagy az úgynevezett *chrismale*, a fehér fejfedő fölhelyezése. Ennek funkciója nem más, mint a szent anyagok védelme: az esetleges megszentéstele-

26 Biblioteca Ambrosiana [Milano] D 84. inf. fol. 162^v.

27 George Frederic Warner: *The Stowe Missal*. MS. D. II. 3 in the Library of the Royal Irish Academy, Dublin. I–II. London, 1905–1915. (Henry Bradshaw Society 31–32) I. 26.

28 Uo. 31; Bibliothèque nationale de France (= BNF) Lat. 13246. fol. 118^r. [Kiad. Elias Avery Lowe – André Wilmart: *The Bobbio Missal. A Gallican Mass-book* (Ms. Paris. Lat. 13246). I–III. London, 1917. (Henry Bradshaw Society 53.)]

29 Leóni antifonárium. Archivo Capitular de la Catedral [León] Ms. 8. fol. 152^r.

nítés megelőzése. Nélküle ugyanis a csecsemő testén mind a konszekrált keresztvíz, mind a krizma könnyen érintkezésbe léphetett volna profán anyagokkal és felületekkel.

A fehér ruhával ellentétben jóval ritkábban fordul elő az égő lámpás vagy gyertya átadása, amely teljességgel új mozzanatként jelentkezik: vagyis nem köthető egyetlen, korábban rögzült gesztushoz sem. E tekintetben különösen figyelemreméltó a metzi hagyomány, amely a legkorábbiól fennmaradt forrásoktól kezdve egészen a nyomtatványkorig folytonosságot mutat. A legelső forrás Drogónak, Nagy Károly törvénytelen fiának, Metz püspökének szakramentárium, ahol a később elterjedt *Accipe lampadem* kíséző szöveg helyett sajátosan a következő, *Accipe lumen* kezdetű formula hangzik el: „Vedd az örvendezés lámpását az igaz világosság előképeként, és meg fogod látni az örök világosságot, a mi Urunkat, Jézus Krisztust az örök életben.”³⁰ Ugyanez előfordul egy 14. századi metzi manuálében,³¹ egy nyomtatott 16. századi metzi misszálében,³² sőt egy 17. század végi rituálében is.³³ A formula föltűnik még két szomszédos püspökség, Toul³⁴ és Verdun³⁵ keresztelési ordóiban is, de Lotaringián kívül sehol nem találkoztam vele. Az imént megállapítottak fényében kijelenthetjük, hogy már a Karoling-korban is léteztek a római rítuson belül úzusok, azaz tartós helyi szokásrendek. A különféle Karoling-kori beszámolók, magyarázatok is rámutatnak arra, hogy beszélhetünk helyi hagyományok sokféleségéről, jóllehet ezt ekkor még csak kevés szerkönyvi adat támasztja alá.

A 813-ban tartott mainzi zsinat negyedik kánonja szerint – amely alkalmasint az *Admonitio generalis*ra is hivatkozik – a keresztség római rendjének egységes követése a skrutíniumok megtartását jelentette.³⁶ Keefe ezekben, azaz a skrutíniumokban vélte fölfedezni a rómaiság kulcsmozzanatát. Voltaképpen tehát szerkezeti megközelítést alkalmazott: a mainzi kánon, illetve a liturgia magyarázatok alapján szerinte akkor tekintettek rómainak egy keresztelési szertartást, ha tartalmazta a megfelelő nagybőjti skrutíniumokat, és nem egyetlen keresztelési ordóba sűrítette a folyamatot.³⁷ Véleményem szerint azonban a Karoling-kori és későbbi liturgiaalkotók nem egyszerűen csak a skrutíniumok meglétére ügyeltek, hanem az elvégzendő szertartások kanonikus szövegkészletére is. Ha föltevésem helyes, magyarázatot kapunk a liturgiakommentárok különbözőségére is. A bemutatott gyakorlatok sokfélesége nem parttalan, hanem mindvégig belül marad a római cselekményi váz és a hozzá tartozó szöveggyűjtemény kijelölte kereteken.

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy Nagy Károly körlevelében nem a keresztelési liturgia pontos végzéséről érdeklődött (ezt tükrözi a levél fölépítése, és a szertartásától eltérő sorrend is), hanem arról, hogy az egyes elemekről hogyan vélekednek a püspökök,

30 „Accipe lumen iucunditatis sub typo veri luminis, visurus lumen aeternum Iesum Christum, Dominum nostrum in vitam aeternam.” BNF Lat. 9428. fol. 117^r.

31 Médiathèque du Pontiffroy [Metz] Ms. 10. fol. 19^r.

32 BNF B-27891. fol. 16^r.

33 Evangelische Kirche der Pfalz. Bibliothek und Medienzentrale [Speyer] OEB 1417. 26.

34 BNF Lat. 12079 fol. 16^r, Uo. B-01818. dig. 19.; Bibliothèque Municipale (= BM) [Nancy] Inc. 26. dig. 12. (XV. sz.)

35 BM [Nancy] 5.244. fol. 9^r. (XVI. sz.)

36 „Sacramenta itaque baptismatis volumus, ut, sicut sancta vestra fuit admonitio, ita concorditer atque uniformiter in singulis paroeciis secundum Romanum ordinem inter nos celebretur iugiter atque conservetur, id est scrutinium ad ordinem baptismatis.” *Concilia aevi Karolini*, I. 261.

37 Keefe: *Water and the Word*, I. 67–68.

hogyan magyarázzák őket papjaiknak. Nagy Károly célja tehát nem egyetlen keresztelési gyakorlat bevezetése volt. Sokkal inkább politikai, társadalomszervezési, nevelői indítékok befolyásolták, hogy biztosítsa, a papok körültekintően adják tovább a keresztény tanokat és a keresztséget megfelelően szolgáltatassák ki. Erről tanúskodik a fentebb említett rendelkezés, az *Admonitio generalis*. Hasonlóképpen fogalmaz a 813-ban tartott arles-i zsinat harmadik kánonja, amely előírja a birodalom érsekeinek, hogy figyelmeztessék szuffragáneos püspökeiket: a hit misztériumáról és a keresztségről szorgalmasan és gondosan tanítsák mind papjaikat, mind a népet.³⁸ A korabeli fölfogás szerint a keresztség és vele együtt a keresztény alapfogalmak megértése elengedhetetlen volt a sikeres állam kiépítéséhez, ugyanis a keresztséget az első és legfontosabb belépési pontnak tekintették mind a vallásba, mind a társadalomba, így biztosítva a keresztény alapokra helyezett birodalom jövőjét és fennmaradását.³⁹

A liturgikus hagyományok sokfélesége tehát nem bontotta meg a Karoling birodalom és egyházszervezet egységét. Ennek beszédes bizonyítéka a keresztségnek a társadalomszervezés szempontjából kiemelt szerepet játszó szertartása. Ha az elsődleges forrásokat filológiai szempontból vizsgáljuk, vagyis mintegy mélyebbre tekintünk a struktúrájánál, a római liturgia identitásmeghatározó elemeinek kérdésére is választ kapunk. Kijelenthetjük, hogy a Karolingok a római rítus átvételekor a szöveg-hagyományt tekinthették kiindulópontnak, és kevésbé játszott fontos szerepet a történészek többsége által képviselt szerkezeti megközelítés, amely legalábbis Keefe óta meghatározza a kutatást. A fent bemutatott eredmények elsősorban a liturgiatudomány módszereihez folyamodva az elsődleges (szerkönyvi) források szövegi és ceremoniális vizsgálatán alapulnak. Csak ezek nyújtanak biztos alapot különböző más tudományterületek, mint a szociológia, a történelemtudomány vagy a tárgyi emlékeket vizsgáló művészettörténet következtetéseinek.

Ezzel együtt árulkodóak lehetnek az egyes képzőművészeti alkotások, amelyek a keresztség rítusának valamely mozzanatát vagy eszmei jelentőségét hivatottak megjeleníteni. Ilyen például Klodvig megkeresztelkedésének ábrázolása, amely kultúrtörténeti szempontból meghatározó esemény volt, hiszen voltaképpen megvetette a keresztény Európa alapját. A frank dinasztia uralma Klodvig megkeresztelkedésével és ezzel egyidejűleg történt királlyá kenésével vette kezdetét. Klodvig utódainak királyi rangja mintegy ugyanabból a keresztségi felkenésből eredt, amelyben ő maga is részesült.⁴⁰ A keresztség szentsége így magában foglal valamiféle misztikus folytonosságot a frank társadalomban, amely egészen az újkorig terjed. Az európai egység modern gondolata is

38 „De baptismo et mysterio sanctae fidei. Ut unusquisque archiepiscopus suos suffraganeos diligenter studioseque admonere curet, quatenus, per studium sacrae lectionis imbuti, et de mysterio sanctae fidei, et de sacramento baptismatis unusquisque illorum in propria paroecia perfecte studioseque presbyteros, et universum populum docere, et instruere non neglegat, quia ignorantia mater cunctorum est errorum...” *Concilia aevi Karolini*, I. 250.

39 Phelan: *The Formation of Christian Europe*, 10–11., 79.

40 Arnold Angenendt: *Kaiserherrschaft und Königstaufe. Kaiser, Könige und Päpste als geistliche Patrone in der abend-ländischen Missionsgeschichte*. Berlin – New York, 1984. (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung 15) 64. A két szertartás között párhuzam is megfigyelhető. Csakúgy, mint a keresztelésnél, a királlyá kenés mozzanatában is megtalálható a hát és a mell katekumenek olajával való megkenése. Cyrille Vogel – Reinhard Elze: *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle*. Róma, 1963. 254.

a német–francia együttműködéssel, mintegy a frank identitás részleges helyreállításával vette kezdetét. Megindítóan jeleníti meg ezt Marc Chagall Klodvig megkeresztelését ábrázoló üvegablaka a francia királyok koronázótemplomában, a reimsi székesegyházban, amelynek eredeti üvegablakait 1914-ben német csapatok pusztították el. Az imént bemutatott kutatás is a folytonosság bizonyítéka, hiszen a szertartások kialakulásának kezdetétől, a kéziratok korától egészen a nyomtatványkorig egyetlen hagyományvonalat követhetünk. Tengelyében a normatív, kora középkorban kialakult szöveganyag áll, amely lágy szélein koronként és térségenként eltérő bővítményekkel gazdagodott, de legalább másfél ezer éven át a liturgia és vele a közös európai kultúra rómaiságának hű kifejezője maradt.

Függelék

Szerkezet	Tétel
BEVEZETŐ RÍTUSOK	
Feliratkozás	
Ellene mondások	(F) Abrenuntias
Hit megvallása	(F) Credis
Rálehelés	(F) Exi ab eo
Kereszttel való megjelölés	(F) Signum Crucis / Accipe signum
	(F) Signum Salvatoris / In nomine
Katekumenavatás	(Or) Omnipotens... respicere dignare
	(Or) Preces nostras
	(Or) Deus qui humani generis
EXORCIZMUSOK	
Só	(Ex) Exorcizo te creatura salis
	(F) Accipe sal
	(Or) Deus patrum nostrorum
Könyörgések	(Or) Deus Abraham... qui Moysi — (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus caeli — (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus immortale — (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Deus Abraham... qui tribus — (Ex) Audi maledicte
	(Ex) Exorcizo te... qui pedibus — (Ex) Ergo maledicte
	(Ex) Exorcizo te... qui caeco — (Ex) Ergo maledicte
	(Or) Aeternam ac iustissimam
APERTIO AURIUM	
Evangélium	(Ev) Oblati sunt
Hitvallás átadása	(F) Credo
Miatyánk átadása	(F) Pater noster
Bevezetés a templomba	(F) Ingredere
BEFEJEZŐ RÍTUSOK	
Exorcizmus	(Ex) Nec te latet
Effeta	(F) Effeta
Katekumenek olaja	(F) Abrenuntias
	(F) Et ego te linio

Szerkezet	Tétel
KERESZTSÉG ELŐTTI RÍTUSOK	
Név megkérdezése	(F) Quis vocaris?
Hit megvallása	(F) Credis
Szándéknyilvánítás	(F) Vis baptizari?
Keresztség	(F) Et ego te baptizo
KERESZTSÉG UTÁNI RÍTUSOK	
Krizmakenet	(Or) Deus ops... qui te regeneravit
Fehér ruha	(F) Accipe vestem
Égő gyertya	(F) Accipe lampadem
Bérmálás	(Or) Ops... qui regenerare dignatus
Áldozás	(F) Corpus (et Sanguis) Domini

A CSÓKAKŐI VÁRURADALOM VÉRTESI FALVAI A KÖZÉPKORBAN

Veleg és Sárkány

BOCSI ZSÓFIA

THE VILLAGES OF VÉRTES IN THE CSÓKAKŐ MANOR
IN THE MIDDLE AGES
Veleg and Sárkány

The case study deals with two villages of the medieval domain of Csókakő castle, Veleg [Nagyveleg] and Sárkány [Bakonysárkány], located in a woodland environment on the border of the Vértés and Bakony, two central woodlands of the medieval Kingdom of Hungary. After describing the history of the settlements, we will try to reconstruct the life of the forest villages and their place in the domain based on the datas we have gathered from charters and economic registers.

Keywords: Csókakő, Veleg, Sárkány, domain, woodland, farming, estimation

Csókakő várának és uradalmának rövid története

A Móri-árok északi peremén magasodó Csókakő várának felépítéséről nincsenek pontos ismereteink, annyit azonban biztosan állíthatunk, hogy a Vértés hegységben nagy területet birtokló Csák nemzetség dudari ágának egyik tagja emelhetett valamikor az 1250-es évek második fele, 1260-as évek eleje táján.¹ Első írásos említését egy 1323-ban kelt oklevélnek köszönhetjük, melyben a nemzetség két ága egy közös örökség ürügyén rendezte birtokügyeit, a felosztásból pedig az is kiderül, hogy a Csókakőt bíró trencsényi ág még III. András király uralkodása idején vette meg a dudariaktól az 1299-ben már álló várat és a hozzá tartozó falut.² Mindössze három évvel később, 1326-ban I. Károly egy már akkor

Bocsi Zsófia, régész, történész, *Mecenatura* Bt. [Debrecen.] *A tanulmány a Várak, településhálózat, anyagi kultúra, 1300–1700. Komplex mikroregionális történeti, tájtörténeti, régészeti kutatások a Dunántúlon című, NKFIH/OTKA K 143099. számú pályázat keretein belül készült.*

- 1 Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Bp., 1977. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből [Új sorozat] 82) 119–120.; Hatházi Gábor: Csókakő vára az írott és a régészeti források tükrében. In: *Csókakő a harmadik évezred küszöbén*. Szerk. Béni Kornél et al. Csókakő, 2010. 35.
- 2 A vár 1299-ben történő első említése az 1323-as birtokosztályban idézett korábbi, István alorságbíró által kiállított oklevél keltezési helyszíneként szerepel. 1323. július 28. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 1630.; *Hazai okmánytár/Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Szerk.

riban is figyelemre méltó, hat várat érintő cserével vette magához többek között Csókakőt is azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a *medium regni* közelében, a Bakonyban rendezze a királyi erdők helyzetét, és létrehozasson egy összefüggő, kiterjedt királyi birtoktömböt, amely aztán a későbbiekben általa kialakított *honor*-rendszer alapját képezhette a térségben.³

Erre az időszakra tehető a várat kiszolgáló, és a jobbágyok által beszolgáltatott pénz- és terményjáradékok révén az azt fenntartó uradalom kiépítése is.⁴ A birtokállomány alapjait nagyobb részben a Csákok korábbi törzsbirtokai, kisebb részben a székesfehérvári keresztes konvent alapítólevelében birtokadományként, vagy éppen határos településként említett kora Árpád-kori alapítású falvak alkották.⁵ Az uradalom kiépítése tovább folytatódott Rozgonyi István temesi ispán birtoklása alatt, aki Csókakőt 1430-ban Luxemburgi Zsigmondtól először csak *honorként* élete végéig, majd 1439-ben Habsburg Alberttől már fia, János élete tartamára is kiterjesztve, végül még ugyanezen év végén Erzsébet királynétól immár örökadományként elnyerte.⁶

A vár a következő évszázadban a népes familia belső harcainak egyik főszereplőjévé vált, amit ha nagyon röviden szeretnénk összegezni, a történet a következőképpen alakult: nem sokkal a birtokszerző Rozgonyi István halála⁷ után a család fiúgyermekekben bővelkedő ifjabb/csicsvai-csókakői ága (id. János fia János, Lőrinc, Rénold és Osvát) Mátyás király hathatós támogatásával kiszorította örökségéből a birtokszerző idősebb/monyorosi ág soron következő generációját (István fia ifj. Jánost). Az Albert király halála után beköszöntő polgárháborús, „zavaros” időkben ezen felül olyan epizód-szereplők is megjelentek, mint a család harmadik, semptei-varannói ága,⁸ vagy a környék oligarchája, Újlaki Miklós, aki éppen a saját szolgálatába állított korábbi Rozgonyi-várnagyok személyén keresztül próbálta megvetni lábát a család vértesi váraiban. A birtokokért és a hatalomért folytatott harc Mátyás király trónralépésével – és ifj. János halálával – ugyan eldőlni látszott, ám az örökölt javaiból kiszorított ág időről-időre fellépett jogai érvényesítése érdekében, gyakorlatilag egészen a család részleges (1492-ben az ifjabb/csicsvai-csókakői

Nagy Imre et al. Győr-Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 451. A Csák nemzetség genealógiájára lásd Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Bp., 2001. [CD-ROM] Csák nem 3. Dudari ág és 6. Trencsényi ág; Hatházi: Csókakői vára, 33–35.

3 MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 201040.; Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Bp., 1953. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2) 172. A Bakony erdő és a bakonyi ispánság történetére lásd Péter Szabó: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford, 2005. (BAR International Series 1348/Central European Series 2) 123–126.

4 A váruradalom kialakulására és az azt alkotó egyes települések ismertetésére lásd Bocsi Zsófia: A csókakői vár az írott források tükrében, különös tekintettel az Anjou korra. *Arrabona* 44 (2006) 2. sz. 51–66.; Uő: Vár és uradalom kapcsolata az írott források tükrében. Néhány gondolat a csókakői váruradalomról. *Castrum* 6 (2007) 43–62.

5 1193. MNL OL DL 27.; Jakubovich Emil – Pais Dezső: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, 1929. (Tudományos Gyűjtemény 30) 52–61.; Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában (1193–1541). In: *Fejér Megye Történeti Évkönyve*. 5. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1971. 185. 1. sz.

6 Lásd 27–29. j.

7 1440. május 10. előtt. Engel: *Genealógia és archontológia*, Bászty nem 2. tábla, Rozgonyi (Miklós ága).

8 Engel: *Genealógia és archontológia*, Bászty nem 2. tábla, Rozgonyi (Miklós ága).

ág), majd teljes (1523-ban az idősebbik/monyorósi ág) magvaszakadásáig.⁹ A vár és uradalma 1492 után leányágon öröklődött tovább, id. Rozgonyi János unokája, Klára révén, akinek első (Egervári László) és második (Kanizsai György) férje is bírta Csókakőt, adományként vagy zálogban. Utóbbi család birtoklása alatt keletkezett az uradalomra vonatkozó, és annak mindennapi életébe betekintést nyújtó legtöbb és legváltozatosabb forrás: urbárium, számadások, gazdasági jellegű összeírások. Ezt a viszonylag békésnek tűnő rövid, 16. század eleji periódust egy, a korábbi „zavaros idők”-höz hasonló időszak előzte meg, amikor az oklevelekben – és elsősorban a birtokban – rendre feltűntek a korszak olyan ismert befolyásos főurai, mint a szerdahelyi Imreffyek, Bakócz Tamás vagy Bakics Pál, akik szintén igényt tartottak a várra – utóbbi valóban megszerezte néhány évre és még építkezett is benne.¹⁰ A Kanizsai-birtoklás végét a család fiágon történt kihalása jelentette (volna), ám a magyar történelem egyik leghíresebb fiúsításának köszönhetően Kanizsai Orsolya öröksége a korszak ugyancsak legendás hírű szerelmi házassága révén Nádasdy Tamásra szállt. Csókakő további sorsa sajnos nem alakult ilyen romantikusan: a vár Székesfehérvár elestével 1543-ban oszmán fennhatóság alá került, amely – a tizenöt éves háború (1593–1606) egy-két évét kivéve – folyamatos volt: csak Buda felszabadítását követően, 1687-ben sikerült visszafoglalni.

Ami a váruradalom megszervezését illeti, mivel a térségben a 14. századra már viszonylag sok vár állt: a Keleti-Bakonyban a Veszprém megyéhez tartozó Csesznek és Bátorkő, a Vértesben pedig a Fejér megyéhez tartozó Csókakő és Vitány, illetve a Komárom megyéhez tartozó Gesztes (majd a 15. század elejétől Tata), az egyes várak közvetlen környezetében, valamint távolabbi vonzáskörzetében csak korlátozott mértékben álltak rendelkezésre hozzájuk rendelhető potenciális birtokok. Gyakran előfordult, hogy egyes falvak „átvándoroltak” egy másik uradalomba, az uralkodó ugyanis egy másik, szomszédos várhoz csatolta őket. Ebből fakad az a furcsának tűnő jelenség is, hogy a több mint tucatnyi birtokadományozással vagy birtokba iktatással kapcsolatos oklevél szerint a csókakői uradalmat változó számú, 17–24 birtok alkotta. Ez az állomány a bő két évszázad alatt folyamatosan változott: a leggyakoribb a 15. század közepétől állandósuló 18 tartozék (valószínűleg ezek a birtokfelsorolások tartalmazzák a tényleges, legállandóbb birtokállományt), ami a század végére és a 16. század elejére már csak 9–10 falura és egy-két pusztára csökkent. A különböző uralkodók által megerősített 15. századi birtokadományokban 14 falu, 2 birtokrész, 3 pusztá, 4 vámszedőhely, erdő, szőlő, valamint két birtokon

9 A Rozgonyi család genealógiájára lásd Engel: *Genealógia és archontológia*, Básztyém nem 2–3. tábla, Rozgonyi (Miklós ága) és Básztyém nem 4. tábla, Rozgonyi (Lőrinc ága). Az eseményekre összefoglalóan lásd Pálosfalvi Tamás: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444). *Századok* 137 (2003) 897–928. Csókakőre és a vértesi várakra lásd Hatházi: Csókakő vára, 52–64., 89–90.; Schmidtmayer Richárd: A vértesi várak „valódi” urai az 1440-es években. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei*. 20. Szerk. László János. Tata, 2014. 193–221.; Schmidtmayer Richárd: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér várai és uradalmi a késő középkorban*. Bp., 2015. [Doktori disszertáció] 48–99.

10 Hatházi: Csókakő vára, 90–96., 98–106.; Schmidtmayer: *Vitány, Gesztes, Tata, Gerencsér*, 119–126. Az építkezésekre lásd Hatházi: Csókakő vára, 106–117.; Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A csókakői vár régészeti kutatása, 2014–2017/Archaeological research in the castle at Csókakő, 2014–2017. In: *Örökségünk védelme és jövője*. 5. *Váraink – Múlt, jelen, jövő*. Szerk. Berecz Barbara et al. Eger, 2019. (Studia Agriensia 38) 27–50.

malmok és halastavak tartoztak az uradalomhoz.¹¹ De térjünk át esettanulmányunk egyik főszereplőjére, a Vértes erdeiben meghúzódó kis falura, Velegre.

Veleg – a csókakői uradalom Vértesben fekvő faluja

A Mórtól és Tímártól nyugatra fekvő Veleg¹² a csókakői váruradalom¹³ egyik legnyugatibb – ugyanakkor koránt sem a legtávolabbi –, Fejér és Veszprém megye közös határán fekvő állandó tartozéka volt. A vár kötelékében lévő többi birtokhoz képest viszonylag korán tűnik fel először az okleveles forrásokban. Az uradalom több falujához hasonlóan az Árpád-korban a környéket hatalma alatt tartó Csák nemzetség¹⁴ birtokaként említik Csák Miklós, a néhai Csák Ugrin esztergomi érsek öccse 1228-as, illetve 1231-es keltezésű végrendeletében.¹⁵ Ekkor Veleg mint a szerzett birtokok egyike jelenik meg, amit elsőszülött fiára, Izsákra hagyott az édesanyja – azaz Csák Miklós első felesége – hitbére fejében.¹⁶ Tekintve, hogy Miklósnak a később született fiai miatt 1237-ben és 1239-ben megismételt végrendekezéseibe¹⁷ Veleg már nem került bele, azt kell gondolnunk, hogy a falut az első

11 Bocsi: Vár és uradalom, 50–51.

12 Ma Nagyveleg község.

13 A várnak és a váruradalomnak a történetét elsőként Károly János székesfehérvári kanonok foglalta össze 1893-ban. Károly János: Csókakő vára és várbirtokai. In: *A fejérvármegyei és Székesfehérvár városi történelmi és régészeti egylet évkönyve 1893. évre*. Székesfehérvár, 1893. 1–131.; Károly János: *Fejér vármegye története*. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. III. 286–354. Ezt egészíti ki a Seidel Ignác, a móri Lamberg kastély uradalmának jószágigazgatója által a várról és a 17. században újjászervezett – immár móri – uradalomról írott összefoglaló. Ignác Seidel: *Chronologische Erzählung der Ereignisse und Begebenheiten in der Herrschaft Csókakő-Moor*. Steyr, 1898. [Reprint: Seidel Ignác: *A Csókakő-móri uradalom történeteinek és eseményeinek időrendi elbeszélése*. Mór–Székesfehérvár, 2005. (Fejér Megyei Levéltár Közleményei 32.)]

14 Az Anonymus és Kézai Simon gesztájában is egyaránt Előd honfoglaló vezértől származtatott nemzetség ősi szállásterülete a Vértes hegység vidéke volt. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938. (=SRH I.) 41., 99.; Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. [Ford. Pais Dezső.] Bp., 2022. 38., 88.; SRH I. 166.; Karácsonyi János: *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. I–III/2. Bp., 1900. I. 291–292.; Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1968–1998. II. 325.

15 Velgh: 1228. MNL OL DL 88083. A végrendelet egy Rozgonyi István temesi ispán kérésére 1434-ben készített teljes szövegű átírásban maradt fenn. Szövege – egy-egy szavas eltérésektől eltekintve – szinte teljes egészében megegyezik Csák Miklós 1231-ben tett végrendeletével, dátuma azonban 1228., kiegészítve a következővel: „Datum per manus Hwgrini Archiepiscopi Colocensis et aule regie [szakadás]...”; Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. 414.

16 Welg: 1231. MNL OL DL 61129.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (= CDH) III/2. 227–230.; „Hogy pedig halála után a két külön anyától származott fiai között semmi egyenetlenség ne támadjon, Izsáknak anyja utáni hitbér fejében Welg földjét (Fejérmegyében Veleg falu) adja és kijelenti, hogy a miatt, mert Lőrincz fiának többet hagyományozott, a versengésnek helye azért sem lehet, mivel ennek anyjával (azaz második feleségével) akkor lépett házasságra, midőn már mind méltóságokban, mind javakban gyarapodott volt; míg ellenben első feleségét (a görög hölgyet) akkor vezette oltárhoz, midőn maga is még fiatal volt és vagyonilag is vékonyabban állt.” Nagy Iván: A Csák nemzetség. Első közlemény. *Turul* 3 (1885) 53.; Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*, I. 311.; Károly: *Fejér vármegye története*, V. 444–445.

17 Karácsonyi János összesen négy végrendeletet sorol fel, az 1231-es, illetve az 1237-es és az 1239-es mellett ismer egy 1238-as keltezésűt is, amire azonban nem jelöl meg forrást. Ugyanakkor a Györffy által is hivatkozott 1228-as végrendeletet nem ismeri. Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*, I. 311–312.

két, korábban kelt okiratban rögzítettek szerint továbbra is elsőszülöttjének, Izsáknak szánta. A végrendeletben Veleg nem a nemzetség tételesen számba vett ősi, törzsbirtokai között szerepel, tehát eredetileg királyi birtok volt, ami adományozás útján került a Csákok tulajdonába. Ez egy szintén ekkoriban, 1230-ban kelt oklevélből derül ki, amelyben II. András király megerősítette fia, (a későbbi IV.) Béla ifjabb király azon döntéseit, melyekben felülvizsgálta atyja korábbi birtokadományait, azok egy részét visszavéve, másokat meghagyva a kedvezményezettek kezén. Csák Miklós ennek az országos tanács általi meghallgatásnak a keretében követelte vissza többek között bizonyos Fejér megyei birtokait, melynek eredményeként Tímár, Zabaka, Szold [Zuld], Balinka és Dád falvakat elvesztette, ugyanakkor Bodajkot és Veleget megtarthatta.¹⁸

A falu elnevezése a szláv eredetű Velek személynévből vezethető le,¹⁹ melyet minden bizonnyal első birtokosa vagy alapítója által kapott. Anonymus gesztájának több fejezetében is találkozunk Velek vezérrel, aki az elbeszélés szerint még Álmos vezért követve jött ki az őshazából, majd Árpád szolgálatába állt.²⁰ Károly János, Fejér vármegye első monográfusa Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár igen korai, a 10. század közepéről származó *De administrando imperio* című államelméleti műve alapján a környékre vonatkozóan Vál, Vajta és Csákvár mellett Velegre is mint a honfoglalás idején Velek vezér által alapított helyre hivatkozott.²¹ Állítását minden bizonnyal a mű azon részére alapozta, melyben Árpád fiait sorolják fel, itt ugyanis a második fiút Jelegnek nevezik.²² A név hangzásában ugyan valóban hasonlít a Veleg névalakra, azonosságukra azonban semmilyen bizonyíték nincsen, ezért erős fenntartásokkal kell kezelnünk azt a gondolatmenetet, ami ennek a forrásnak az alapján keltezi a falut a honfoglalás korára. Ugyanakkor másutt Velek személyét illetően Károly János azt is felvetette, hogy talán a borsmonostori apátság alapítólevelének II. András király általi megerősítésében említett Velek bánnal lehet azonos,²³ akinek a lányát a királyi rokonsággal bíró Bors *comes* vette feleségül.²⁴ Bár ezt a lehetőséget kevésbé tartotta valószínűnek, ezzel a rokoni kapcsolattal mindenesetre könnyen meg lehetne magyarázni a királyi birtoknak a Csák nemzetség kezére kerülését, illetve a falunak az első említésénél jóval korábbi alapítási idejét. Arra a feltételezésre,

18 Welg: 1230. MNL OL DL 61127.; CDH III/2. 204–206.; HO VI. 24–26.; Nagy: A Csák nemzetség, 51–52.; Károly: Csókakő vára, 224.

19 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp., 1978. 454. [Nagyveleg szócikk.]

20 Ösbő vezérrel együtt legyőzte Bihar várának urát, Mén Marótot, mely tettéért jutalmul elnyerte Árpádtól a zarándi ispánságot. Ivadékból származott Torda püspök. SRH I. 101–106.; Anonymus: *Gesta Hungarorum*, 89–92.

21 Károly: *Fejér vármegye története*, I. 160., 223., Uo. II. 18.

22 Bíborbanszületett Konstantin: *A birodalom kormányzása*. [Ford. Moravcsik Gyula.] Bp., 2003. (Kisebbségkutatás Könyvek) 178–179. A 40. fejezet 54. és 57. soraiban.

23 Károly: *Fejér vármegye*, V. 444. Tekintettel arra, hogy 1231-ben az említett Velek dux leánya már végrendekezett, igen valószínű, hogy maga Velek Anonymus kortársa lehetett, tehát beleírhatta a gesztába, mint korának előkelő nemes urát. MNL OL DL 164., CDH III/2. 269–271. Ennek tudatában figyelemre méltó, hogy a Csák nemzetség Gúg-ága névadójának, Gúgnak a fia, Csák 1237-ben mindent megtett azért, hogy az uralkodótól elnyerje a borsmonostori apátság kegyuraságát. Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*, I. 306. Velek bánra és Anna nevű leányára lásd Karácsonyi: *Magyar nemzetségek*, II. 364–365.

24 1225. MNL OL DL 119., CDH III/2. 67.; Szentpétery Imre: *A borsmonostori apátság Árpádkori oklevelei*. Bp., 1916. 115.; Hervay Ferenc Levente: *Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Roma, 1984. 65.

hogy ez már a vezérek korában megtörtént volna, nincsen hiteles forrásunk, és az Anonymus gesztájában is főszerepet játszó Velek vezérre vonatkozó adatokkal is óvatosan kell bánnunk: ma már tudjuk, hogy a vitatott személyazonosságú szerző a saját korának jelenségeit, azaz a 12–13. század fordulójának viszonyait dolgozta fel a művében, visszavetítve azokat a honfoglalás korába. A leginkább irodalmi műként értékelhető geszta a korai időkre tehát nem, viszont a keletkezésének idejét illetően, azaz a felemelkedőben levő Csák nemzetségre vonatkozóan szolgálhat hasznos információkkal.²⁵ Veleg legkésőbb 13. század eleji alapítását támasztják alá Fehértói Katalin névtani kutatásai is, aki a *Velk*, *Veleg*, *Velek*, *Veluc*, *Veluqu* névalakokhoz számos példát hoz fel a 13. századból, a legkorábbiak pedig pont az általunk is tárgyalt források – Anonymustól és Borsmonostorról – a 13. század elejéről, illetve első negyedéből.²⁶

A Csák nemzetséghez kapcsolódó 13. századi oklevelek után legközelebb csak két évszázaddal később találkozunk Veleggel. Ekkor, azaz 1430-ban ismét királyi kézen találjuk, immár mint a csókakői vár uradalmához tartozó falut, melyet Zsigmond király érdemei elismeréseként *honorként*, azaz egyfajta szolgálati birtokként adományozott Rozgonyi István temesi ispánnak élete tartamára.²⁷ A kiváltságot 1439-ben először Albert király,²⁸ majd özvegye Erzsébet királyné is megerősítette²⁹ – ahogy arról a bevezetőben már szó esett a vár történetének vázlatos ismertetésekor. Noha csaknem két évszázadon át semmilyen írott forrásunk nincsen a településről, a legújabb régészeti kutatások eredményeit is figyelembe véve azt kell feltételeznünk, hogy a Magyar Királyság középkori életében a legnagyobb traumának számító mongol invázió (1241–1242) ebben a térségben nem okozott akkora károkat.³⁰ Ha érte is pusztítás a falut, valószínűleg nem volt végzetes és hamar újraindult benne az élet. A 15. századból még nagyjából egy tucat olyan birtokadományozó, birtokmegerősítő – rendszerint a birtokosok meglévő jogainak biztosítása, vagy egy-egy peres ügy kapcsán a jogigény bizonyítása érdekében az uralkodótól kért, majd valamely káptalan(ok) által átírt –, illetve már a beiktatással kapcsolatos, azt elrendelő, vagy arról jelentést tevő oklevelet ismerünk, melyekben tételesen felsorolva megjelenik Veleg is, kivétel nélkül mindben Csókakő váruradalmának egyik birtokaként.³¹

25 Györffy György: Bevezető. In: Anonymus: *Gesta Hungarorum*, 12–13.; Kristó Gyula: *Magyar Historiográfia*. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp., 2002. (A Történettudomány Kézikönyve) 49–58.

26 Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004. 820–821.

27 1430. szeptember 5., október 24. MNL OL DL 12306.

28 1439. június 24. MNL OL DL 13408.; Károly: *Fejér vármegye*, III. 303–304. Az oklevél szövegének közlése uo. 547–549. LXXXI. sz.

29 1439. november 12. MNL OL DL 19214., 56803., 88159., 88893., 88914.; 1439. november 13. Uo. 13466., 88167. Az iktatás végrehajtásáról lásd 1440. május 23. MNL OL DL 13466. Közli Károly: *Fejér vármegye*, III. 549–553. LXXXII. sz. [Hibás keltezéssel.]

30 Wolf Mária: A tatárjárás. Régészeti adatok a tatárjárás történetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 143 (2018) 124–126. A Bakony középkori településhálózatának kutatása során más szempontból, de hasonló eredményre jutott Szabó Péter is. Az Árpád-kori és a késő középkori megtelepedés jeleit egyaránt mutató erdei falvak egy kiegyensúlyozott településhálózat képét nyújtják, amelynek a fejlődését nem akasztotta meg az ország más területein megfigyelhető 13–14. századi településpusztásodás. Szabó: *Woodland and Forests*, 136.

31 Bocsi: Vár és uradalom; Schmidtmayer: Vértesi várak. Az utóbbi nagyon alapos tanulmányhoz hozzáfűzve, hogy a Veleget érintő adat (MNL OL DL 13466. alapján) nem teljesen pontos: nem részirtokként, hanem birtokként szerepel a 14. lapalji jegyzetben idézett oklevélben.

Ami a falunak az oklevelekben előforduló névváltozatait illeti, igen színes kép tárul elénk. A 13. században még *Welg*-ként megjelenő, 1430-ban *Weleke* alakban, 1439-től pedig *Weleg/Welegh* néven szereplő falut egyes oklevelekben Nagyvelegként – *Nagyhwelgh*, *Nagywelgyh*, *Naghwelegh* – említik,³² ilyenkor Veleget nem sorolják fel (1440-ben, 1459-ben, 1460-ban és 1467-től 1511-ig négy alkalommal Veleg, míg 1453-ban, 1458-ban és 1461-ben Nagyveleg néven),³³ tehát a középkorban a két név szinonimaként működött, ugyanazt a települést jelölhette. A Kisveleg név csak a 17. századi forrásokban jelenik meg egy puszta elnevezéseként, az ekkoriban már szintén csak ebben a formában létező Nagyveleg mellett.

Arról, hogy pontosan mit is kellett érteni a forrásokban általában csak „Veleg birtok”-ként felsorolt megnevezés alatt, egy 1493-ban keletkezett oklevél tudósít részletesebben. Ekkor ugyanis Csókakő és Vitány várak elzálogosítása miatt készült egy összeírás mind a két váruradalomról, amelyben részletesen számba vették az egyes birtokokhoz tartozó földeket művelési ágak szerint, feltüntetve azok mennyiségét/méretét, illetve ezáltal megadva – a szokásjog szabályainak megfelelően – a közbecsű szerinti értéküket is. A Veleg birtoka alatt szereplő tételek a következők voltak: egy kőből épített templom temetkezőhellyel,³⁴ 4 népes jobbágytelek, 8 mezei jobbágytelek,³⁵ fél királyi ekealja szántóföld, 24 kaszaalja kaszálórét, valamint 10 királyi ekealja erdő és csalitos, ahol nyáját is szoktak legeltetni.³⁶ Az adatok értelmezéséhez Werbőczy István *Hármaskönyvét*³⁷ hívjuk segítségül, amelyet a történész szakma – lévén, hogy egy szokásjoggyűjtemény – érvényesnek tekint már a 15. századi becslőkre is. Eszerint a templom 10 márkát ért, ami 40 forintnak felelt meg,³⁸ a 4 népes jobbágytelek 4 márka, azaz 16 forint értékű volt. A 8 mezei telek minden bizonnyal abba a kategóriába tartozott, ami az olyan elhagyott jobbágytelkekre vonatkozott, amelyek belsőségén a ház már elpusztult, de külsőségeit a többi telek sorában még nyilvántartották, azaz mezőként vették számba őket. Ily módon a becslőben nem képviseltek semmilyen értéket – noha az újabb kutatások eredményeként tudjuk, hogy fontos szerepük volt a középkor végi földhiányban szenvedő jobbágyság minden-

32 Vö. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1914. III. 356.

33 1440: MNL OL DL 13466., 88167.; 1453: uo. 14600.; 1458: uo. 14623.; 1459: uo. 15399–15400., 15421.; 1460: uo. 15497.; 1461: uo. 14625., 15601.; 1467: uo. 16499.; 1493: uo. 19960., 19214.; 1508: uo. 21818.; 1511: uo. 89009.

34 Itt jegyezzük meg, hogy a Magyar Királyság területén 1332 és 1337 között beszedett pápai tizedek – melyeket a templommal rendelkező plébániák tartoztak fizetni – jegyzékeiben Veleg nem szerepel. Ez a 15. század végéről származó adat tehát az első ismert írott forrás a templomáról.

35 A mezei telek olyan pusztatelekek volt, amelyen a ház már az enyészeté lett, viszont mezőbeli tartozékait (szántó, kaszálórét, legeltetési és faizási jog stb.) még nyilvántartották a falu határában. Szabó István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 72 (1938) 10–15.

36 „Item possessione Weleg cum ecclesia lapidea sepulchrum habente ac sessionibus populosis quatuor, sessionibus campestralibus octo, terris arabilibus ad medium aratrum regale, pratis ad falcastra vigintiquatuor, silva usuali et rubetis, ubi etiam pecora eorum pascuntur, ad iugera regalia decem se extendentibus.” 1493. március 24. MNL OL DL 19214.

37 *Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. I–VI. Ed. János M. Bak – Leslie S. Domonkos – Paul B. Harvey Jr. Los Angeles, 1989–2012. (The Laws of Hungary. Series I/3) (= DRMH) V. (Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum) 213–222.

38 Mivel a templomnál a becslő nem emeli ki, hogy lett volna tornya – szemben azon falvakkal, ahol ezt külön le is írták – ebben az esetben a torony nélküli templom értékével számoltunk. DRMH V. 216.

A csókakői uradalom falvainak telekszámja és külsőségei 1493-ban.

1493. március 24.	Lakott jobbágytelek	Elhagyott jobbágytelek	Mezei jobbágytelek	Szántóföld (eke/kir. hold)	Kaszáló (kaszaalja)	Legelő (eke/kir. hold)	Használat alatt levő erdő / szederjes (eke/ kir. hold)	Tilalmas / Vadászó erdő (eke/kir. hold)	Eresztvény / sarjerdő (kir. eke)
Apostol	2	3	11	1 (150)	65	0,5 (75)	2 (300)	0	0
Csákberény	10	2	31	2 (300)	16	2 (300)	3 (450)	50 kir. hold	0
Csurgó	34	9	15	1,5 (225)	137	1 (150)	50 kir. hold	0	0
Igar	14	4	15	1+25 kir. hold (175)	262	22 kir. hold	0	0	0
Mór	48	8	7	6 (900)	400	1 (150)	3 (450)	0	0
Sárkány	7	5	10	2 (300)	150	0	5 (750)	6 (900)	0
Tímár	20	4	14	4 (600)	162	0	6 (900)	0	0
Vaja	15	2	4	1 (150)	0	20 kir. hold	0	0	0
Váralja	8	0	9	1 (150)	140	0,5 (75)	1 (150)	0	2 (300)
Veleg	4	0	8	0,5 (75)	24	0	10 (1500) legeltetésre is	0	0
Zámor és Szenttamás	18	5	17	2 (300)	80	2 (300)	2 (300)	3 (450) vadászó- és makkos- erdő	3 (450) + vadászó erdő

napi életben, csak éppen nem telekként megülve, hanem bérleti rendszerben művelve azt.³⁹ A fél királyi ekealja szántóföld 1,5 márkát, azaz 6 forintot ért. Egy királyi ekealja egyébiránt 150 királyi holdnak, azaz kb. 126,6 hektár nagyságú termőföldnek felelt meg (1 királyi hold tehát kb. 8442 m²-t tett ki).⁴⁰ A falu legnagyobb értéke a 6 márkát (24 forintot) érő 24 kaszaalja rét, illetve a 30 márkát (120 forintot) érő 10 királyi ekealja erdő és csalitos volt. Összehasonlításképpen a csókakői uradalom ekkor legkevesbé lakott Apostol nevű falujában 2 népes, 3 elhagyott és 11 mezei jobbágytelket írtak össze, míg a legnépesebbnek számító Móron 48 lakott, 8 lakatlan és 7 mezei jobbágytelket. A legkisebb méretű szántófölddel Veleg rendelkezett, míg a legnagyobb kiterjedésűvel, 6 királyi ekealjával ugyancsak Mór. Láthatjuk tehát, hogy a szántóföldek mérete egyenes arányban volt a fal-

39 Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137 (2003) 849–884.; Nógrády Árpád: „Az elakadt fejlődés”. In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 11–29.

40 Egy ekealja akkora földterületet takart, amit egy ekével egy év alatt fel lehetett szántani. Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*. Bp., 1978. 150., 161.

vak lakosságával, bár ezt nyilvánvalóan meghatározta a települést övező környezet is, hiszen Veleget erdők vették körül, míg Mór a legjobb minőségű földekkel megáldott síkságon települt meg. A természetföldrajzi meghatározottság a kaszálók területén is megmutatkozott: a sorban Veleget épphogy csak követő Csákberény 16 kaszaalját kitevő mezőivel az utolsó helyen állt az uradalom falvai között, míg Mór itt is kiemelkedett 400 kaszaalja nagyságú rétjeivel. Az erdők és csalitosok területét nézve viszont megmutatkozott Veleg igazi előnye: 10 ekealja méretű területével az uradalomban a második legnagyobb kiterjedésű erdővel bírt a Vértésben, utána 6 ekealja nagysággal a szomszédos Tímár következett. Egyedül – a Veleg mellett bemutatandó másik erdei falu – Sárkány⁴¹ előzte meg 11 királyi ekealjnyi területével, melynek azonban több mint a fele vadászatra fenntartott tilalmas erdő volt.⁴² Az erdőnek a középkorban nemcsak a tüzelőanyagként vagy épületek építőanyagaként hasznosítható faanyag kitermelése és a vadászat miatt volt kiemelkedő szerepe, hanem az erdőélés más formái miatt is. Amíg a falusiak számára inkább a gyűjtögetéssel megszerezhető élelmiszerek és nyersanyagok lelőhelyeként, addig a földesuraknak az állatállomány legeltetésének helyszínéként volt fontos – megjegyezve, hogy utóbbi lehetőséggel földesúri engedéllyel és szabályozás mellett az uradalmi jobbágyság is élhetett. Az erdei makkoltatástól erősen függő sertéstartás ugyanis a késő középkorra az egyik legjobban jövedelmező gazdasági ágga nőtte ki magát.⁴³

Veleg falu név szerint is említett lakosairól a 15. századtól kezdve vannak okleveles adataink. A vele szomszédos Tímár falu nevét több hosszan elhúzódó peres ügyből is ismerjük, az oklevelekben pedig gyakran szerepet kapnak a szomszédok is, így például 1437-ben Velegi Péter.⁴⁴ 1445-ben szintén egy tímári birtokpernek a főszereplői, a Tímári család tagjai – Antal egri örkanonok és fivére, Simon, Benedek és József – próbálták érvényesíteni jogaikat bizonyos tímári és velegi telkekre, melyeket még előző évben id. Rozgonyi István temesi ispántól kaptak adományba.⁴⁵ 1465-ben és 1478-ban Velegi András királyi emberről vannak adataink,⁴⁶ ugyanakkor nem biztos, hogy ebben az esetben a vezetéknevét a lakhelyre vonatkozik – ismerünk ugyanis Velegi Dénes nevű tímári illetőségű lakost is,⁴⁷ aki a családja révén nyilvánvalóan Velegről származott, de már a szomszédos Tímáron élt. 1469-ben Tímári Józsa özvegyének, Erzsébet asszonynak⁴⁸ a Tímár és Veleg birtokokban levő, hitbéri és jegyajándéki jogon birtokolt részéről értesülünk, me-

41 Ma Bakonysárkány község.

42 1493. március 24. MNL OL DL 19214.

43 Saláta Dénes: Adatok az Öreg-Bakony tájtörténetéhez. *Tájökológiai Lapok* 7 (2009) 1. sz. 231–234.; Hegyi Imre: *A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben*. Bp., 1978. A makkoltatásra és a sertéstizedre legújabbban, összefoglalóan lásd Majláthné Sipos Csilla: Sertéstized és makkoltatás a középkori Felső-Tisza-vidéken. In: *Metszéspontok. Tanulmányok a középkorról és a kora újkorról*. Szerk. Véber Zoltán – Virágh Ágnes. Debrecen, 2023. 23–40.

44 1437. szeptember 9. MNL OL DL 106442.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 217. 151. sz.

45 1445. szeptember 29. Az oklevelet közli Károly: *Fejér vármegye*, V. 687–693. LXIV. sz.

46 1465. február 23. MNL OL DL 16168.; 1478. december 10. uo. 106664.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 242. 268. sz.

47 1462. március 13. MNL OL DL 106579.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 234. 228. sz.

48 Egy másik oklevélben egyenesen Velegi Tímári Józsa özvegyének nevezik, ami egyértelműen a Tímári család lakhelyére utal. 1462. március 2. MNL OL DL 106578.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 233. 226. sz.

lyekről lemondott 110 aranyforintért a csókakői várat is bíró Rozgonyi János és Rénold javára.⁴⁹ 1486-ban a Tímári és a Rozgonyi családok évtizedek óta elhúzódó perének lezárásaként tanúvallatást tartottak a szomszédok és a határosok meghívásával annak tisztázására, melyik családot illeti Tímár falu. Ekkor a szomszédok között kihallgatták bizonyos Velegi Andrást, Velegi Bertalant, illetve Velegi Lászlót is.⁵⁰ 1491-ben egy, a székesfehérvári keresztes konvent bodajki birtokán a bíró kárára elkövetett hatalmaskodás okán sorolják fel a Rozgonyiak számos jobbágya között a Tímáron élő Velegi Pált és Antalt is, Velegről pedig Márton Pált, Vince Balázst és Méhes Pétert.⁵¹ Velegi Pált és Méhes Pétert egyébként 1519-ben⁵² és 1521-ben is említik (Tímáron a bíró ekkor egy Velegi Ferenc nevű ember),⁵³ tehát csaknem harminc évvel később is ugyanott éltek még. 1493-ban, amikor II. Ulászló király – az imént tárgyalt becsü felvétele okán – Csókakő és Vitány várát zálogjogon 16 ezer aranyforintért Egervári Lászlóra írta, Csókakő tartozékainak iktatásánál a meghívott szomszédok között szerepelt Velegi Bertalan, Balázs és Gáspár.⁵⁴ 1508 és 1518 között pedig öt alkalommal említenek Fejér megye szolgabírájaként egy bizonyos Velegi Gáspárt,⁵⁵ akinek személyében valószínűleg a 15 évvel korábbi szomszédok egyikét tisztelhetjük. A 15. század vége felé egy ízben hallunk még a Velegen élő jobbágyokról, ebben az esetben azonban nem név szerint említve őket, hanem általánosságban, a lakóhelyük alapján felsorolva a különböző falvak csoportjait, ahogyan a hatalmaskodásokban is részt vettek. 1482-ben a székesfehérvári keresztesek barcsi erdejében vágta ki és hordta el fákat – a csókakői vár akkori birtokosai, Kanizsai György és hitvese, Rozgonyi Klára felbujtására – a váruradalom jobbágjai, köztük velegiek is.⁵⁶ A forrásokból megismert velegi lakosokat számba véve láthatjuk, hogy egyaránt találni közöttük nemeseket és jobbágyokat. Talán ez lehet a magyarázat az oklevelekben megjelenő kétféle Veleg elnevezésre: a nemesek által lakott falut vagy falurészt nevezhették olykor Kisvelegnek, míg a valószínűleg népesebb jobbágyfalut Nagyvelegnek vagy Velegnek.

Az utolsó Rozgonyi fiú, István 1492-ben bekövetkezett halálával – a vár rövid történetének felvázolásakor már említett módon – a családnak magvaszakadt, leányágon öröklődött tovább a hatalmas vagyon, köztük a csókakői uradalom is. A középkori végi birtokok egyre gyakoribb váltakozása az uradalom mindennapi életének működését szemlátomást nem igazán befolyásolta.⁵⁷ Veleg továbbra is az egyik legkisebb, legalacsonyabb lélekszámú falva maradt. 1515-ben csak két adózó jobbágyportát írtak össze ben-

49 1469. november 16. MNL OL DL 106664.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 237. 247. sz.

50 1487. május 5. MNL OL DL 106665. Részleteket közöl belőle Károly: Csókakő vára, 127–131.

51 1498. július 16. MNL OL DL 106687.; 1498. július 25. MNL OL DL 106697.; Károly: *Fejér vármegye*, I. 369–372.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 248. 293. sz.; Ribi András: *A fehérvári keresztes konvent története. Preceptorium, hiteleshely, ispótya a késő középkorban (1390–1543)*. Székesfehérvár, 2021. 273.

52 MNL OL DL 26247. fol. 4^r, 6^v.

53 MNL OL DL 37007/VI. fol. 350^v.

54 1493. február 6. MNL OL DL 19960.

55 1508., 1511., 1512., 1516., 1518. *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. Megyék. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 104.

56 1498. július 16. MNL OL DL 106687.; 1498. július 25. uo. 106697.; Károly: *Fejér vármegye*, I. 372.; Érszegi: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, 248. 293. sz.; Ribi: *A fehérvári keresztes konvent*, 267.

57 Hatházi: Csókakő vára, 89–106.

ne,⁵⁸ 1521-ben szintén, itt azonban az is kiderül, hogy tíz pusztatelek is volt még mellettük.⁵⁹ A nyilvántartás szerint elenyésző lélekszáma miatt 1524 és 1528 között a beszedett kilencedek összeírásában mindig a szomszédos Tímárral együtt szerepel,⁶⁰ noha 1526-ban és 1527-ben biztosan volt saját bírója Velegnek is, Méhes István személyében.⁶¹ 1528-ban a Sárkányból frissen átköltözött Csapaki Lukács velegi bíró közreműködésével készített urbárium szerint már ismét négy portát írtak össze – igaz, abban az évben csak kettő adózott, a másik kettőt nincstelen zsellérek lakták, míg az azt megelőző két évben, egy rendes adózó és három újonnan érkező ülte meg a négy jobbágytelket.⁶²

Székesfehérvár és a környék török uralom alá kerülése után a források elnémultak: Csókakő várába török helyőrség költözött, az uradalom falvai pedig kettős adózás alá kerültek – hétköznapijaikról nem születtek többé írásos emlékek. Egy 1662-ben készített urbáriumban Kis- és Nagy-Veleg néven találkozunk vele újra, ekkorra már mindkettő pusztá faluhely volt, amit bérlők használtak.⁶³ Maga a falu 1758-ban települt újra.⁶⁴

58 MNL OL DL 26164. fol. 2^r.

59 MNL OL DL 37007/VI. fol. 354^v. Sajnos az urbárium utolsó lapjai elvesztek, így a Veleg censzusát, élelmezéseit és szolgáltatásait összegző, az urbárium elején lévő tartalomjegyzék szerinti fol. 355. is hiányzik, ugyanakkor a telkek falubeli sorrendjében összeírt adózó jobbágyok névsora teljesnek tekinthető, mivel jóval a lap alja előtt véget ér a felsorolás.

60 MNL OL DL 26319. fol. 5^r (1525.), 8^r (1527.), 8^v (1528.)

61 MNL OL E 156. a. *Urbaria et Conscriptiones* (= UeC) Fasc. 4. No. 41. pag. 11.

62 Uo.; Bocsi: Vár és uradalom, 61. 4. tábla.

63 MNL OL UeC Fasc. 4. No. 43/b. pag. 22–23.; Seidel: *A Csókakő-móri uradalom*, 57–58. Egy 17. század végi másik urbáriumban a csesznekieket jelölik meg bérlőkként a leírás szerint a török megszállás ideje alatt még lakott mindkét Velegen. MNL OL UeC Fasc. 6. No. 55. pag. 38. Fordítását közli Károly: *Csókakő vára*, 87–92. A visszafoglalás utáni összeírásokban 1692-ben és 1702-ben is lakatlan pusztá faluhelyekként szerepelnek. Károly: *Fejér vármegye*, III. 224.

64 Pesty Frigyes: *Fejér megye helységnevtára*. (Bevezette, közreadja és jegyzetekkel ellátta: Párniczky József-né.) In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 11. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1977. 292–293.

Sárkány – az uradalom másik erdei fekvésű falva

Az írott forrásokban hol egy, hol két Sárkányként említett falu Fejér megye északnyugati részén, a Vértes és a Bakony összeérő nyúlványai között feküdt, ami a középkorban legtöbbször Veszprém megye területéhez tartozott. A mind a megye, mind a hegységek határán fekvő falu lokalizálása olyannyira nem volt egyértelmű, hogy a neve alapján ma a Bakonyhoz tartozó települést 1415-ben egy oklevél a Vértesben fekvőként írta le,⁶⁵ míg 1464-ben maguk a két Sárkányt birtokló Rozgonyiak szerettek volna a végére járni, hogy birtokaik Fejér, vagy Veszprém megyéhez tartoztak-e.⁶⁶

A középkori falu a mai községtől nyugatra, külsőségei pedig a térképeken Faluhelydülő néven jelölt területen feküdtek. Veleghhez hasonlóan az uradalom azon falvai közé tartozik, amelyről már az Árpád-korban is keletkezett oklevél. Nevét 1193-ban említik először *Sarcajn* alakban az Eufrozina királyné által adományozott, majd fia, III. Béla által megerősített birtokok között felsorolt Szold falu meghatárolásakor, a székesfehérvári keresztes konvent alapítólevelében.⁶⁷ Az adománylevél nem ismerteti a falu birtokosát. Következő említése⁶⁸ bő két emberöltővel későbből, 1269-ből származik, amikor IV. Béla király az Uros szerb fejedelem elleni harcban hadizsákmányként szerzett drágakövekkel ékesített keresztért cserébe több birtokot adományozott Csák Mihálynak. Az adománylevélben szereplő Tófalú határos településeként szerepel többek között *Sarkan* is.⁶⁹ Ezen a ponton egy kis kitérőt kell tennünk a *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*nek a megyében fekvő települések történetét feldolgozó adattára kapcsán. A 'Bakonysárkány' szócikknél szereplő „keresztes Sarkan” elnevezés ugyanis nem helytálló, mint ahogy annak feltételezése sem, hogy Sárkány a nevezett szerzetesek birtokában lett volna. A falut mint a kereszteseknek adományozott Szold [Zuld] határosát említik, 1269-ben pedig Tófalú határosaként jelenik meg, a 'Keresztes' előtag azonban ekkor sem Sárkányra vonatkozik, hanem az 1193-ban a birtokukba került – korábban már említett – szintén szomszédos

65 1415. április 15. MNL OL DL 89749., *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 55, 59, 61) (=ZsO) V. 175. 503. sz. Ugyancsak a Vérteshez történő sorolását támasztja alá az a tény, hogy [Bakony-] Sárkány nem szerepel a bakonyi településeket is magában foglaló, azok középkori előzményeit is felgyűjtő Veszprém megyei helytörténeti lexikonban. Ila Bálint – Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. I–II. Bp., 1964. 1988. (=VMHL.)

66 1464. április 3. MNL OL DL 31., 106664. Az oklevél szerint id. Rozgonyi János, testvére Rénold, és unokaöccse ifj. Osvát azért kéri a korábbi, 1461. november 30-i megerősítő adománylevél átírását, mert kérdésessé vált, hogy Sárkány (mindkettő) Fejér, vagy Veszprém megyéhez sorolandó-e. Az oklevél kérése szerint bármelyik eset is áll fenn, mindkét falu a Rozgonyiakat illeti meg.

67 1193. MNL OL DL 27. Vö. 5. j.; Mikos József: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. *Magyar Nyelv* 31 (1935) 293., 300.

68 A Károly János által idézett (Párniczky Józsefné által is átvett) 1247-es (és később ugyanerre a birtokra vonatkozóan egy 1287-es) oklevél, amely IV. Béla király Miklós fia *Bechend comes*nek tett adományáról szól, az Esztergom megyei Sárkányfalvára vonatkozik, az feküdt ugyanis az oklevélben is meghatározott helyen – Kőbölkút és Béla között – és azt lakták eredetileg királyi szolgák, solymárok, udvaroncok és pincemesterek. Károly: *Fejér vármegye*, III. 143–144.; Pesty: *Fejér megye helységnévtára*, 176. A tévedést korrigálja Vadász Géza: *Bakonysárkány*. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 13. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1979. 269.

69 1269. június 9. MNL OL DL 671., CDH IV/3. 493.

Szold falura.⁷⁰ Ezt figyelembe véve a következő írásos adatról szóló megállapítás sem teljesen helytálló, azaz hogy „a falucska birtokosa a XIV. század közepén változott meg: a fehérvári káptalan 1358-ban Waranghi János fiát, Domonkos mestert iktatta be Sarkan-i örökölt birtokába”⁷¹ – tekintettel arra, hogy az említett oklevelek alapján korábbi birtokosát sem ismerjük.

Továbbá azt sem tudni, hogy mikor és hogyan került királyi kézbe és lett a váruradalom része, 1387-ben azonban már Csókakő tartozékaként szerepelt abban az oklevélben, amellyel Zsigmond király Pásztói Kakas fia Lászlónak adományozta az egykori királyi birtokot, amit akkor Nagysáráknynak neveztek.⁷² Uralkodása érettebb szakaszában, 1415-ben Zsigmond visszaszerezte a falvakat,⁷³ és bár az oklevél nem tesz róla említést, valószínűleg vissza is csatolta Csókakőhöz, miután 1430-tól kezdve folyamatosan – 1511-ig legalábbis bizonyosan⁷⁴ – a vár pertinenciájaként fordul elő a forrásokban.⁷⁵ 1488-ban Veszprém megye adólajstromában *Sarkan* néven vették számba Rozgonyi István birtokaként, 5 forint adót fizetett, ami alapján – a környező falvak befizetett adóinak mértékét tekintve – 5 portájával viszonylag kis falucska lehetett: a forrást feldolgozó Solymosi László az 1–5 adóköteles háztartással bíró törpetelepülések közé sorolta, ami az összeírásban szereplő helységek közül a legkisebb csoportot alkotja.⁷⁶

Az oklevelekben előforduló névváltozatai Sárkánynak is igen változatosak és elgondolkodtatóak: a pusztá *Sarcqjn/Sarcayn* elnevezés a legkorábbi 12. század végi előfordulás mellett a 15. század elejétől kezdve végig jelen volt, ugyanakkor egyes oklevelekben megjelenik a *Sarkanyos* (1430), a *Nagsarkaan* (1387), a *Felsewsarkan et Alsosarkan* (1493), illetve az *Eghhazassarkan – Sarkan* (1508) változat is – ráadásul az utóbbi esetben a megkülönböztető előtaggal ellátott Sárkányt prédiumnak jelölve.⁷⁷ Az utolsó három elnevezés, illetve névpár felveti a középkori településtörténeti kutatásokból már jól ismert falukettőződés lehetőségét. 1453-ra már bizonyosan két falura vált a település, ekkortól ugyanis rendszeresen így szerepel a forrásokban.⁷⁸ Az 1387-es Nagysárákány említésből pedig arra következtethetünk, hogy már ekkor létezett egy Kissárákány is, azaz az első, 15. század közepi

70 Vadász: Bakonysárákány, 269–270. Megjegyzendő, hogy a szócikkben a szomszédos települések között felsorolt Al- és Feldobos sem szerepel az oklevélben. Ugyanakkor Vadász azon felismerése helyes, hogy Károly János Sárkányra vonatkoztatott első okleveles adata az Esztergom megyei Sárkányra vonatkozik.

71 1358. MNL OL DF 200948.; Vadász: Bakonysárákány, 270.

72 „... quandam villam nostram regalem Nagsarkaan nuncupatam in pertinenciis castri necnon Choukakw et in comitatu Wesprimiensi existentem...” 1387. november 19. MNL OL DL 89539., CDH X/3. 64., Károly: *Fejér vármegye*, III. 144–145., ZsO I. 29. 290. sz.

73 „... possessionis eorum Sarkayn nuncupate in Wertes existentis...” 1415. április 15. MNL OL DL 89749., ZsO V. 175. 503. sz.

74 1511. október 19. MNL OL DL 89009. Noha az oklevél szemmel láthatóan egy jóval korábbi, Mátyás uralkodásának elején kiadott 1459. évi adománylevelének (uo. 15399–15400.) a birtokállományát másolja, Sárkányt illetően ez nem változtat a valós helyzeten.

75 *Sarkanyos*: 1430. szeptember 5. MNL OL DL 12306.

76 Uo. 28340. Solymosi László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 182., 188., 193.

77 Lásd 66., 72–73., 75. j. *Felsewsarkan et Alsosarkan*: 1493. február 6. MNL OL DL 19957., 19960.; „Eghhazassarkan, predium, similiter Sarkan in Wesprimiensi...”: 1508. február 25. Uo. 21818.

78 1453. január 24. Uo. 14600.

két Sárkány említés előtt, már a megelőző évszázad utolsó évtizedeire megtörtént a kettéválás – ha ugyan nem még hamarabb. A különböző birtokosokra való utalás miatt is törtenhetett ilyesmi, azaz a megkülönböztetés fakadhatott az egyházi/világi, vagy korábban királyi, majd kisenemesi, nemesi birtoklású településrészek megkülönböztetéséből is. A középkori magyar falurendszerről írt alapvető művében Szabó István gyűjtött adatokat az ehhez hasonló esetekről, amikor a szomszédos, vagy közeli falvak azonos alapneve mellett jelentek meg a 'Nagy' és 'Kis' jelzők, amelyek nem minden esetben a méret- vagy lélekszámbeli különbségre utaltak: jelezhették az egyik falu régi, öreg voltát (Nagy) is a másikhoz képest, ami sok esetben valóban nagyobb volt, lakossága számát tekintve is. A szintén nagy számban előforduló 'Alsó' és 'Felső' jelzők megjelenését a különösen szoros földrajzi összefüggésben fekvő falvak esetében figyelte meg, ahol éles különbség volt jellemző a falvak térszíne között. Az 'Alsó' jelzőt az alantabb fekvő és egyben rendszerint régebbi falu, míg a Felsőt a közvetlen szomszédságában fekvő, már lejtőre, vagy magasabb térszínre települt, korban is fiatalabb falu kapta.⁷⁹ Amennyiben ez Sárkány esetében is bizonyítható lenne, Felsősárkány létrejötté az egyre magasabb szintekre terjeszkedő erdőírtással lehetett szoros összefüggésben. A középkori falu területét nemrégiben (2023 tavaszán) régészeti terepbejárásokkal és geofizikai mérésekkel kutatták, amelynek eredményei egyelőre nem támasztják alá az oklevelekből kiolvasható falukettőződést. Régészeti szempontból eddig csupán egy falu és temploma megléte igazolható.⁸⁰ Ez azonban önmagában még nem mond ellent az okleveles adatoknak, hiszen az 'Egyházas' előtag azt sejteti, hogy templommal csak az egyik falu(rész) rendelkezett, illetve lehetett olyan szorosan egymás mellett a két település(rész), hogy nyomai egynek tűnjenek. Előfordulhatott az is, hogy a két birtokrész eltérő jogállással bírt, ha különböző időpontokban került az uradalomhoz. Az utóbbi feltételezéseket támasztja alá az is, hogy az Egervári Lászlónak történő elzálogosításról, 1493 februárjában kiadott oklevélben is Alsó- és Felsősárkányként írják le a két települést, ugyanakkor a birtokbaiktatás elrendelésétől számított másfél hónappal későbbi, a csókakői váruradalmat leíró közbeccsüben csupán egy Sárkány falu szerepel, egy szóval sem említve, hogy két birtok lenne ugyanezen a néven. A helyzet tisztázása mindenesetre további kutatásokat igényel, amit a vizsgálandó terület megnövelésével, optimális esetben pedig egy régészeti feltárással lehetne teljesebbé tenni.

A már sokat idézett 1493-as közbeccsü összeírás szerint Sárkányhoz egy kőtemplom kőtoronnyal és temetkezőhellyel, 7 megült telek, 5 pusztatelek, 10 mezei telek, 2 királyi ekealja szántó, 150 kaszaalja kaszálórét, 6 királyi ekealja vadászatra alkalmas nagy erdő és 5 királyi ekealja használat alatt levő erdő tartozott.⁸¹ Az időben következő bő két év-

79 Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X-XV. század.* Bp., 1971. 123. Solymosi László Veszprém megye 1488. évi adólajstromának feldolgozásakor az abban előforduló településpárokat, illetve triókat alkotó szomszédos helységeket – a forrás rendszerét követve – szintén önálló településekként kezeli. Solymosi: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma, 128.

80 <https://ri.abtk.hu/hu/cikkek/8-aktualis/782-terepi-kutatasok-a-csokakoi-var-uradalmi-telepulesein>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. augusztus 19.)

81 „Item possessione Sarkan cum ecclesia lapidea sepulturam habente et turri similiter lapidea, ac sessionibus populosis septem, sessionibus desertis quinque, sessionibus campestralibus decem, terris arabilibus ad aratra regalia duo, pratis ad falcastra centum et quinquaginta, silva magna pro venacione inhibita ad

tizeddel későbbi 1515-ös, a Csókakő várának bárhol fekvő tartozékain és birtokain élő jobbágyok számbavételét célzó összeírásban azonban – Veleghhez hasonlóan – már csak két adózó jobbágyot jegyeztek fel.⁸² Az 1521-es csókakői urbáriumnak az utolsó összeírt birtokaként sajnos éppen a Sárkányról szóló lapok veszttek el, így abból az évből nem áll rendelkezésünkre adat a faluról.⁸³ 1525-ben már 9 lakott telket tartottak számon a faluban, amelyek közül 5 volt frissen megült, ezek adómentesek voltak – köztük maga a bíró is. A sárkányiak saját költségükön templomuk tetőjét is felújították, ezért a csókakői tiszttartó a maradék 4 adózó Szent Mihály napi censzusát is átengedte erre a célra.⁸⁴ Az 1524 és 1528 között évenként összesített és feljegyzett gabona-, zab- és borkilencedekről készített számadásban – amelyben Veleget mindig csak a vele szomszédos, jóval népesebb Tímár birtokkal együtt írták össze – Sárkányt már egyenesen meg sem említette a csókakői tiszttartó, mindössze egy alkalommal, 1528-ban a számadás legvégén jegyezte fel, hogy a beszedett kilencedért mennyi és milyen fajta gabonát adott a bírónak.⁸⁵

Sárkányi illetőségű, vagy onnan származó lakosról 1453-ból van adatunk, amikor Rozgonyi István fia [ifj.] János nevében Sárkányi László fia Ádám lép fel ügyvédként a János-fiakkal szembeni perben Csókakő, Vitány, Essegvár és Gerencsér tulajdonáért.⁸⁶ Az 1525. évi számadás megtételekor a bíró nem volt jelen, ismerjük viszont az esküdtek neveit: Ferdős Pál, Ferdős Tamás és Rácz Sebestyén.⁸⁷ A csókakői vár 1528. évi urbáriumából értesülünk arról is, hogy Veleget birtok akkori bírója, Csopaki Lukács – a királyság elmúlt veszedelmének említésével minden bizonnyal a térségen átsöprő 1526. évi török pusztításra utalva – átvándorolt Sárkányról Velegre, a sárkányi bíró azonban a várnagy nevében lefoglalta az átszállítás ideje alatt a gabonáját, amiből egy később még inkább elmérgesedő ügy keletkezett.⁸⁸

A török uralom idejéből Sárkányról sincsen több adatunk. Az 1662-es urbáriumban a pusztai faluhelyek között szerepelt, de éltek benne, lakói a királynak adóztak, illetve bérlők is birták/élték. 1685-ben már lakatlanként írták össze, öt évvel később, 1690-ben pedig makkoltatásra használták erdeit és legelőit, illetve a faizás haszonvételéből volt bérlőinek jövedelme. Ez a későbbiekben is így maradt, egészen Sárkánypusztá 1748-as újratelepítéséig.⁸⁹

aratra regalia sex, silva usuali ad aratra regalia quinque se extendentis.” 1493. március 24. MNL OL DL 19214.

⁸² Uo. 26164. fol. 2^r.

⁸³ Uo. 37007/VI. Vö. 59. j. Az urbárium elején lévő tartalomjegyzék szerinti fol. 355. tartalmazta a telkek sorát az adózó jobbágyok neveivel, míg a fol. 356. a censzusról, az élelmezésekről és a szolgáltatásokról adott tudósítást.

⁸⁴ MNL OL UeC Fasc. 4. No. 41. pag. 28–29.

⁸⁵ MNL OL DL 26319. fol. 10^r.

⁸⁶ 1453. február 16. Uo. 14642.

⁸⁷ MNL OL UeC Fasc. 4. No. 41. pag. 28.

⁸⁸ Uo. pag. 35.

⁸⁹ Vadász: Bakonysárkány, 271–275., MNL OL UeC. Fasc. 4. No. 43/b. pag. 23–24.; Seidel: *A Csókakő-móri uradalom*, 58. Egy 17. század végi másik urbáriumban a kisbérleteket jelölik meg bérlőkként a leírás szerint a török megszállás ideje alatt is lakott S(z)árkányon. MNL OL UeC Fasc. 6. No. 55. pag. 18.

A két bemutatott falu helye és szerepe az uradalomban

Végül következze, hogy mi olvasható ki a csókakői uradalom imént bemutatott két, erdőben fekvő birtokára vonatkozóan összegyűjtött írásos emlékekből. Amint arra a becsüjegyzék részletesebb ismertetése során már utaltunk, a természetföldrajzi meghatározottság alapvetően befolyásolta a falvak gazdálkodási lehetőségeit, azaz hogy a határukban mely művelési ágakhoz alkalmas területek, illetve ezekből milyen mennyiség állt rendelkezésre. Sárkány esetében például a 18. század közepéről származó urbáriumok adatai igen intenzív fluktuációt mutattak a népesség körében: jelentős volt az elvándorlás, amiért a nagymértékű szegénységet okolták. Alacsony volt ugyanis a terméshozam, a talaj homokos, illetve agyagos, rosszul trágyázott, gyenge termőképességű volt, az időjárás az erdők miatt hűvösebb, nyirkosabb, ami nem kedvezett a szántóföldi növényekkel való gazdálkodásnak.⁹⁰ Ezt erősíti egy másik forrás, a II. József-kori katonai felmérés is, amelyben említenek három kis tavat rossz minőségű vízzel, illetve kevés, ugyancsak rossz minőségű, többnyire homokos rétet. Megjegyzik továbbá, hogy a falu egyébként az erdőben fekszik, minden irányból az öleli körbe, semmi kilátás nem nyílik belőle a hegyről.⁹¹ Noha a leírások a 18. századból származnak, a bennük foglaltak minden bizonnyal állandónak tekinthető állapotokról szólnak: kevésbé valószínű, hogy a talaj és a víz minősége változott volna az évszázadok során, ahogyan a falu környékét is újra birtokba vehette az erdő, amikor megszűnt a rendszeres és tervszerű irtás- és erdőgazdálkodás. A természetföldrajzi adottságok tehát jól visszatükröződnek az uradalmi falvaknak a különböző művelési ágakból kivett részesedésében: legelője Velegnek, Sárkánynak és a szomszédos Tímárnak nem volt, míg erdőkben pont ezek a falvak voltak a leggazdagabbak, bár ezen a téren Tímárt megelőzte még Zámoly és Szenttamás pusztja.

Erdei legeltetésre, állattartásra nincsenek közvetlen bizonyítékok, azonban az a tény, hogy a becsü szerint pont ezek az erdőkkel körülvett települések nem rendelkeztek hivatalosan legelőkkal, arra enged következtetni, hogy ezekben a falvakban erdei legeltetés folyt. Noha konkrétan erre vonatkozó írott forrásokkal nem rendelkezünk, ismerünk egy jegyzéket 1514-ből a csókakői uradalom majorsági állatállományáról, amiben 55 ló, 8 igavonó szarvasmarha és 6 fejőstehén mellett 59 sertést és 1119 juhot soroltak fel.⁹² Láthatjuk, hogy a majorsági állattartás fő profilját a birkatartás adta. A jobbágyok állatállományáról sajnos nincsenek adataink, de az urbáriumok panaszjegyzékében fel-felbukkanó esetek arról tanúskodnak, hogy voltak közöttük tehetősebb gazdák, akik az átlagosnál több jószággal rendelkeztek. Illyés Péter és Somogyi Pál – az ugyancsak a csókakői uradalom birtokát képező – Csurgó falu jobbágysai miatt tettek panaszt 1527-ben, hogy a csókakői várnagy *famulusa*, Vajai Kovács Pál Vajára vezette, majd eladta marháikat Palota várához tartozó dudari parasztoknak, ami miatt 14 forintnyi kárt szenvedtek.⁹³ Emellett

90 Vadász: Bakonysárkány, 277., 293.

91 Eperjessy Kálmán: Fejér megye katonai leírása II. József korában. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* [11.], 140.

92 1514. szeptember 14. MNL OL DL 26159.

93 „Petrus Illyes, Urbanus Somogy conqueruntur, quod Paulus Kowach de Waya, famulus domini Barson subtraxerat quosdam boves in Waya, et vendiderat colonis de Dwdar pertinentiis castri Palotha, et dicti

számolhatunk azzal a lehetőséggel is, hogy a korban szokásos módon az erdők egy részét bérbe adták makkoltatásra. Veleg esetében külön kiemeli a közbecsű összeírás, hogy 10 királyi ekealja használat alatt levő erdejében legeltetés is folyt – igaz, a *pecora eorum* szókapcsolatot használják, ami juhokat is jelölhet, másrészt azt, hogy nem bérbe adva, hanem saját jószágaik igényeinek kielégítésére.⁹⁴ Makkoserdőt Zámoly és Szenttamás pusztá tartozékaként említene, Sárkány esetében viszont 5 királyi ekealja használat alatt levő erdőt és 6 királyi ekealja tilalom alatt álló vadászó erdőt. A Bakonyban a mai napig kimutatható az erdei legeltetés, ami a néprajzi analógiák alapján – volt egy időszak, amikor még egy itt honos sertésfajt is elneveztek a hegységről – visszavezethető a korábbi időszakokra is.⁹⁵ A makkoltatásból származó jövedelmet a sertéstized jelentette a földesúr számára, ami tény, hogy nem jelenik meg külön az uradalom gazdasági irataiban, ugyanakkor az említés hiánya ellenére nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy a tilalmas/vadászó erdőben makkoltathattak sertéseket akkor, amikor annak eljött az ideje, azaz az őszi hónapokban.⁹⁶ Különösen, hogy a 17–18. századi urbáriumok tanúsága szerint Sárkány és Veleg földjeit az azokat bérlők minden esetben disznók és más jószágok makkoltatására és legeltetésére, valamint tűzi- és épületfa nyelésére használták.⁹⁷ A fakitermelésre már több utalást találunk az urbáriumokban. Az 1521-es urbárium szerint egyrészt a falvak lakóinak szolgáltatásai közé tartozott, hogy karácsonykor minden egyes telkes jobbágy (kisebb lélekszámú falu esetén, mint Vaja, vagy ahol nem volt erdő, mint Mór, ketten) egy szekér fát szállítson a várba, másrészt például a zámolyiak minden egyes olyan kocsi után, ami Fehérvárra fát vitt, kötelesek voltak egy dénárt fizetni.⁹⁸ Tímár falu esetében pedig arról is szó esik, hogy más földesurak jobbágjai is vághattak fát az ottani erdőben a bíró engedélyével, a kivágott és lemázsált fa értékében lerótt fizetség fejében.⁹⁹

A természetföldrajzi adottságokból következő lehetséges erdei haszonvételek szám-bavétele mellett a másik szembevetendő jelenség a két vizsgált faluban – és az egész uradalomban – az elhagyott, de házzal rendelkező, illetve a már teljesen elenyészett mezei-/pusztatelkek nagy száma, ami szépen illeszkedik a 15. századtól kezdve az egész országban

jobagiones domine gratiose, bobus illis inventis iuridiceque reportatis, pro pretio bovum per castellanos de Palotha in floreniis XIII sunt dampnificati...” MNL OL UeC Fasc. 4. No. 41. pag. 7.

94 Vö. 36. j.

95 Szabó: *Woodland and Forests*, 63–65., 130–133.; Magyar Eszter: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*, 101–119.; VMHL II. 43–44.; Saláta: *Adatok az Öreg-Bakony*, 230–234.; Hegyi: *A népi erdőkielés*, 120–151.

96 A bárdos-/makkos-/vadászóerdő egymás szinonimáiként jelentek meg a becsükben, ezért valószínűsíthető azonos felhasználásuk. Sem a vadászathoz, sem a makkot termő, nagy lombosító tölgyfák neveléséhez nem volt szükség a fák rendszeres visszavágására (azaz így már tilalmas erdő is volt). Bárdoserdő akkor lett egy makkoserdő, ha a benne levő fára épület alapanyagként lett szükség. Szabó Péter: *Hagyományos erdőgazdálkodás a Kárpát-medencében*. In: *Hol az táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében terem. Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből 2003–2009*. Szerk. Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna. Vácrátót, 2010. 108–109.

97 Vadász: *Bakonysárkány*, 271–272.

98 MNL OL DL 37007/VI. fol. 345^r, 346^v, 349^r, 350^r, 352^r, 354^r. A Velegre és Sárkányra vonatkozó adatokat tartalmazó oldalak – amelyek alapján összehasonlítást nyernénk az uradalom többi falujához képest – sajnos hiányoznak az urbárium végéről.

99 MNL OL DL 37007/VI. fol. 351^v.

megfigyelhető tendenciába. A telekpusztásodás, vagy újabban belső pusztásodás néven rögzített jelenségről Szabó István írt elsőként egy igen meggyőző, az egész Magyar Királyság területéről adatokat felvonultató elemzést, melynek végső konklúziójaként a jelenség két fő okát – a végletekig leegyszerűsítve az eredményeket – a 14. század közepi nagy, illetve számos további kisebb pestisjárványban, valamint a gazdaságilag egyre jobban prosperáló városokba történő elvándorlásban vélte felfedezni, amit tovább súlyosbíthattak még a lokálisan pusztító háborúk.¹⁰⁰ A jelenségben rejlő ellentmondást (üresen álló telkek ezrei – növekvő számú zsellérség) újabb írott források bevonásával és a telekpusztásodáshoz kapcsolódó fogalmak tisztázásával Neumann Tibor, majd kialakulásának oka-it és szociális vonatkozásait Nógrády Árpád vizsgálta, kutatásai nyomán pedig úgy tűnik, hihető magyarázatot nyert a pusztásodás jelensége, amely valójában egy világméretű gazdasági és társadalmi változás eredménye volt. A pusztaként számbavett telkek nagy része ugyanis olyan külsőségeket takart, amelyeket nem a belső telken ült – jobbára – zsellérek, hanem más jobbágyok, zsellérek, vagy éppenséggel mezővárosi polgárok vettek bérbe művelésre. A látszólagos telekpusztásodás tehát egyáltalán nem járt együtt nagyarányú népességszökkenéssel, sőt – a valóságban inkább fordított volt a helyzet: a jobbágyság természetes szaporodása miatt földínség keletkezett, ami az uradalmakban egyrészt a meglévő telkek aprózódásához, másrészt a bérleti rendszer felvirágzásához vezetett. A gyors gazdasági növekedés, ami az agrártermékek iránt folyamatosan növekvő keresletben volt mérhető, a korábban biztos, ám kevesebb járadékot termelő telekrendszerrel szemben a modernebb, jövedelmezőbb bérleti jogviszony térnyerésének kedvezett.¹⁰¹

Ehhez kiegészítésként még annyit fűznénk, hogy már Szabó István is felfigyelt arra, hogy a Sáros megyei hatalmas makovicai uradalomban – amelynek becslése szintén a Rozgonyi család csicsvai-csókakői ágának kihalása és az örökösödés rendezése miatt született 1492-ben – a telekpusztásodás még az országosan a század végére általánosnak mondható 50–60%-nál is jóval magasabb, 86,3 %-os volt. A jelenséget Jan Jiskra felvidéki háborús betöréseivel magyarázta.¹⁰² Neumann Tibor hívta fel rá a figyelmet, hogy ebben az esetben a prédiók aránytalanul nagy száma mögött valószínűleg más okot kell sejtünk, mégpedig a már tárgyalt, természetföldrajzi adottságokból fakadó magyarázatot, miszerint a kisebb hegyi falvakban a telekrendszer alapvető sajátosságát nem a szántógazdálkodás, hanem az állattenyésztés adta.¹⁰³ Az irtásgazdálkodás által sokkal több energia árán kialakítható és fenntartható szántóföldi telkeket felváltották a szó szoros értelmében vett mezei jobbágytelkek, és a hozzájuk kapcsolódó legeltető állattartás. Hasonló folyamatok lejátszódhattak akár Veleg, vagy Sárkány esetében is, utóbbiban a tilalmas erdőben akár még vadgazdálkodással is lehet számolni.

Mindent összevetve, a két falu közül Veleg esetében egy friss, komplex kutatásnak köszönhetően, amely mind régészeti (terepbejárás, geofizikai kutatások) módszerekkel,

100 Szabó: Hanyatló jobbágyság.

101 Neumann: Telekpusztásodás; Nógrády: Az elakadt fejlődés.

102 Szabó: Hanyatló jobbágyság, 18., 20.; 1492. június 26. MNL OL DL 19861.

103 Neumann: Telekpusztásodás, 883. A becslőjegyzék adatait táblázat formájában bemutatja Szabó: *Woodland and Forests*, Appendix I. 156.

mind a történeti források elemzésével vizsgálta a települést, egymástól függetlenül azonos eredményekre sikerült jutni: a kerámia leletanyaggal is igazolható 12–13. századi előzményekkel is rendelkező falu a 15. században élte virágkorát, ami összhangban van a század végi, 16. század eleji viszonylagos forrásbőséggel. Először 1493-ban említett egyházának helyét és pontos alaprajzát is sikerült hitelesíteni és azonosítani.¹⁰⁴ Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a régészeti leletanyag éppen abban a 15. században a leggazdagabb, amelynek a végéről, illetve a 16. század elejéről származó írott források egy meglehetősen alacsony lélekszámú, mindössze két vagy négy adózó jobbágyportával bíró falu képét tárják elénk. Az ellentmondás feloldása további információk híján egyelőre még várat magára, de figyelembe véve a néprajzi hagyományokat, mindenképpen gondolkodásra késztet. Felmerül a lehetőség, hogy Velegen – és talán Sárkányban is – egy olyan, az erdő és a benne élő vadállomány védelmét ellátó, illetve a fa különböző módú feldolgozására specializálódott mesteremberekből és kézművesekből álló közösség élt, amelynek tagjai elsősorban nem szántóföldi gazdálkodással foglalkoztak, ily módon nem jelennek meg a hagyományosan az alapvető művelési ágakra fókuszáló összeírásokban.

104 Zsófia Bocsi et al.: Veleg, a Medieval Village in Fejér County. Research on the Villages in the Csókakő Castle Domain: a Case Study. In: *Antaeus*. 39. [Bp., 2024. Megjelenés alatt.]

ZÜLFIKÁR BÉG, EGY HÓDOLTSÁGI HATÁRBÉG-DINASZTIA HARMADIK NEMZEDÉKE TÖRTÉNETÉHEZ

FÓTI MIKLÓS

ZÜLFIKAR BEY, TO THE HISTORY OF THE THIRD GENERATION
OF A FRONTIER CLAN GOVERNING OTTOMAN HUNGARY

We know well the key figures of the local Ottoman elite in Hungary, who took their fortune after the fall of Buda and advanced their career in the subsequent decades in the established *vilayet*. They were the engine of the expansion of the Habsburg–Ottoman confines. Despite the rich archontological data on this first generation of predatory *beys* of the frontier—including their sons—the fate of their third generation is overwhelmingly unknown. We do not know even now that our study’s leading character, Zülfikar Bey, was Mahmud Bey’s son, and grandson of Bali, the second pasha of Buda. Despite his prominent family background, he was just an average governor of Ottoman *sancaks*. This study dismantles his family background and follows his military career step-by-step between 1564 and 1595. Then—after a decade-long gap—at the beginning of the next century continues the story of a Zülfikar bey between 1606 and 1618, until he reaches the rank of the pasha of Temesvár. We examine and argue whether these two persons could be the same, that is the grandson of Bali Pasha, or not. Zülfikar’s life story will be followed by his appointments to various Hungarian and Serbian *sancaks* and by his *tezkeres* showing his increasing fiefdoms and military merits, collected from the records of timar–bestowal registers (*rużnamçe defteris*).

Keywords: Ottoman elite in Hungary, frontier clan, Zülfikar Bey

A 16. század első felében számos olyan határbéget ismerünk, akik az oszmán–magyar végvidéken folyamatos támadásaikkal a Magyar Királyságot bomlasztották, lakosságát pusztították. A török közigazgatás kiépítése után közülük kerültek ki a meghódított területek első kormányzói, akik hosszabb távra rendezkedtek be szandzsákjaikban, tevékenységüket, szolgálati helyeiket sokszor évtizedeken keresztül tudjuk követni. Ennek az első hódoltsági vezetői nemzedéknek – Kászim pasa,¹ Murád bég, Bajrák bég, Aranid

Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológia Osztály. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorcialis projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu–defter] feldolgozása. II.) támogatásával valósult meg.

1 Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. I. *Keletkutatás* (1995) 2. sz. 53–66., II. *Keletkutatás* (1996) 1. sz. 41–56.

Mahmúd, Derjá bég, Tojgún pasa, Báli pasa stb. – a fiait név szerint ismerjük a birtokadományozási naplókából (*ruznamçe defteri*, amely tanulmányunknak is fő kútfője), sőt néhányuk szolgálati előmenetele is ismert.² Lényegesen kevesebbet tudunk azonban e határbégek harmadik generációjáról. Az előbbieken felsorolt méltóságok unokáit már nem tudom megnevezni, és a szakirodalom is kevés klánt tárgyal több nemzedéken át. Az Aranidok albániai gyökereit ismerjük, ám Aranid Mahmúd – hosszabb időtartamon át Szolnok bégje – fia, az egri, majd temesvári pasaságig emelkedett Bektas után megszakad a családra vonatkozó forrásanyag.³ Zahirović munkája a Memibégovics családról kivételnek számít, három nemzedékre tartalmaz részletes genealógiai információkat.⁴ Dávid Géza – számos hódoltsági kormányzó életrajzírója – tömören bemutatta a legjelentősebb oszmán klánok, az előbb említett Aranidokat is beleértve, tagjait.⁵ Ezek közül csak egy család, a Jahjapasazádék tevékenysége követhető több generáción át. A dinasztiaalapító Jahja pasa fia Báli⁶ még 1527-ben meghalt, így ő nem a fent említett nemzedék soraiba tartozott, fia, Jahjapasazáde Mehmed viszont a magyar területeken berendezkedő zsákmányszerző bégek jeles képviselője volt, fiának, a budai pasaként kivégzett Arszlánnak az egyik fiát, Jahját kormányzóként, unokáját, Alit szegedi alajbégként találtam meg.⁷ Összességében elmondható, hogy a Magyar Királyság meghódításában részt vevő, majd a zsákmányon osztozkodó határbégek igyekeztek utódjaikat magas pozíciókba juttatni, az őket követő generáció sorsának alakulása azonban néhány kivételtől eltekintve homályban maradt.

Tanulmányunk főszereplője, Zülfikár bég, a hódoltságban berendezkedő klánok harmadik generációjához tartozik, származásáról annyit előre bocsáthatunk, hogy a defterek adatainak vizsgálatával a második budai pasa, Kücsük Báli⁸ unokájaként azonosítottam. Az alábbiakban az ő hivatali felemelkedését és családi kötelekeit követjük forrásaink segítségével.

- 2 A dunai flotta parancsnokairól írt tanulmányban azt mutattam ki, hogy az 1560-as évek elejéig a budai kapudánok a hódoltsági határbégek első generációjának fiai közül kerültek ki, és különösen felülreprezentáltak körükben a budai pasák fiai. A fenti felsorolásban említettek közül Báli pasának két fia, Dervis és Mehmed, a velük szoros szövetségben álló Derjá, valamint Tojgún pasa és Murád bég fiai egyaránt betöltötték a kapudáni posztot. Fóti Miklós: A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században. *Történelmi Szemle* 66 (2024) 201–220.
- 3 Sudár Balázs: Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken. Az Aranidok. *Aetas* 35 (2020) 3. sz. 5–13.
- 4 Nedim Zahirović: A Memibégovicsok Magyarországon, Szlavóniában és Horvátországban a 17. század első felében. *Korall* 48 (2012) 121–132.
- 5 Dávid Géza: Arcképcsarnok-töredék a török korból. A hódoltság néhány jelentősebb oszmán családja és egyénisége. In: „A magyar múltat kutatni, írni és láttatni – ez által szolgálni a hazát.” *Tisztelgő kötet J. Újváry Zsuzsanna 25. Pázmányos oktatási éve előtt*. Szerk. Bíró Bence – Miski Péter – Törtei Renáta. Bp.–Piliscsaba, 2020. 117–132.
- 6 Fodor Pál: A „hitharc oroszlánja”: Jahjapasa-oglu Báli bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején. *Keletkutatás* (2019) 1. sz. 51–74.
- 7 Fóti Miklós: Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben és a szerémi szandzsák 16. századi bégjei. *Belve-dere Meridionale* 36 (2024) 2. sz. 114.
- 8 Gévy Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 5.

A katonai pálya első lépései

Zülfikár bég nevét először a 16. század szerémi szandzsákbégjei listájának összeállításakor ismertem meg,⁹ a név viszonylagos egyedisége kapcsán merült fel,¹⁰ hogy a korábbi évtizedek birtokadományozási naplóinak átrostálásával talán sikerül pályája kezdeti szakaszában, egyszerű szpáhiként megtalálni, majd lépésről lépésre felépíteni pályájának ívelését. Elsősorban olyan posztok betöltői között kellett Zülfikár nevű személyekre fókuszálni, melyek kiindulópontjai lehettek a későbbi szandzsákbégi karriernek.¹¹ Leginakább a pasák, bégek fiai jöhettek számításba, valamint az alajbégi, kapudáni tisztséget viselők, hiszen ők azok, akik legkönnyebben szandzsákbéggé emelkedhettek. Szerencsés módon a hódoltság 16. századi történetét átfogó gyűjtésben, mely a rúznámcse defterekben szereplő jelentékenyebb javadalmak, ziámet-birtokok átnézésén alapul, ilyen nevű szpáhikat csak a bégfiak között találtam, mindössze kettőt: egyikük Hüszejn simontornyai bég Zülfikár nevű fia volt.¹² Ezt a vonalat könnyen lezártam tekinthettem: a bégfi utóélete nem ismert. A másik jelölt, egy bizonyos Mahmúd bég fia volt, akinek a felemelkedése javadalmi révén jól követhető, gyarapodó birtokait és a különböző portyákban, hadi eseményekben való szereplését gondosan rögzítették a defterdári hivatalban.

A személyére vonatkozó legkorábbi irat egy tipikusnak mondható ügyletet mutat be: amikor egy bég új szandzsákot kapott, általában első dolga volt, hogy rokonságáról, elsősorban fiáról gondoskodjon. 1564-ben Mahmúd szegedi szandzsákbég is így tett, amikor fia, Zülfikár számára kért kezdő javadalmat (*ibtidadan*),¹³ ráadásul meglehetősen magabiztosan rögtön 10 000 akcsés timárért folyamodott, ami ugyan törvény szerint (*kanun üzere*) járt a kormányzók fiainak, de általában jóval alacsonyabb összeg, 6000 akce volt a kezdeti fizetés. Zülfikár katonai pályája tehát ekkor indult el a szegedi szandzsákban, és ez alapján egy lényeges megállapítást tehetünk: születését a század negyvenes éveire becsülhetjük. A hódoltságban ugyan számos Mahmúd béget ismerünk, de ismét szerencsés helyzetben vagyunk, mert személyét egyértelműen meg tudjuk nevezni, Báli budai pasa (1542. február közepe – 1543. május eleje) egyik fiáról van szó.¹⁴ Az irodalomban Kücsük Báliként¹⁵ ismert méltóságnak mind a négy fia – Ahmed, Mahmúd, Dervis és Mehmed – szandzsákbégi tisztségek sorát töltötte be hódoltsági altartományok élén.

9 Fóti: Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben, 110–134.

10 Zülfikárnak Ali kalifa kettős végződésű kardját hívták, melyet a hagyomány szerint a prófétától kapott. A szó jelentésére és előfordulására magyar forrásokban lásd Suzanne Kakuk: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Bp., 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19) 433–434.

11 Arról, hogy kik „emelkedhettek szandzsákra” – a kor szóhasználatával – lásd Dávid Géza: Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban. Kiből lehetett szandzsákbég? *Keletkutatás* (2017) 2. sz. 49–72.

12 Hüszejn bég 1568-ban kérte fiának a törvény szerint járó kezdő javadalom kiosztását. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (= BOA) Timar-Zeamet Ruznaççe Defterleri (= DFE RZd) 27. 789.

13 BOA Kamil Kepeci (= KK) 74. 1.

14 Ennek levezetését és Mahmúd személyére vonatkozóan részletesen lásd Fóti Miklós: Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38 (2023) 4. sz. 12–13.

15 Nem csupán névrokona volt, hanem tisztázatlan módon, de rokoni kapcsolatban állt a 16. század első harmadának híres Báli bégjével, Jahjapasaoglu vagy Kodzsa Bálival. Fodor: A hitharc oroszlánja, 51–74.

Megközelítőleg tíz év elteltével, 1575-ben találkozunk újabb javadalmával a kiutalásokat tartalmazó naplóban: birtoka ekkor 20 468 akcse jövedelmet biztosított neki, azaz timáros szpáhíból a záimok közé emelkedett,¹⁶ birtokteste pedig az észak-szerbiai szendrői szandzsák lefcsei náhijében feküdt.¹⁷ A helyszín egyáltalán nem a véletlen műve: apja és annak testvérei itt voltak birtokosok,¹⁸ sőt egyik nagybátyja, Dervis bég egy különleges birtokelemmel rendelkezett, a „bárhon birtokoljon is szandzsákat hászai közé számíttassék” kitéttel bírt csiftlikkel.¹⁹ A lefcsei náhije egyik településén, Jagodinában²⁰ rendezte be birtokközpontját (a csiftlik itt birtokközpontként funkcionáló majorságnak tekinthető), melyet Dernschwam közléséből ismerünk, aki meglátogatta azt úton Isztambul felé.²¹ Dervisnek az 1560-as évek elejére tehető halála után Jagodinát Zülfikár apja kapta meg, ugyancsak a „bárhon birtokoljon is szandzsákat hászai közé számíttassék” kitéttel, „csiftlik módjára” (*çiftlik tarikiyle*).²² Zülfikár záimetjének néhány elemét (Szredna Dilnica, Diragucsin) a szendrői szandzsák 1560-as évek elejére tehető összeírásában éppen Jagodina után írták össze,²³ így a birtokrészek elhelyezkedése világosan mutatja a család azon törekvését, hogy javadalmaikat egy térségbe koncentrálják.²⁴

Zülfikár tehát a családi fészeknek számító Lefcse vidékén rendezkedett be, birtokát pedig számos katonai hóstett révén gyarapította, melyeket némi késéssel, de részletesen felsoroltak a tezkeréjében.²⁵ Ezek révén megismerhetjük azokat a helyszíneket, ahol Zülfikár

- 16 20 000 akcse feletti bevételt biztosító javadalombirtokot már nem timárnak, hanem záimetnek nevezték, birtokosát pedig záimnak.
- 17 Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Codices Mixti (= Mxt) 571. [1349-es kép.]
- 18 Lásd Mahmúd és Ahmed záimetje (utóbbi szintén a lefcsei náhijében). BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 34. 683^r–684^r, Mehmed timár-birtoka. Uo. 628^r.
- 19 Ez egy olyan része a szandzsákbég hászának, melyet aktuális szolgálati helyétől függetlenül birtokol, tehát nem kell attól tartania, hogy egy másik szandzsákba való áthelyezésénél a Porta elveszi tőle. Így különösen alkalmas arra, hogy a csiftliket hosszabb távra rendezkedjen be és családi birtokközpontját itt alakítsa ki.
- 20 1544-ben Báli pasa legfiatalabb fiának, Mehmednek a javadalmaként bukkant fel Jagodina városa, alig két évvel azután, hogy kezdő timárját megkapta. BOA İbn Emîni 1/17. 12.: „... timar-i Mehmed veled-i merhum Bali paşa, nefsi-i Yagodina...” [„... az elhunyt Báli pasa fia Mehmed timárja a szendrői szandzsák lefcsei náhijében, Jagodina városa...”]
- 21 Hans Dernschwam: *Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*. [Szerk. Tardy Lajos.] Bp., 1984. 144. Dervis bég lefcsei csiftlikjére lásd BOA DFE RZd 11. 638–644.; Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas* 14 (1999) 4. sz. 13.
- 22 ÖNB Mxt 597. [453-as kép.]
- 23 ÖNB Mxt 632. [530-as, 532-es képek.] Jagodina ekkor kaszaba, vagyis balkánias, részben muszlim lakosságú kisváros volt, mely a Isztambult Budával összekötő főúton feküdt. Az írnok hozzáfűzte, hogy itt „vásárt tartanak, pénteki imát végeznek” (*pazarı durur ikamet-i Cuma olunur*). Elsőként számba vett negyedét „a megboldogult Dervis bég nemes dzsámijá”-ról nevezték el.
- 24 Elképzelhető, hogy Dervis bégnek is volt egy, a szakirodalom által nem ismert fia, akinek birtokai e szendrői térségre koncentrálódtak. 1588-ban egy Dervis bég fia Kurd Ali nevű elhunyt záim javadalmának átruházását rögzítették a rúznámcsa defterben. Narodna Biblioteka Sv Sv. Kiril i Metodij [Szófia] D-661. [A defter címloldalán két jelzet van, egyik az eredeti bolgár, majd átadták Isztambulnak, így van egy mai török jelzete is.] (= BOA YB 04d) 176. Azon kívül, hogy a birtoktestet alkotó összes falu és pusztá a lefcsei náhijében található, a záim kiletét tekintve gyanúmat leginkább az kelti fel, hogy része – az előbbieken említett Dilnicán kívül – egy Dobranje nevű pusztá, melyet éppen Dervis életrajzából ismerünk: erre a Jagodina szomszédságában fekvő pusztára telepítette le magyar szolgálóit. Dávid: Az első szegedi bég, Dervis életpályája, 12–13.
- 25 A javadalma kiállításáról szóló irat, melyet a naplóként vezetett rúznámcsa defterbe bejegyeztek.

harcolt. Előbb „Kanizsa elfoglalásánál” (*Kanije fethinde*)²⁶ vitézkedett (a felterjesztés dátuma 1574. május közepe, majd ugyanezen évben egy újabb összecsapásban vett részt: „a Veszprém nevű ellenséges várból a réten gazdálkodókon rajtaütő, de vereséget szenvedő hitetlenek elleni csatában” (*Besprim nam harbi kaleden çayırcılar basmak kasdına gelüb münhezim olan küffar muharebesinde*) állt helyt. 1575. április végi dátummal jelentette a főnöke, hogy Zülfikár a „füleki szandzsák végvidékén felgyújtott Somoskő nevű ellenséges vár felperzselésében” (*İliva-i Filek serhaddında ihrak olunan Somoşka nam harbi parkan ihrakında*) tanúsított vitézséget. E tetteiért 2000–2000 akcsés emelésben részesítették javadalma értékét. A szpáhik jutalmazásánál említett vitézi tettek vagy érdemek (*yoldaşlık*) a hódoltság történéseire vonatkozóan fontos információkkal szolgálnak és egy kevésbé kutatott területét jelentik az oszmanista történetírásnak. Éppen a legelső tett, „Kanizsa elfoglalása” keltette fel Sz. Simon Éva figyelmét, aki feldolgozta ennek az eseménynek a hátterét, a benne részt vevő szereplőkkel együtt.²⁷ A felterjesztést megelőző időszakban, 1574 elején szó sem volt Kanizsa elfoglalásáról, Zülfikár és társai egy külvároson üthettek rajta. Még jelentéktelenebb összetűzés lehetett az a másik „hőstette”, amikor a veszprémiek egy közeli réten legeltető törökökön álltak bosszút. Az ilyen mindennapos csetepaték jó indokul szolgáltak arra, hogy a bégek a Portához fordulva indítványozzák embereik jövedelmének megemelését, erősítve ezzel katonáik hűségét és kitartását. Somoskő felégetése már egy fontosabb esemény lehetett, ami megelőzhette Kara Ali felső-magyarországi várfoglalásait.²⁸ Utóbbi esetben Zülfikár jelenléte nem csupán azt jelzi, hogy különböző hódoltsági színtereken vett részt a harcokban: apja, Mahmúd 1574 augusztusától éppen Fülek szandzsákbégje volt.²⁹

További adatokat nyerhetünk Zülfikár előmenetelére abból a tezkeréből, amelyet 1580-ban állítottak ki, 43 074 akcse jövedelmet biztosító ziámetjéről. A bégfi láthatóan nem vesztegette az idejét, és jelentős mértékben – megnégyszerezte – kezdő timárját.³⁰ A birtok három részből tevődött össze: a lefcsei náhijében változatlanul ugyanazt a hét falut bírta, mint korábban. Számos hőstettéért kapott jövedelememelései miatt szükségessé vált ehhez hozzáadni egy, a pozsegai szandzsákban található birtoktestet (9999 ak-

26 E harci cselekményeknek a törökök hangzatos, de sokszor nehezen lefordítható neveket adtak, ezért fontosnak tartom a török szóhasználat közlését az oszmanisták számára. E „hőstetteket” azután évtizedeken át említették változatlan formában a rúznámcsse defterekben, ezáltal egy olyan mindeddig kihasználatlan információforrásnak tekinthetők, melyek segítségével rekonstruálható az adott esemény, és megismerhetjük annak török és magyar szereplőit.

27 Sz. Simon Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? In: *Zalai Múzeum. Közlemények Zala Megye Múzeumaiból*. 23. Szerk. Simmer Livia. Zalaegerszeg, 2017. 201–215.

28 1575-ben Musztafa budai pasa bízta meg Ali béget, hogy foglalja el Balassi várát: Kékkőt, Divényt és Somoskőt. Musztafa „az hadat összevgyűjtván, az végbeliek közül s annak gondjaviselését a fejevári Ali bégre (kinek az dolognak valóságától vezetékneve Fekete vala) bízván azt az bosszúságot megtorolni sieté”. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairol írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/1–3. S. a. r., szerk. Benits Péter. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források) I/3. 30–33. A Somoskő elfoglalásáért indítványozott javadalomemelések azonban csak decemberi dátummal jelentek meg a rúznámcsékban, így a „Somoskő felégetése” néven emlegetett esemény nem lehet azonos vele, az néhány hónappal a felterjesztés dátuma, vagyis 1575 áprilisa előtt történhetett.

29 BOA MAD 563. 53.

30 ÖNB Mxt 597. [433-as kép.]

cse),³¹ „Mahmúd füleki bég” pedig lemondott³² fia javára a lefcsei náhijében található, „bárhol birtokoljon is szandzsákat...” típusú csiftlikjéről, mely csupán két faluból – Radojofcse és Mihalojfcse – állt és átlagos 12 607 akcse bevételt biztosított. A csiftlik átruházásának jelentősége szignifikáns, mert ezzel Zülfikár azon kiváltságosok közé került, akik a kinevezésük szerint változó hász-birtokon kívül az aktuális szolgálati helyüktől függetlenül birtokolt szandzsákbégi csiftlikkel rendelkeztek, s így a határvidéktől távol eső hátsórszágban rendezkedhettek be hosszabb távra, és alakíthatták ki családi birtokközpontjukat.

Jövedelememelésének alapját ennél a ziámet-birtoknál is olyan katonai tettek képezték, amelyek kétségtelenné teszik, hogy történetünk főszereplője a végvidék egyik elszántan küzdő, jelentős karrier előtt álló vitéze volt: 1577 szeptemberében Mehmed iszkenderijjei bég terjesztette fel egy lázadó falu elleni hadműveletben való részvételéért.³³ 1578 februárjában a szigetvári Ali bég jelentette, hogy „a szigeti végvidéken Kálmáncseh vásárán rajtaütő, de vereséget szenvedő hitetlenek elleni csatában” (*Sigetvar serhadında Kalmançeh panayırı basмага gelüb münhezim olan küffar muharebesinde*) bizonyított Zülfikár. Kálmáncsehi Somogy legnépesebb és gazdag mezővárosai közé tartozott, mely vásáráról és áruforgalmáról (marha, bőr stb.) volt híres. Szigetvár gazdasági bázisát, egyik ellátó centrumát jelentette, s éppen ezért a magyar végváriak szüntelen támadásainak keresztútjében állt.³⁴ 1579. január második felében Ferhád,³⁵ korábban füleki, akkoriban pozsegai bég „Szendrő, Putnok és Murány nevű várakból Szabadkára [Szabadkapusza/Rimaszombat nyugat] kártevés szándékával kitörő, de vereséget szenvedő hitetlenek elleni csatában” (*Semendire ve Putnik ve Muran name kalelerden çıkub Sobotka mazarratı kasdına gelüb münhezim olan küffar muharebesinde*) emelte ki hősi batorságát. 1578 kora nyarán³⁶ „a Babócsa nevű várat ágyútűz alá vonó Zrínyi-fi nevű hitetlen csatájában” (*Boboçça kalesinde tob çeküb münhezim olan Zirin oğlu nam lain muharebesinde*), majd 1579 márciusában az egriek elleni vitézségéért („az Eger nevű ellenséges vár hadnagya, Gyulai nevű átkozott a jól védett birodalom ellen kártevés szándékával érkezvén...”/ *Egri nam harbi kalenin*

31 Azért éppen pozsegai birtokkal egészítették ki ziámetjét, mert apja 1578-ban rövid ideig pozsegai bég volt. Dávid Géza: Pozsega 16. századi szandzsákbéjei. Kitekintés a 17. századra. *Keletkutatás* (2020) 2. sz. 27.

32 Fodor Pál: Egy különös oszmán intézmény: a „lemondás” (*feragat*). *Keletkutatás* (2021) 1. sz. 27–38.

33 Mehmednek útját egyik szandzsákból a másikba (jórészt a hódoltságban) ismerjük a kinevezések defterei révén. Ezek alapján már sejthető, hogy Báli pasa Mehmed nevű fiáról van szó, azaz Zülfikár egyik nagybátyjáról. Pályája korai szakaszára lásd Fóti: A budai vilájet dunai kapudánsága, 208–210. Báli pasa fiával való azonosságát Sudár Balázs fedte fel Ásik cselebi műve segítségével. Sudár Balázs: *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*, Bp., 2005. (Humanizmus és Reformáció 29) 54.; Vusuli-i diger: *Yahyalı urugından ol ulu ocagun fûrugından, uç beglerinden ve uç beglerinün yeglerinden Küçük Bali paşa oğlu Mehmed beg dîr ki Arad begidür* [A másik Vuszúli: a Jahják nemzetségéből, annak a hatalmas dinasztíának a lángjából, a határbégek közül és azok legjobbaiból, Kücsük Báli pasa fia Mehmed bég, aki Arad bégje]. *Âşık Çelebi: Meşâ’irü’ş-Şu’âra*. [Haz. Filiz Kılıç.] Ankara, 2018. 247.

34 Magyar Kálmán: Szigetvár és a dél-somogyi mezővárosok, várak kapcsolata 1526–1664 között (különös tekintettel Babócsára és Kálmáncsára). In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 219–239. Ali bégre lásd Dávid Géza: Szigetvár 16. századi béjei. In: uo. 163–166.; Fóti Miklós: Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.

35 Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Kászim kethüdä, a kormányzat embere. *Korall* 96 (2024) 41.

36 Az eseménynél lehet, hogy eltévesztették a dátumot, mivel az nem illeszkedik a hőstettek időbeli sorrendjébe.

çetebasisı olan D'uloy nam melun memalik-i mahruse mazarratı kasdına gelüb...) részesítették Zülfikárt jövedelememelésekben.

A szandzsákbégi pálya állomásai

A meglehetősen sok hőstett előre vetítette, hogy Zülfikár karrierje hamarosan feljebb ível. 1585-ben még záimként találkozunk vele, ekkor ugyanis a szandzsákok újabb összeírásai után némi módosításra került sor a már ismert szendrői és pozsegai birtokteste tekintetében, ráadásul ennek néhány települését, melyek nem feleltek meg neki, a kor bevett gyakorlata szerint el is cserélte.³⁷ A következő év azonban elhozta első kormányzói kinevezését: 1586. március 20-án „a korábban szendrői szandzsákban ziámetet birtokló” Zülfikár Aladzsa Hiszár [Krusevác, Szerbia] bégje lett.³⁸ 200 299 akcsés fizetés kíséretében kapta meg első szandzsákját, ami ekkoriban a szokványosnak számító kezdő bégi fizetést jelentette. Nem számított páratlannak, hogy valaki záimból egyenesen szandzsákbéggé váljon, mindenesetre jelentős sikert könyvelhetett el. Előléptetését bevezették a kormányzók kinevezéseit nyilvántartó központi listára is, de egy lényeges információval kiegészítve: Aladzsa Hiszár livája „a Jahja-fiak közül való Zülfikárnak adatott” (*Yahyalu ogullarından Zülfikara verilmiştir*).³⁹ Ez a kor szóhasználatában Jahja pasa leszármazottaira és a klán kötelékébe tartozókra alkalmazott szokásos kitétel volt. Istvánffy nemcsak Jahjapasazáde Mehmedet és fiát, Arslánt, hanem a velük csupán rokoni kapcsolatban álló Kücsük Báli fiait, Dervist és Mahmúdot is *Jahioğlunak* [Jahja-fi] nevezte.⁴⁰ A történetíró Kjátib Mehmed záim pedig Jahjapasaoglunak nevezte Kücsük Báli budai pasát.⁴¹ Zülfikár származása tekintetében tehát egy lényeges ismerettel gyarapodott tudásunk, ennek értékelésére alább fogunk visszatérni.

1588 márciusában már újra kellett rendezni hászait: úgy tűnik, jövedelememelések soráról nem értesültünk, ugyanis ekkorra jelentős mértékben megemelkedett, 325 298 akcsényi jövedelemmel rendelkezett, és ez még csak az első kormányzói állomáshelye volt. A Porta annyira elégedett volt Zülfikár tevékenységével, hogy egy nem részletezett szultáni hadjáratban való részvételéért újabb 30 000 akcsés emelést hagytak jóvá részére, sőt a neki járó teljes birtoktestet is többlettel (*ziyade*) adták ki, vagyis felfelé kerekítették jövedelmét.⁴² További forrásaink segítségével e hadjárat is meghatározható lesz.

Zülfikár nem érezte otthonosan magát a szerbiai szandzsákban, visszavágyott a hódoltságba, ahonnan karrierje indult, ezért a Porta 1589. szeptember 16-tól a Szerémségbe

37 BOA DFE RZd 78. 124.

38 Uo. 89. 923.

39 BOA KK 262. 30.

40 Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól*, I/2. 11., 15., 25., 54., 106. (Mehmedre), 323. (Arslan Jahioglu Mahmúd atyafia), 328. (pécsi Jahioglu Mahomet), 391. (Arslanes Jahioglu.)

41 *Török történetírók*. I–III. Ford. Thúry József – Karácson Imre. Bp., 1893–1916. (Török–magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók) II. (1521–1566) 378.

42 BOA DFE RZd 100. 531–532.

nevezte ki.⁴³ Az erről kiállított tezkere ismét betekintést enged azokba a hadi eseményekbe, amelyeknek főhősünk részese volt. Tirhala [Trikala, Thesszália] bégje, Musztafa 1589 tavaszán „Bender védelme idején a kozák csatában odaadó szolgálataiért” (*Bender muhafazasında vaki olan Kazak muharebesinde külli hidmet eyledüğü*) terjesztette fel emelésre. Bender [Tighina, Moldova], a Dnyeszter jobb partján álló vár fontos szerepet töltött be: a Porta Akkermannal és Szilisztrével együtt innen tartotta ellenőrzése alatt Moldvát és a lengyel-török határvidéket.⁴⁴ „A szultáni tanács jegyzőkönyvének egy 1588. október 10-én kelt bejegyzése említi, hogy a zaporozsjei kozákok megtámadták Özüit és környékét, többeket megöltek, másokat pedig magukkal hurcoltak.”⁴⁵ Ez lehetett az az összecsapás, amelynek részeseit néhány hónappal később a Porta megjutalmazta. Zülfikárt még Aladzsa hiszári bégként rendelhették ki a keleti végek védelmére, ahonnan hamarosan még távolabbra, a kaukázusi harcok színterére irányították át. A Tebríz [Irán] védelmét ellátó Dzsáfer pasa 1589 szeptemberében már azt jelentette a Portára, hogy Zülfikár „Aladzsa hiszár bégeként Tebríz várának kijavításánál szolgált” (*Alaca Hisar beyi iken Tebriz kalesi tamirinde hidmet eylemişdir*). Tebrízt még 1585-ben foglalták el az oszmánok, s ezt követően láttak hozzá a megerősítési munkálatainak. A Kaukázusban elfoglalt várak védelmében és újjáépítésében egyébként számos más hódoltsági bég vett ekkor részt. Csak Szeged bégjei közül háromnak a nevét emelhetjük ki: Ferhád, Idrisz és Arszlán esetében is hasonló perzsiai, azerbajdzsáni és örményországi hőstettekkel találkozunk a rúznámcsékban.⁴⁶

Zülfikár érdemeit beszámították a jóvédelmének megállapításába, s ennek eredményeképpen 389 900 akcsényi birtokot jelöltek ki neki a Szerémségben, Ilok, Valkovár, Ivankova, Morovity, Dimotrofcsa, Cserevity, Ireg, Grigorofcsa, Iszlankamen és Zimony náhijékban.⁴⁷ Kellett is a gazdagnak számító tartomány, mivel 400 000 akcsét közelítő fizetést csak ritkán tudták helyben kiadni.

Zülfikár szerémi kormányzásának végét napra pontosan meg tudjuk mondani, ugyanis 1591. szeptember 16-án Nógrád élére nevezték ki.⁴⁸ Szerémi szolgálatával kapcsolatban látszólag minden rendben van, azonban a szilisztrei szandzsákba 1590. január 3-án egy olyan Mahmúd béget helyeztek át, akinek előző hivatali posztja Szerém volt.⁴⁹ Ebből kö-

43 BOA DFE RZd. 107. 323–325.; BOA KK 252. 80. Utóbbi forrás szerint „Jahjalu Báli fia, a nyugdíjazott Mahmúd” levelet küldött a Portára, mely szerint fia szandzsákja jelenleg Aladzsahiszár, de az „nem a mi vidékünk” (*semtimiz değildir*), ezért a szerémi szandzsákot kéri számára. Érdekes, hogy a lefcsei náhije déli szomszédságában fekvő Aladzsahiszár már idegen terepnek számított a családnak, talán a Jahják térszerését féltékenyen figyelő helyi elit igyekezett kiszorítani innen Báli leszármazottjait.

44 Katkó Gáspár: *Tatárok a lengyel-oszmán határvidéken*. Bp., 2021. 48–49.

45 Uo. 114.

46 Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbégjei, 18–20. A szigetvári Ali bég és fia, Arszlán sorsára az oszmán–perzsa háborúkban lásd Fóti: Két végvidék szolgálatában, 145–164. A pozsegi Hüszejn pasa fia Mahmúd szintén a perzsa háborúk hőse volt. BOA RZd 78. 982–985.

47 BOA DFE RZd 107. 323–325. Az összeg egyezik azzal, amit az oszmán főhivatalnok, Ajn Ali a szerémi bégek fizetéseként adott meg művében, ahol felsorolta az egyes tartományokban a bégeket illető hársz-birtokok jóvédelmét. A mű kritikai feldolgozása még várat magára. Ayn Ali: *Risale-i Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*. 16. [Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi kézirata. MF No. 1007. KZ-334.]

48 BOA Bab-i Asafi. Ruus Kalemi defterleri (= A.RSKd) 1473. 142.

49 BOA DFE RZd 2142. 19. A rúznámcsé digitális másolatának beszerzéséért Katkó Gáspár isztambuli levéltári delegátusnak tartozok köszönettel. Mahmúd szilisztrei bégre lásd Gamze Tokar: XVI. *Yüzyılın İkinci Yarısında*

vetkezik, hogy egy Mahmúd bég rövidebb időre megszakíthatta Zülfikár szerémi működését. Nem kerülhető meg a kérdés: vajon apjával cserélt-e helyet rövid időre? Ezt akkor tudnánk megválaszolni, ha ismernénk Báli pasa fia Mahmúd bégnek a sorsát. Az ő kinevezéseit a *tevdzsih* és *rúusz defterek*ben⁵⁰ 1578 végéig, második füleki kormányzásáig tudtuk követni, ezután nyomavész.⁵¹ Mahmúd halálára egy új forrás bevonásával majd alább részletesen visszatérünk, addig csak előre bocsátjuk: a bég él és pasákat közelítő csúcsfizetéssel ment nyugdíjba. A Zülfikárt megszakító Mahmúdnak azonban Szerémben valamivel szerényebb, 386 299 akce volt a jövedelme. Már ez alapján is kizárható, hogy Zülfikár apjáról lenne szó, egy újonnan előkerült adat azonban minden kétséget eloszlat: a szilisztrei szandzsák élére „Baltadzi pasa oglu Mahmúd”-ot nevezték ki.⁵²

Zülfikárt Nógrád után ismét egy birodalmi belső szandzsákba, Zvornikba helyezték át (1593. július 5-től).⁵³ Egyáltalán nem biztos, hogy a háborús viszonyok között tényleg elhagyta ekkor a hódoltsági színteret: néhány hónappal később, amikor Fülek várát a keresztények 1593 végén visszafoglalták,⁵⁴ „a végeken lévő bégek közül Kara Ali bég, Zülfikár bég, Oszmán bég a Vác környéki katonasággal Fülek segítségére mentek s egy-két napig közelében időztek, azután harczolva Szécsény környékére vonultak”.⁵⁵ A császári csapatok a hadjárat alatt sorra foglalták vissza Hont és Nógrád megyék várait (Szabadka, Fülek, Divény, Ajnácskő, Kékkő, Szécsény, Hollókő, Somoskő, Drégely, Palánka, Buják, [Ipoly]Hídvég). Azt azonban egy raguzai kereskedőtársaság számadáskönyvének köszönhetően biztosan tudjuk, hogy Zülfikár eközben rövid időre elhagyta a magyar végeket: a társaság felszámolásakor, a kintlévőségek visszaszerzése érdekében a hagyatéki biztos „1594. január 1-én a Boszniából érkezett Zülfikár bég Jahjalinak egy okka cukrot adott, amikor a Bucchiának járó pénzért ment hozzá”.⁵⁶ Főhősünk azért Boszniából tért vissza, mivel ekkor zvorniki bég volt. A számadáskönyvből az is kiderül, hogy a raguzai

Silistre Sancağı'nın Timar Düzeni (*Timar Ruznamçe Defterlerine Göre*). Ankara, 2015. [MA szakdolgozat] 43., 61., 64–65.

50 E két defterfajta fő kútfont az oszmán főtisztviségviselők szolgálati helyváltozásainak követésére. Az előbbi a kinevezéseket tartalmazó központi listaként írható le. A *rúusz defter* a kinevezéseken kívül még sok más ügyet is tartalmaz, javadalmak kiutalására tett előterjesztéseket, bizonyos harci cselekményekben, portyákban részt vevő katonák jutalmazását stb.

51 ÖNB MxT 597. [454-es, 453-as képek.] Ekkor egyébként csiftlikjének eleme volt a már említett Jagodina városa. A defterben jelző nélkül említett Mahmúd bégről ez alapján lehet biztosan állítani, hogy Báli pasa fiával azonos. A pécsi bégeként 1591-ben említett Mahmúd veled-i Báli bég nem azonos vele. Bégünket következetesen Báli pasa fiának nevezik a defterek.

52 BOA KK 252. 181.

53 BOA KK 253. 183.

54 Tóth Sándor László: Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* (1999) 53–73.; Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. 143–144.

55 *Török történetírók*, III. (1566–1659) 211.; Fóti Miklós: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 363.

56 Molnár Antal: *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Scipione Bona és Marino Bucchia vállalkozásának története és dokumentumai (1573–1595)*. Bp., 2009. (Források Budapest Közép- és Kora Újkori Történetéhez 2) 335., 355., 380.

társaságnak eladósodott oszmán főtisztviselők között volt az említett Kara Ali bég,⁵⁷ Oszmán bég és az alább következő Karaferjeli Mehmed is.⁵⁸

1594. március elején Pálffy Miklós vezetésével a keresztények Nógrádot ostromolták, s ekkor Zülfikárt ismét azon néhány hódoltsági bég között találjuk, akiket Vác őrzésével bíztak meg: Musztafa pasa fia Ahmed szécsényi, Júsuf volt füleki, Bahtijár pozsegai bég mellett Zülfikár volt jelen, de nem tudjuk, hogy zvorniki vagy más szandzsák kormányzójaként. Nógrád bégje ekkor Karaferjeli Mehmed volt, aki miután átadta a vár kulcsait Pálffynak és elmenekült, Szinán pasa kivégeztette.⁵⁹ A Vác őrzésével megbízott bégek némelyike is elfutott, mire a keresztények Vác külvárosát gyújtották fel, s rabolták ki.⁶⁰ Zülfikár biztosan nem volt a menekülők között, mert pályája nem bicsaklott meg. Neve többé nem bukkan fel a hadi eseményekben, amiből arra következtethetünk, hogy ismét egy távolabbi, belső szandzsákba helyezték át.

Zülfikár bég következő kinevezését nem találtam meg, neve azonban Nógrád ostroma után néhány hónappal egy olyan teszkerében bukkan fel, mely jelentősen gazdagítja Báli budai pasa leszármazottjaira vonatkozó ismereteinket. Ebben Zülfikár szendrői bégeként szerepel,⁶¹ és egy Memi Sah nevű, javadalom nélküli (*dirlik tasarrufetmeyen*) katona ügyében küld levelet a Portára. Memi apját Mahmúd bégnek nevezik a fejlécben, ily módon:⁶² „Korábban hatszor százezer akcse hásszal Aladzsa Hiszár bégeként saját elhatározásából a tekaüdt⁶³ választó, a szendrői szandzsák lefcsei náhijéjában az említett Diragucsin nevű falu és másokból tekaüd módján 21 000 akcse ziámetet birtokló nevezett Mahmúd bég elhunyt.” Elég egy pillantást vetni a felsorolt hét falura: ezek mind megegyeznek azokkal, amelyeket „Zülfikár bin Mahmúd bég” pályája elején, 1575-ben ziámetként megkapott. Nem lehet kétség afelől, hogy a visszavonult bég azonos az egykori budai pasa fiával. A felterjesztésre adott parancs dátuma 1594. augusztus 21., tehát Mahmúd bég ezt megelőzően halhatott meg. A tezkere azt is elárulja, hogy Mahmúd visszavonulása előtt Aladzsa hiszári bég volt és pasáknak kijáró 600 000 akcse csúcspfizetéssel ment nyugdíjba. Fia ekkor kijárta, hogy lefcsei birtokrészt nyugdíjas bégeként apja kaphassa meg, most pedig, hogy

57 Fóti: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, 353–366.

58 Molnár: *Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán*, 335., 338., 341., 345–346.

59 „Fekete Mehemed (Thesszáliának Feris városából való, s arraképest Karaferinek nevezetvén) vala bég benne...” [Valójában nem a bég fekete, „kara”, hanem a mai Veroia török neve Karaferye.] *Istvánffy Miklós magyarok dolgaíró*, I/3. 148.; „Szinán (minekutána Karaferi Mehemetet, ki az mieinknek Nógradot feladta vala, azon bársonyruháiban, melyekben öltözve vala, házának ablakára felakasztata)...” Uo. 168.

60 Kâtib Çelebi: *Fezeleke-i Kâtib Çelebi*. I–II. [Istanbul,] 1869–1870. I. 21–22.; *Török történetírók*, III. 213.

61 A tizenöt éves háború során általános gyakorlat volt az időnkénti bégcseré észak-magyarországi (Nógrád, Fülek) és délvidéki (főleg Szerém, Szeged) szandzsákok között. Zülfikár áthelyezése beleillik az általános gyakorlatba. Fóti: Török közigazgatás kiépítése a Szerémségben, 126–127.

62 BOA DFE RZd 168. 69.

63 A tekaüd kifejezést leginkább nyugdíjként fordíthatjuk le. Az idősebb, hadjáratokban részt venni nem képes bégek (és más főtisztviselők) kérhették a szolgálat alóli felmentésüket, mely együtt járt egy, a megélhetésüket garantáló ziámet-birtok, olykor csiftliknek nevezett birtoktest kijelölésével. Ezeket az érintett személy a haláláig bírhatta. Gyűjtésemben több tucat ilyen személyre vannak adatok, itt csak egy példát hozok: Szávaszentdemeter határában egy rét birtokosa volt a „nyugdíjazott” (*mütekaid*) Iszkender bég, aki egykor Zvornik bégje volt. BOA TTd 571. 217.

elhunyt, Zülfikár testvérére, Memi Sahra száll a birtok, aki egyébként igencsak fiatal lehetett ekkor, mivel élete első javadalmát utalták ki számára.

Törredékes állapotban, de megtaláltuk azt a bejegyzést is, amelyben Zülfikár átadta a kérdéses birtokrészt az apjának.⁶⁴ Az átruházás feltételeként kötötték ki, hogy ha „Buda és Temesvár városában szolgálatára igényt tartanak, akkor vitéz dzsebelijeit küldje, vagy pedig ha szükséges, személyesen siessen oda”. Bár a nyugdíjas ziámet kiutalására már 1586-ban született egy parancs, némi huzavona után, 1588. június 15-i dátummal rendelték el a javadalom átadását, és ezzel engedélyezték Báli pasa fia Mahmúdnak a visszavonulását.⁶⁵ Az irat tartalmaz egy lényeges kitéelt Mahmúd származásáról: „Mahmúd bég – növekedjék a dicsősége – Jahja pasa fiai közül” (*Mahmud bey – dame izzuhu – Yahya paşa evladından*). Zülfikárnak éppen az Aladzsa hiszári kinevezésénél tértem ki arra, hogy Jahja-finak nevezték. A defterek szóhasználata azért jelentős, mert eddig csak a krónikaírók nem mindig megbízható elbeszélései alapján tudhattuk, hogy Báli budai pasa családja valahogy kötődik a Jahjákhhoz.

Visszatérve Zülfikár sorsának alakulására, némileg homályban maradó időszak következik. Bár egy szendrői bégeként előterjesztett javaslatát 1596 májusában tárgyalták a Portán,⁶⁶ ez valószínűleg egy megkésett levele lehetett, ugyanis 1595 szeptemberétől már Szemender a tartomány bégje, akit ráadásul a következő év tavaszán még meg is erősítettek pozíciójában.⁶⁷

Diplomáciai szolgálatban: Zülfikár bég (1606–1618)

Néhány évre megszakadnak a Zülfikárra vonatkozó híradások, majd a 17. században folytatódik egy Zülfikár bég története. A kimaradt egy évtized azonban óvatosságra int a bég személyének meghatározása tekintetében. Jogos a közbevétel: nem lehet-e ez a Zülfikár egy másik személy?⁶⁸ A legfőbb ellenérv az lenne, hogy erősen kétséges egy Zülfikár nevű szandzsákbég felbukkanása mindenféle előzmény nélkül. Mint bemutattuk, a bégséghez vezető út általában hosszú, a kiutalt javadalmak gyarapodása, valamint számos katonai érdemre vonatkozó felterjesztés révén követhető a forrásokban. Sajnos egyáltalán nem lehetünk biztosak benne: éppen a tizenöt éves háború idején gyakran szerényebb tisztségeket betöltőket, csavusokat, mütefferrikákat választanak ki kormányzónak. Ezenkívül érkezhette egy Zülfikár nevű bég a birodalom valamely távoli vilájetjéből is, azonban

64 BOA YB 04d. 146.

65 Több mint három és fél évtizedes szandzsákbégi szolgálat után.

66 BOA A.RSKd 1474. 108.

67 BOA MAD 15567. 197.; BOA A.RSKd 1474. 81.

68 Köszönettel tartozok Szabados Jánosnak, aki keresztény forrásokból származó gyűjtésével összevetette e tanulmány 17. századi adatait. Igazán érdekes, hogy nála is pontosan az általunk török levéltári források alapján bemutatott időszakban (1606–1618) adatolható egy Zülfikár bég. Nehezen értelmezhető, ahogy a semmiből bukkan fel a személye 1606-ban, míg az azt megelőző néhány évben nem találjuk nyomát semmilyen forrásban sem. 1634-től már egy harmadik Zülfikár bégről szól néhány forrás, aki követtségek kíséretében tűnik fel, s így felettébb valószínűtlen, hogy a beglerbégi rangig emelkedett főhősünkről lenne szó.

mint látni fogjuk, bégünk régi ismerőse a magyar uraknak, a Habsburg–oszmán diplomáciai ügyekben felettebb járatos, tehát egy ízig-vérig hódoltsági méltósággal állunk szemben, aki hamarosan mintegy pályája megkoronázásaként beglerbégi rangot ér el, majd eltűnik örökre a forrásokból.

Mindezek ellenére szeretném elkerülni azt az oszmán archontológiai írásokban gyakran előforduló hibát, amit identitásváltásnak nevezhetünk: egy csupán keresztnévéről ismert szandzsákbég személyét a szakirodalom egy jóval nevesebb hasonló nevű társával azonosít. A hódoltsági szandzsákokból is ismert klisszai Musztafa bégét Lala Musztafa pasa nagyvezírrrel,⁶⁹ a hódoltsági Kara Alit, aki a Szokolluk egyik mellékágába tartozott, Ferhád budai pasa öccsével, Szokollu Ali béggel keverik gyakran össze.⁷⁰ Éppen ezért külön fejezetben, egy karrierlehetőségként mutatjuk be a 17. század elején felbukkanó Zülfikár bégét, bár forrásaink egyetlen ponton sem mondanak ellent annak, hogy továbbra is Báli pasa unokájáról lenne szó.

A századforduló után Zülfikár először a háborús időszakot lezáró zsitvatoroki békekötés előkészítésénél tűnik fel, s innentől gyakran emlegetik forrásainkban. 1606 májusában a budai pasa arról tájékoztatta Illésházy Istvánt, hogy Zöldfikár [sic!] bégét Esztergomhoz küldi, majd Esztergom és Komárom között történjék meg a követek kicserélése.⁷¹ 1607 júniusában Ali budai pasa nyugtatta a császáriakat, hogy a békekötés értelmében a határvidéken talált tatárokat hazaküldi: bár nem raboltak semmit – hangsúlyozza a pasa –, akik a hadjáratok után mégis itt maradtak, azokat Zülfikár béggel áttereltetik a folyó túloldalára („vizön által költözvén, mivel az ő szandzsákjában láttatott volt”).⁷² Bár a folyó által határolt szandzsákat ekkor nem nevezik meg, Ali pasa 1608. május 28-i leveléből egyértelműen kiderül, hogy az a szegedi altartomány volt: „az szegedi szandzsákbéget, úgymint az becsületes nagyságos Zülfikár bégöt 50 embörnél többel Fölségödhöz küldöttük” – írta a pasa II. Mátyásnak. Zülfikárt a nagyvezér barátságot tudató levelével és különféle ajándékokkal (aba, kaftán) küldték Mátyáshoz,⁷³ ahol hosszabb ideig kényszerült tartózkodni: 1608-ban Adam von Herberstein és Rimay János a Portára indultak a békekötés Habsburg és oszmán példányainak kicserélése céljából, s ezzel kapcsolatban értesülünk arról, hogy visszatérésükig a Habsburgok Zülfikárt Bécsben kezesként visszatartották.⁷⁴ 1609-ben a budai pasa ugyanis már sokadjára sürgette Zülfikár visszatértét.⁷⁵

69 Fazileta Hafizović: Lala Mustafa-paša. Kliški sandžakbeg i vakif džamije u Livnu? *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66 (2016) 99–109.

70 Fóti: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, 365. fn. 66.

71 Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. *Történelmi Tár* 1 (1878) 276.; *Két magyar diplomata a tizenhetedik századból*. Közli Salamon Ferencz. Pest, 1867. 124.

72 *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda, 1604–1616*. Ed. Gustav Bayerle. Bp., 1991. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 36) 91.

73 Uo. 132. Vö. *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Ed. Ludwig Fekete. Bp., 1932. 425.

74 Karl Nehring: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983. 32., 44., 58., 76., 181., 184., 193.; Sándor Papp: Macar Asilli Olan Divan-i Hümayun Baştercümanı, Zülfikar Efendi, ve İnşa Kitabı. In: *Osmanlı İstanbulu*. IX. İstanbul, 2024. [Megjelenés alatt.]

75 Ali pasa emberei Habil efendi és Zülfikár bég megérkeztek, „ki az római császárhoz rendeltetett”. Bekir esztergomi bég Illésházyhoz. 1608. *The Hungarian Letters of Ali Pasha*, 139–140., „... mi követ Zöldficar bég

Zülfikár szerepvállalása különféle diplomáciai missziókban első pillantásra talán váratlanul hat, de amennyiben a feltevésem helyes, és a 17. századi bég azonos Báli pasa leszármazottjával, akkor a családi háttér ismeretében nem szorulna különösebb magyarázatra. Apja, Mahmúd bég annak az Esztergomnak volt mintegy öt éven át első embere (1567. december 7. – 1572. június 16.), amely a Bécsbe vezető országút és vízi útvonal miatt kulcsszerepet játszott a Habsburg–oszmán diplomáciai érintkezésekben.⁷⁶ Esztergom bégje fogadta és látta vendégül az Isztambulba tartó követeket, az ifjú Zülfikár pedig itt sajátíthatta el a diplomáciai kérdésekben való jártasságot. Az is érthető lenne, hogy miért éppen a szegedi szandzsák élére került: korábban nagybátyja, Dervis, majd apja két-két alkalommal igazgatták a Duna–Tisza közét (1543. június – 1545. január 27. és 1557. január 9. – 1561, illetve 1564. május – 1567. december 7. és 1572. június 16. – 1573. január 25. között),⁷⁷ vagyis a család igencsak szoros szálakkal kötődött ehhez a tartományhoz.

Egy 1610. április 22-i rúznámcsé-bejegyzés újabb adalékokkal szolgál hivatali tisztségeiről. Zülfikár ekkor temesvári beglerbégiségének meghíúsulására hivatkozva kérte, hogy a szegedi szandzsákot, mely korábban az övé volt, de azóta senkinek sem osztották ki, *arpalikként* (ellátmány, abrakpénz) kaphassa meg.⁷⁸ Nem tudhatjuk, mi állhatott a beglerbégi tisztség kiutalásának sikertelensége (a defterek szóhasználatában *müyesser olmayub*) mögött.⁷⁹ A birtokadományozási naplók temesvári fejezeteiben, 1610. február–március hónapokban néhány tezkere aláírójaként Zülfikár neve áll, vagyis kétségkívül szolgálatba léphetett a vilájet kormányzójaként.⁸⁰ 1611-ben viszont már egy Haszán nevű személy volt Temesvár ura, aki ellen Báthory Gábor erdélyi fejedelem panaszt emelt a Portán, mivel a hajdúk birtokaira támadt. Ekkor a temesvári pasát nemcsak megfosztották hivatalától, hanem Isztambulba rendelték meghallgatásra.⁸¹ Amikor Forgách Zsigmond felső-

úr barátunkat kegyelmedis hozassa alá Comáromban onnan föllyül...” Ali pasa Illésházyhoz. 1609. január 2. *The Hungarian Letters of Ali Pasha*, 160., „Az mi Züldfikár bégünk felől is penig régulta nem jüve semmi hír...” Ali pasa Illésházyhoz. 1609. február 13. Uo. 161–162., „... mi Zöldficár bégünk hamar való napon Komáromban alá hozzattatnék...” Ali pasa Illésházyhoz. 1609. március 10. Uo. 166., „... és azon az napon az maradék 50 ezör forint ajándékkal Zöldfikár bégöt hozzák Esztergamma közel az el röndöltötöt helyre...” Ali pasa II. Mátyáshoz. 1609. június 6. Uo. 172.

76 1572 áprilisában éppen Mahmúd látta vendégül – huszonnégy fogásos étkezésre – az Isztambulba tartó császári követet. *Ugnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Ford. Kovács József László, jegyz. Fenyvesi László. Bp., 1986. (Magyar Ritkaságok) 26–28.; Némethy Lajos: *Emléklapok Esztergom múltjából*. Esztergom, 1900. 35–36.

77 Fóti: Szeged 16. századi szandzsákbégjei, *passim*.

78 BOA RZd 309. 552–554. Mindössze 340 000 akcse jövedelmet biztosítottak neki a szegedi szandzsákban kiosztott hászok, azonban ez nem áll ellentmondásban azzal, hogy szerémi bégeként jóval nagyobb fizetéssel rendelkezett. A szegedi szandzsák bégjeinek tanulmányozásakor figyeltünk fel arra, hogy a 16. század végén kormányzók sora kapott éppen 340 000 akcsényi hász-birtokot. Ez az összeg a helyi szandzsákbégnek elkülönített szokásos összeg volt (*icmallu has*), ennyit tudtak helyben kiadni maximálisan a bégeknek, a század végére ráadásul befagyott az összeg nagysága, melyhez nagyobb méltóságok esetében más szandzsákból kellett birtokokat kölcsönözni. Zülfikárnak is más szandzsákokban lehettek még birtokrészei, melyek kiegészíthették szegedi bevételét.

79 Szegedi kinevezését a *rüüsz defterbe* is bevezették, itt egyenesen „korábban Temesvár bégje Zülfikár”-ként szólították meg. Azt is hozzátették, hogy a kinevezésre szóló parancsa elveszett. BOA A.RSKd 1481. 82.

80 BOA DFE RZd 309. 597., uo. 323. 206., 215.

81 Casparis Bőjthini Pannonii de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen. In: *Monumenta Ungrica*. Ed. Johann Christian Engel. Viennae, 1809. 274–275.

magyarországi kapitány megtámadta Erdélyt, 1611 júliusában Báthory Gábor a törököktől kért segítséget.⁸² A Temesvár felől érkező hadak élén Zülfikárt látjuk, mégpedig pasa rangjában: „Havasalfölde felől is jöve Báthory segítségére Omer pasával közel harmincvagy negyvenezer török; Tömösvár felől is jöve Zülfikár pasával tízezer török.”⁸³ A temesvári csapatokhoz csatlakozók között találjuk Bethlen Gábort is.⁸⁴

Ugyanezt az eseményt idézte fel Mürtezá pasa 1627-ben, azonban néhány figyelmet érdemlő különbséggel:

„... az megholt Mátyás császár Forgách Sidmondot Erdélynek elfoglaltatására haddal küldtö volt, mely országot el is foglalt volt, valakiket közülök fegyverrel meghajtatott, mely császár hadának gyenerálisával együtt, kiözésekre az országból az hatalmas császárnak ké[ny]szeréttetett nagy erős hadainak sok köcségével ozei [özüi] pasát, Zülfikár pasát és tatár haddal Karasi mirzát küldeni, és azok verték ki, külömben ki nem mentek.”⁸⁵

Mindkét forrás egybehangzóan állítja, hogy az Erdélybe betörő Forgách Zsigmond kiűzésében Zülfikár pasa részt vett. Temesvári beglerbégségét 1611-ben azonban török levéltári kútfővel nem tudjuk alátámasztani. Mürtezá levele viszont azt állítja, hogy Zülfikár özüi pasaként,⁸⁶ tatár segédcsapatokkal sietett Báthory megsegítésére. Elképzelhető, hogy a tiszavirág-életű temesvári pasasága után a Porta Özüvel [Ochakiv, Ukrajna] kárpótolta Zülfikárt, aki azonban Temesváron maradt, s innen sietett Erdélybe.

A beglerbégi tisztségben ezúttal sem tudott tartósan megkapaszkodni. 1614 júliusától az esztergomi szandzsák bégjeként találkozunk vele számos levélben.⁸⁷ A törökök számá-

82 1611. 29. Julii. *Gabrielis Báthori Principis Litterae ad Bassam Temesváriensem intuitu accelerationis auxiliorum*. Josepho C. Kemény: *Notitia Historico-Diplomatica Archivi et Literalium Capituli Albensis Transsylvaniae*. I–II. Cibinii, 1836. I. 239.

83 Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. [S. a. r. Kocziány László.] Bukarest, 1972. 59.; Pesty Frigyes: A temesvári pasák. *Magyar Történelmi Társulat Tár* 12 (1863) 247–248. E híradásra alapozva a szakirodalom is temesvári pasának nevezi. Vö. Fenyvesi László: A temesközi–szörényesi végvárvidék funkcióváltásai (1365–1718). *Studia Agriensia* 14 (1993) 264.; Sadık Müfit Bilge: *Osmanlı'nın Macaristanı (1526–1718)*. İstanbul, 2010. 335–338.; Orhan Kılıç: Budin ve Tımsıvar Eyaletlerinin Paşaları. Karşılaştırmalı Bir Analiz. *OTAM [Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi/Journal of the Center for Ottoman Studies Ankara University]* 46 (2019) 221.

84 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1–21) VI. (1608–1614) 51.

85 *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Ed. Gábor Kármán. Bp.–Szeged, 2022. (Diplomatic Relations Between Ottomans, Habsburgs and Hungarians. Documents and Studies 1) 385.

86 Az özüi vilájre lásd Katkó: Tatárok a lengyel-oszmán határvidéken, 102–104. Zülfikárnak volt tapasztalata a térséggel: a benderi hadjáratban 1588-ban szerzett érdemeit említettem (Bender egyike az özüi vilájet szandzsákjainak).

87 Zülfikár pasa levele az Ipoly menti falvak behódolása ügyében. Österreichische Staatsarchiv (= ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Türkei I. Karton 97. Konv. 2. 1614.06–08. fol. 151.; Hans von Mollart – Zülfikár esztergomi bég. [Magyar fogalmazvány.] Uo. Konv. 3. 1614.09–12. fol. 33. [Ennek német fogalmazványa: uo. Karton 98. Konv. 1. fol. 61.]; Zülfikár esztergomi bég – óbarsi bírák. Uo. Karton 97. Konv. 3. 1614.09–12. fol. 141.; Zülfikár pasa esztergomi bég – Johann Mollart, a Hofkriegsrat elnöke. Uo. 1614.09–12. fol. 109–110., 115–116.; Zülfikár pasa esztergomi bég – az Ipoly menti falvakat meghódolásra szólítja fel őket. Uo. 1614.09–12. fol. 166.; Hans von Mollart – Zülfikár pasa esztergomi bég. Uo. 1614.09–12. fol. 189–192.;

ra a szandzsák kiemelkedő jelentőségű volt: egy évtizedig keresztény kézben volt, majd 1605-től újra az Oszmán Birodalom határtartománya lett. 1606-ban bégje az a Bekir volt, aki 1608 októberében a temesvári pasa rangját is megkapta.⁸⁸ Zülfikár diplomáciai tapasztalata miatt, melyet a zsitvatoroki békekötés előtt és után volt alkalma bizonyítani, nyilván alkalmas jelöltnek tűnt a Porta számára a fontos határszandzsák irányítására. Hans von Mollarttal, a Hofkriegsrat elnökével folytatott levelezése mellett kormányzásának fókuszában olyan helyi ügyek álltak, mint az Ipoly mentén fekvő falvak török részre hódolásának kikényszerítése. 1615 júniusában, Esztergomban már Bekir volt a kormányzó.⁸⁹

A következő évek történései homályban maradnak, majd 1617. május 15-i dátummal Zülfikár újabb kinevezése olvasható egy *rüüş defterben*, mely szerint a korábbi temesvári pasát, Zülfikárt, Esztergom bégjévé nevezték ki.⁹⁰ Nem szorul magyarázatra, hogy újra rábízták a határvidéki szandzsákot, ezek szerint a Portán elégedettek voltak első esztergomi kormányzásával. Azt azonban, hogy a tisztségváltás időpontjáig temesvári pasa lett volna, semmilyen más forrás nem támasztja alá, sőt egyenesen cáfolja: 1616 augusztusában igazolhatóan Mehmed pasa volt Temesvár beglerbégje,⁹¹ és az ő indítványait tárgyalták a Portán még 1617 márciusában és májusában is.⁹² Zülfikárt a temesvári pasák sorába ezúttal nem tudjuk beilleszteni, így az a lehetőség is fennáll, hogy Bekirhez hasonlóan csak a címet birtokolta (*paye tariki ile*).

A Zülfikár bégre és pasára vonatkozó török levéltári forrásaink itt elhallgatnak. Utoljára akkor hallunk felőle, amikor Borsos Tamás második isztambuli követjárásakor, 1618-ban találkozott egy Zülfikár nevű pasával a Portán: „Az mely Szölfikár basa az szegény megholt fejedelem mellé az alsó haddal jött vala Szerdáról Forgács uram ellen, most itt benn vagyon, ugyan sok ideje, ő is valami tisztet keresne. Sokszor volt egymással emberseges beszélgetésünk.”⁹³ Egyértelműen azt az eseményt idézi fel Borsos, amikor 1611-ben Báthory segítségére siettek a temesvári törökök. Nem tudjuk, sikerrel járt-e újabb tisztsége ügyében, sorsát idáig tudtuk követni, talán további források bevonásával még kiegészíthető lesz története. Ha visszaidézzük, amit a pályája kezdetén álló szpáhi első javadalmának kiutalásakor mondtunk – a 16. század negyvenes éveiben született –, akkor úgy gondolhatjuk, hogy Báli pasa unokája ekkor már jóval hetven éven felül járhatott, így eltűnése a hódoltsági szinterről nem szorul magyarázatra. Fontos hozzátenni, hogy az

Zülfikár esztergomi bég levele néhány faluhoz. 1614. október 3. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 97. Konv. 3. 1614.09–12. fol. 205–206.; Zülfikár esztergomi bég – Esztergomhoz tartozó falvak népéhez. Uo. Karton 98. Konv. 1. 1610–1614. fol. 211.; Zülfikár pasa esztergomi bég – Hans von Mollart, a Hofkriegsrat elnöke. Uo. Karton 97. Konv. 3. 1614.09–12. fol. 213–215., 217–218.

88 BOA A.RSKd 1481. 28. Nem véletlen a fogalmazás: csak a rangot kapta meg (*paye tariki ile*), a Habsburg–oszmán béketárgyalásokon játszott szerepe elismeréseként és nem beglerbéggé nevezték ki. Ezzel összhangban áll, hogy 1608. április 21-től Dzsánpoládzáde Ali pasa a kinevezett temesvári pasa. BOA A.RSKd 1481. 18. Az ő Portára küldött leveleivel ezt követően legalább egy éven át találkozunk. Uo. *passim*.

89 ÖStA HHStA Türkei I. Karton 99. Konv. 2. 1615.06. fol. 117. Az adatra Sudár Balázs hívta fel a figyelmemet.

90 BOA A.RSKd 1487. 6. Csak rövid ideig maradhatott Esztergom élén: augusztusban már Amhat bég írt levelet Szakácsi lakosaihoz. ÖStA HHStA Türkei I. Karton 106. Konv. 1. 1617.08–12. fol. 42.

91 Erdélyi történelmi adatok. I–IV. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1855–1862. III. 331–333.

92 1617. március végén a nógrádi bég személyére tett javaslatot. BOA A.RSKd 1487. 1. Lásd még májusi felterjesztéseit. Uo. 6–7.

93 Erdélyi történelmi adatok, II. 69.

1630-as évekre vonatkozóan rendelkezünk egy oszmán főtisztviselői kinevezéseket tartalmazó defterrel,⁹⁴ melynek hódoltsági és balkáni szandzsákjait részletesen átnéztük, de Zülfikár nevet viselő bég vagy pasa nevét ebben nem találtuk meg.

A század következő évtizedeiben már egy híressé vált névrakona, Zülfikár aga, portai főtölmács játszik fontos szerepet a diplomáciai érintkezésekben, s a félreértések elkerülése végett szükséges hozzáfűzni, hogy személye természetesen nem azonos Zülfikár béggel és pasával.⁹⁵

A tartományi elit egyik alapvető és természetes törekvése volt, hogy politikai és gazdasági hatalmát nemzedékeken át megőrizze. Zülfikár bég életpályáján és javadalmazásán végigkísérhető volt, hogyan örököltette tovább pozícióját a Magyarországot meghódító, majd tartományait kormányzó családok egyike az utódaira. Zülfikár története ugyanakkor rávilágított arra, hogy a hódoltság vezető családjaira vonatkozó ismereteink még mindig meglehetősen hiányosnak mondhatók. Kücsük Báli unokája úgy volt meghatározó kormányzója különböző szandzsákoknak és résztvevője három végvidék (hódoltsági/lengyel-tatár/kaukázusi) hadjáratainak, hogy identitása eközben ismeretlen maradt. Egyike volt a pusztán keresztnevről ismert szandzsákbégeknek. Báli pasa és fiainak a Jahja nemzetséghez tartozását csak a történetírók nem mindig hitelesnek vehető szavaiból ismertük, ezért is fontos kiemelni, hogy tanulmányom ezt a defterekből felvonultatott adatokkal támasztotta alá.

Jogosan tehető fel a kérdés, hogy miért nem a dinasztia megalapítójának tekinthető Báli pasa ivadékaként hivatkoztak Zülfikárra a 16. századi török források, mint azt apja esetében, kinevezéseinél a defterek gyakorta tették (*Mahmud veled-i Bali paşa* formában nevezték meg a *rüüş* és *tevdzîh* defterek). Úgy, ahogyan Malkocsoglu Bálira a pozsegi szandzsák 1540-es deftere hivatkozott, három nemzedéket megadva: „Malkocs bég fia Turali bég fia Báli bég” (*Malkoç bey oğlu Turalı beyin oğlu Bali bey*).⁹⁶ Zülfikárnál ehelyett a Jahjapasazáde klánhoz kötődését tartották számon, néhány évtizeddel a Jahják fénykorának leáldozása után. Elképzelhető, hogy az utókor látja másként a magyar területeken berendezkedő oszmán dinasztiákat: a kortársak szemében nem a rövid ideig a vilájetet kormányzó Báli volt a hódoltság meghatározó személyisége, hanem a Jahják képviselték azt az erőcentrumot, amelynek körébe tartoztak többek között Báli pasa leszármazottai. Az oszmanista szemszögéből viszont éppen Báli szerepe tűnik szignifikánsnak: mind a négy fia magyar szandzsákok sorát irányította (Mahmúd és Mehmed több évtizeden át), akkor, amikor a Jahják uralma már rég véget ért, Zülfikár és fiatalabb testvére, Memi sah révén pedig a 17. évszázadban is folytatódik a dinasztia további története.

⁹⁴ BOA KK 266.

⁹⁵ A két Zülfikár párhuzamos tevékenységére 1608-ból Papp Sándor hívta fel a figyelmemet. Lásd Papp: Macar Asilli Olan Divan-i Hümayun Baştercümanı; Kármán Gábor: Zülfikár aga portai főtölmács. *Aetas* 31 (2016) 3. sz. 54–76.; Gábor Kármán: Grand Dragoman Zülfikar Aga. *Archivum Ottomanicum* 35 (2018) 5–29.

⁹⁶ BOA TTd 204. 1.; Fazileta Cviko: O najstarijem popisu požeškog sandžaka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 34 (1984) 130–131.

Függelék

Zülfikár hivatalviselésének főbb állomásai

Tisztsége	Előző tisztsége	Dátuma	Jövedelme
Szpáhi	–	1564	10 000
Szendrői záim	szpáhi	1575	20 468
Szendrői és pozsegai záim	szendrői záim	1580	43 074
Aladzsa Hiszár bégje	szendrői záim	1586. március 20.–	200 299
Aladzsa Hiszár bégje	Aladzsa Hiszár bégje	1588. március–	325 298
Szerém bégje	Aladzsa Hiszár bégje	1589. szeptember 16.– (1590 elején megszakítással)	325 298 ⁹⁷ 389 900
Nógrád bégje	Szerém bégje	1591. szeptember 16.–	
Zvornik bégje	Nógrád bégje	1593. július 5.–	
Szendrő bégje	Zvornik bégje	1594. augusztus – 1595. szeptember 7.?	
Szegedi bég		1606–	
Temesvár beglerbégje	Szeged bégje	1610 eleje	
Szegedet kéri <i>arpalikként</i>	Temesvár beglerbégje	1610. április 22.–	340 000
Özü beglerbégje?	Szeged bégje	1611. július	
Esztergom bégje		1614. július – 1615. június előtt	
Esztergom bégje	Temesvár beglerbégje	1617. május 15. – 1617. augusztus előtt	
A Portán lobbizik új poszt megszerzéséért		1618	

⁹⁷ Kezdő javadalma, ami megegyezik korábbi, Aladzsa Hiszárban kapott fizetésével. A másik összeg az érdeimei beszámításával megemelt jövedelme.

AZ 1945. JANUÁRI MAGYAR FEGYVERSZÜNETI EGYEZMÉNY ÉS A CSEHSZLOVÁK EMIGRÁNS KORMÁNY

ANGYAL BÉLA

THE HUNGARIAN ARMISTICE AGREEMENT OF JANUARY 1945 AND THE CZECHOSLOVAK GOVERNMENT EMIGREE

From Hungary's point of view, one of the most important milestones in the peace process that ended the Second World War was the armistice agreement signed in Moscow on 20 January 1945. A little-explored part of the armistice negotiations is the role of the Czechoslovak government in the drafting of the agreement, which was the first attempt to force the newly formed Hungary to accept the Hungarian nationality of the population it intended to expel from Czechoslovakia. Drawing primarily on Czech archival documents, my work outlines the diplomatic steps taken by the Czechoslovak government towards its allies in order to take the first practical step towards the construction of a Slavic nation-state.

Keywords: Hungarian armistice, Allied Control Commission, transfer, population exchange

Magyarország szempontjából a második világháborút lezáró békefolyamat egyik legfontosabb állomása a Moszkvában az antifasiszta nagyhatalmak kormányai és az újonnan alakult magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány között 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény volt. Az egyezmény létrejöttét megelőző eseményeket, a Horthy-rendszer fegyverszüneti tapogatózásait, az 1944. október 15-i kiugrási kísérletet, majd az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának nemzetközi és belföldi vonatkozásait számos tanulmány és dokumentumkötet ismertette.¹ A fegyverszüneti egyezmény megkötésének külpolitikai és diplomáciatörténeti vonatkozásait, a Nemzeti Kormány által

Angyal Béla, néprajzkutató, történész, külső munkatárs, Fórum Kisebbségkutató Intézet. A tanulmány megírásához a kutatás a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj támogatásával történt 2020–2021-ben.

- 1 Lásd pl. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Bp., 1988.; Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Bp., 1988. Magyarország béketapogatózásaira vonatkozóan lásd *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978.; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*. (= FRUS) 1943. I. General. Ed. William M. Franklin – E. R. Perkins. Washington, 1963. 484–512.

kijelölt fegyverszüneti küldöttség tevékenységét is több tanulmány értékelte.² Kevéssé föltárt részlete a fegyverszüneti tárgyalásoknak a csehszlovák emigráns kormány szerepe az egyezmény kialakításában, amely ekkor tett először kísérletet arra, hogy a szövetségesi segítségével rákényszerítse Magyarországot az újjáalakuló Csehszlovákiából kiutasítani szándékozott magyar nemzetiségű lakosság befogadására. Mégpedig úgy, hogy már a fegyverszüneti egyezményben megpróbálta rögzíteni a csehszlovákiai magyar kisebbség fölszámolására irányuló politikáját.

A csehszlovák kormány szerepe a magyar fegyverszünet létrejöttében azért maradt homályban a magyar szakirodalomban, mert a magyar fegyverszüneti delegációt nem vonták be a fegyverszüneti egyezmény előkészítésébe. A magyar levéltári forrásokban ezért nem találhatók részletes információk annak előkészítéséről. A magyar történészek csupán évtizedekkel később, a publikált amerikai diplomáciai iratok³ tanulmányozása során értesültek arról, hogy az emigráns csehszlovák kormány már a Magyarországgal kötendő fegyverszüneti egyezménybe is bele szeretne volna foglaltatni a magyar kisebbség Csehszlovákia területéről történő kitelepítésének jogát, amit azonban a három nagyhatalom elutasított.⁴ További részleteket csak a rendszerváltás után kiadott szovjet levéltári dokumentumokból ismerhettek meg a kutatók.⁵ Munkámban elsősorban a cseh levéltári iratok alapján vázolom föl a londoni emigráns kormány erőfeszítéseit és a szövetségesek irányába tett diplomáciai lépéseit, hogy a magyar fegyverszüneti egyezményben érvényesítse az érdekeit, és megtegye az első gyakorlati lépést a szláv nemzetállam létrehozása felé.

A fegyverszüneti tárgyalásokhoz vezető út

A világháború második szakaszában folytatott magyar béketapogatózások és a fegyverszüneti tárgyalások előkészítésének hazai és nemzetközi háttere a magyar szakirodalomban alaposan föltárt és dokumentált téma. Az alábbiakban ezért ennek a folyamatnak pusztán főbb történéseit vázolom, különös tekintettel az egyezmény kialakítására.

Az 1942 márciusában hivatalba lépő Kállay Miklós vezette kormány indította el azt a folyamatot, amely végül a Magyarország háborús részvételét lezáró fegyverszünet aláírásához vezetett. A Horthy-rendszer kisebb-nagyobb reformok árán történő átmentésére, és az 1938 és 1941 között német és olasz segítséggel visszaszerzett területek megtartására törekvő magyar kormánykörök fegyverszüneti elképzelései azonban lényegesen

2 Lásd pl. Korom Mihály: Szakítás a fasiszta szövetséggel. A fegyverszüneti egyezmény megkötése 1945. január 20-án. *Hadtörténelmi Közlemények* 22 (1975) 215–265.; Sipos Péter – Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború végén. *Valóság* 23 (1980) 2. sz. 70–85.

3 FRUS 1944. III. *The British Commonwealth and Europe*. Ed. E. Ralph Perkins et al. Washington, 1965. 847–983.

4 „... megállapodtunk abban – szölte a jelentés –, hogy a javaslat túlságosan homályos ahhoz, hogy a fegyverszüneti egyezménybe beiktassuk.” Idézi Korom Mihály William Harriman moszkvai amerikai nagykövet 1945. január 15-én kelt jelentését. Korom: Szakítás a fasiszta szövetséggel, 253.

5 *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Szerk. Vida István. Bp., 2005. 91–92., 99–100.

eltértek a szövetségesek elképzeléseitől. Az amerikai és a brit kormányok által kidolgozott béketervek elvben nem zárták ki a trianoni határok etnikai alapú módosításának lehetőségét, a történelmi Magyarország határainak visszaállítását és társadalmi rendjének konzerválását azonban nem támogatták.⁶ Szovjet részről a Magyarországgal és Németországgal más csatlósaival létesítendő kapcsolatokban érvényesíteni kívánt elveket Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos Archibald Clark Kerr brit moszkvai követéhez 1943. június 7-én írt levelében foglalta össze: „1. feltétel nélküli megadás; 2. az általuk megszállt területek visszaadása; 3. kártérítés az okozott háborús károkért; 4. a háborúért felelős személyek megbüntetése.”⁷

A magyar kormány titkos tárgyalásait nehezítette, hogy mindenképpen el akarta kerülni a német megszállást és az angolszász hatalmakkal kívánt fegyverszünetet kötni, reménykedve abban, hogy a brit csapatok a Balkánon partra szállva hamarabb érik el az ország területét, mint a Vörös Hadsereg. Horthy Miklós kormányzó egészen 1944 elejéig elképzelhetetlennek tartotta, hogy Magyarország a Szovjetunió előtt kapituláljon. Azzal, hogy 1943. november végén Teheránban a szövetséges nagyhatalmak nem a balkáni, hanem a normandiai partraszállás mellett döntöttek, Nagy-Britannia gyakorlatilag elfogadta, hogy a térség nagyrészt szovjet befolyási övezet lesz.⁸

A német vezetés azonban naprakész volt Budapest útkeresése kapcsán. A háborúból való kiválását megakadályozandó, 1944. március 19-én német csapatok szállták meg Magyarországot. Horthy kénytelen volt menesztetni a Kállay-kormányt, és ezzel az angolszász vonalon folytatott tárgyalások megszakadtak. A szovjet csapatok 1944 tavaszán megközelítették a Keleti-Kárpátokat, és a hadműveleti helyzet is egyértelművé tette, hogy a szovjet hadsereg előbb fogja elérni és megszállni Magyarország területét, mint a nyugati szövetségesek. Horthy azonban még mindig nem szánta el magát arra, hogy a szovjet fél irányába keressen kapcsolatot. Románia 1944. augusztus 23-i átállása viszont már a kormányzót is tettekre sarkallta.

Horthy 1944. szeptember végén hozzájárult egy hivatalos fegyverszüneti delegáció Moszkvába küldéséhez. A delegáció vezetője Faragho Gábor altábornagy, korábbi moszkvai katonai attasé lett. A küldöttség tagjainak 1944. október 8-án éjjel Molotov Moszkvában átnyújtotta a fegyverszüneti feltételeket. Ennek értelmében Magyarországnak ki kell vonnia csapatait és tisztviselőit „mindazon területekről, amelyeket Csehszlovákiától, Romániától és Jugoszláviától foglalt el, azokon a határokon belülre, amelyek 1937. december 31. előtt főnnállottak”. A kiürítést 10 nap alatt kell végrehajtani, miután a magyar kormány átvette a diplomáciai iratot. A kiürítés ellenőrzésére és megfigyelésére szovjet kiküldött elnöklete alatt a három szövetséges nagyhatalom Magyarországra bizottságot küld. Magyarország kötelezi magát, hogy minden kapcsolatot megszakít Németországgal, és azonnal hadat üzen Németországnak.⁹ A Faragho vezette küldöttség október 9-én táv-

6 Juhász: *Magyarország külpolitikája*, 429–430.

7 Idézi *Magyar–brit titkos tárgyalások*, 158–159.

8 Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés”, 1914–1946. In: uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Bp., 1996. 112–122.

9 Teleki Géza: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. *Hírünk a Világban* 5 (1955) 3.

iratban értesítette Budapestet az ismertetett előzetes fegyverszüneti feltételekről, pozitív választ viszont csak október 10-én hajnalban kaptak. A magyar delegáció tagjai ezután 1944. október 11-én aláírták az előzetes fegyverszüneti feltételeket tartalmazó okmányt.

Molotov külügyminiszter október 11-én délután tájékoztatta az aláírásról a brit és az amerikai nagykövetet. A tárgyaláson részt vett Anthony Eden brit külügyminiszter is – a szövetségesekkel történő egyeztetést megkönnyítette, hogy október 9. és október 17. között Eden és Winston Churchill brit miniszterelnök épp Moszkvában tartózkodott. Churchill azokban a napokban folytatta le Sztálin, Molotov és Eden részvételével az elhíresült „százalékos megegyezés” tárgyalásait a közép-európai és a balkáni országok érdekszférákra osztásáról.¹⁰

Molotov azt javasolta, hogy a három nagyhatalom képviselői azonnal kezdjenek hozzá a részletes magyar fegyverszüneti tárgyalásokhoz és az előzetes feltételek teljesítését ellenőrző szövetséges katonai misszió kereteinek a kialakításához. Molotov október 13-án adta át a brit és az amerikai nagyköveteknek megvitatásra a magyar fegyverszüneti feltételekre vonatkozó szovjet javaslatot, amely 20 pontból állt, és tulajdonképpen a román részről aláírt fegyverszüneti egyezmény szövegét követte. A tervezet bevezetése leszögezte, hogy Magyarország szakít Németországgal és hadat üzen neki, kiűrti az elfoglalt területeket, és visszavonul az 1937. decemberi határai mögé. Az első pontok – ugyanúgy, mint Románia esetében – a háborúskodás megszüntetéséről, az országban lévő német haderő lefegyverzéséről, a szövetségesek oldalán történő hadba lépésről rendelkeztek, továbbá a szövetséges haderő Magyarország területén történő szabad mozgásáról, a hadifoglyok, a szövetséges polgárok és az antifasiszta harcosok, valamint a faji üldözöttek elengedéséről. További pontok szabályozták a szövetségesek területéről elszállított vagyontárgyak visszaadását, a magyarországi német tulajdon zárolását és valamennyi magyar kereskedelmi hajónak a szövetséges főparancsnokság alá rendelését. A 13. pont rendelkezett a magyar kártérítés összegéről. Itt azonban, eltérően a román egyezménytől, amely 300 millió dollár megfizetését írta elő hatéves határidővel, a magyar tervezet 400 millió dollár kártérítés fizetését javasolta a Szovjetunió részére öt év alatt. A javaslat előírta a háborús bűnösök megbüntetését, a fasiszta és félfasiszta szervezetek föl-oszlatását, a sajtó, rádió, posta és a kiadói tevékenység szövetséges főparancsnokság részéről történő ellenőrzését. A 19. pont intézkedett a szovjet elnöklet alatt létrehozandó Szövetséges Ellenőrző Bizottság (= SZEB) kialakításáról, amely a három nagyhatalom képviselőiből állna és az egész fegyverszünet ideje alatt ellenőrizné az egyezmény végrehajtását. A 20. pont értelmében a fenti feltételek az aláírásuk pillanatában érvénybe lépnek.¹¹

10 Churchill és Eden előterjesztették a javaslatukat, amelyek szerint a Szovjetunió nyert volna döntő befolyást Romániában (90:10% arányban) és Bulgáriában (75:25%), Nagy-Britannia pedig Görögországban szerzett volna döntő befolyást (90:10%). Magyarország és Jugoszlávia esetében egyenlő arányban (50:50%) volt az érdekek megoszlására a brit javaslat. Többszöri tárgyalás után Bulgária és Magyarország vonatkozásában az arány 80:20%-ra módosult. A szovjet fél azzal érvelt, hogy a Vörös Hadseregnek súlyos veszteségei vannak Magyarországon. Juhász: *Magyarország külpolitikája*, 428–429.

11 Korom Mihály: Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra és a szövetséges nagyhatalmak politikája. I. Az 1944. október 11-i előzetes fegyverszüneti feltételek elfogadása. *Századok* 108 (1974) 872–873.

A Magyarország által fizetendő jóvátétel összegét a brit és az amerikai kormány csökkenteni kívánta, illetve azt javasolták, hogy a konkrét összeget az adott ország gazdasági viszonyai alapján, későbbi időpontban határozzák meg. Eden külügyminiszter az 1944. október 17-én Sztálinnal folytatott megbeszélésen javasolta az összeg csökkentését. Molotov azt indítványozta, hogy az összeg egy részét tegyék félre Jugoszlávia és Csehszlovákia számára. Végül Sztálin javaslatát fogadták el, és a magyarországi jóvátételi összeget 300 millió dollárra csökkentették, melyből 100 millió dollárt a két kisebb szövetségesnek tesznek félre.¹²

Közben Magyarországon 1944. október 15-én, az eredetileg október 20-ra tervezett kiugrás kudarccal végződött. Ennek oka elsősorban az volt, hogy Horthy csupán a hadseregre támaszkodva akarta végrehajtani az átállást. Arról, hogy Moszkvában aláírták az előzetes fegyverszüneti föltételeket, még a kormány tagjai sem tudtak. A főtisztek döntő többsége nem is akart szakítani a németekkel, akik a kiugrás minden részletéről tudtak, és tervet dolgoztak ki a megakadályozására. A kiugrást végül a tisztikar elárulta, elszabotálta, a kijelölt magyar csapatok nem jutottak el Budapestre, a Várat pedig német ejtőernyősök foglalták el. Másnap, október 16-án a németek rábírták Horthyt, hogy írja alá Szálasi Ferenc miniszterelnöki kinevezését, egyúttal visszavonta előző napi proklamációját, és lemondott a kormányzóságról. A kiugrási kísérletet támogató főtisztek közül Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnoka és Vörös János vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke, csapataikat hátrahagyva átmentek a szovjetekhez.¹³

A sikertelen kiugrással és a Horthy hatalomból történt eltávolításával előállt politikai helyzetben a szovjet vezetésnek döntenie kellett arról, hogyan hozzanak létre új hatalmi szerveket az érdekszférájukba sorolt Magyarországon, amelyek egyrészt biztosítják a fegyverszünet végrehajtását, másrészt pedig a háború után az ország belső berendezkedésének „demokratikus” átalakítását.¹⁴ Némi vita után a szovjet vezetés úgy döntött, hogy széles alapokon nyugvó ideiglenes nemzeti kormányt hoznak létre, bevonva a magyarországi antifasiszta erőket is. Molotov népbiztosnál – 1944. december 6-án – a magyar fegyverszüneti delegáció tagjai, az átállt főtisztek és a moszkvai emigrációban élő magyar kommunista vezetők részvételével lezajlott utolsó találkozón egyetértés jött létre a leendő kormány összetételét, programját és az ideiglenes nemzetgyűlés megválasztásának lebonyolítását illetően.¹⁵ Magyarországon az akkorra szovjet ellenőrzés alá került országész

12 Korom: Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra, 874–875.

13 Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Bp., 2005. 346–349. Vö. Uő: *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán*. Bp., 2022.

14 Romsics Ignác Geir Lundestad norvég történész kutatásaira támaszkodva állítja, a Szovjetunió a háború végén a Vörös Hadsereg által elfoglalt országok belső berendezkedésének átalakítását, szovjetizálását tűzte ki célul. A szovjetizálás mértéke és üteme szempontjából a szovjet vezetés övezetekre osztotta Európát. „Az 1939–1941-es határoktól keletre fekvő területekre – balti államok, Kelet-Lengyelország, Besszarábia – a birodalomba való azonnali és teljes integrálódás várt. Az ettől nyugatra fekvő övezetben – Lengyelország, Románia, Bulgária – minden átmenet nélkül vazallus kommunista rezsimeket akart hatalomra segíteni. Még nyugatabbra, így Magyarországon is, viszont több (egy forrás szerint 10–15) éves átmenettel számolt.” Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2005. 276–277.

15 *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*, 58–61. 15. sz. Itt jegyzem meg, hogy a háború utáni Csehszlovákia is a fokozatos szovjetizálás útját járta be. Magyarországon a sikertelen átállás után 1944 őszén

45 helységében, közvetlen szovjet beleszólás mellett rendezett nagygyűléseken megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 képviselőjét. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én Debrecenben tartotta alakuló ülését, másnap pedig megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt Dálnoki Miklós Béla vezetésével. December 23-án az ideiglenes kormány elhatározta, hogy fegyverszünetet kér a Szovjetuniótól. December 27-én Georgij Makszimovics Puskin szovjet követ – mivel közben megérkezett az USA és a brit kormány pozitív válasza arra a kérdésre, hajlandók-e a Debrecenben alakult kormánnyal fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeni – közölte az ideiglenes kormány képviselőivel, hogy a szovjet kormány kész fogadni a magyar fegyverszüneti delegációt. A fegyverszüneti küldöttség tagjainak Gyöngyösi János külügyminisztert, Vörös János honvédelmi minisztert és Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt választották meg. A küldöttség egyetlen tagja sem rendelkezett diplomáciai tapasztalattal, ami kedvezőtlenül befolyásolta a delegáció tevékenységét. Gyöngyösi János végzettségét tekintve magyar–latin szakos tanár volt, 1944-ig újságíróként, lapkiadóként, könyvkereskedőként dolgozott. A többi miniszterhez hasonlóan őt is a szovjet vezetők választották ki Moszkvában. Valószínűleg azért esett rá a választás, mert jó benyomást tett a szovjet katonai hatóságokra Békéscsabán. A fegyverszüneti delegáció december 28-án indult el vonattal Debrecenből, azon a napon, amelyen az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzent Németországnak, és 1945. január 2-án érkezett Moszkvába.

A Beneš vezette csehszlovák emigráció és a magyarkérdés

Az Edvard Beneš vezette csehszlovák emigráció tevékenysége kezdettől fogva az 1938-as müncheni egyezmény jóvátételére, a döntés minden gyakorlati és jogi következményének felszámolására irányult. A londoni csehszlovák kormány hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy az egyezményt aláíró nyugati országok és a szövetséges nagyhatalmak nyilvánítsák azt semmisnek. Hónapokig tartó tárgyalások után, 1942. augusztus 5-én jegyzékváltásra került sor Anthony Eden brit és Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter között. Eden a levelében egyértelművé tette, „Őfelsége kormánya mindenféle kötelezettség alól fölmentettnek tekinti magát” a müncheni egyezménnyel kapcsolatban. Válaszjegyzékét Jan Masaryk a következő mondattal zárta. „A müncheni egyezményt államaink egymás között mostantól halottnak tekinthetik.”¹⁶ Miután Beneš elérte a döntés eltörlését, elsősorban arra törekedett, hogy hosszú időre biztosítsa a háború után újjászülető Csehszlovák

kezdté el a szovjet vezetés megvalósítani a fokozatos szovjetizálás programját, létrehozva Moszkvában egy széles körű, de kommunista dominanciájú koalíciós kormányt. Csehszlovákia esetében a szovjet vezetés nem engedte meg, hogy a londoni emigráns kormány 1945 tavaszán hazatérjen a felszabadított területekre, hanem Moszkvában létrehoztak – a moszkvai csehszlovák kommunista emigráció aktív közreműködésével – egy a magyarhoz hasonló, a Nemzeti Fronton alapuló kormányt, hogy fönntartsák a demokratikus berendezkedés látszatát. Ez a kormány hirdette meg a „kassai kormányprogramként” elhíresült, valójában a magyaréhoz hasonlóan Moszkvában megszövegezett és elfogadott programját.

16 Eden levelét és Masaryk válaszát közli Edvard Beneš: *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45.* Praha, 1946. 473–475.

Köztársaság határait és békéjét. Ennek garanciáját abban látta, hogy az országban élő nemzeti kisebbségek számát radikálisan csökkenti, és végső soron megteremti a csehek és a szlovákok nemzetállamát. Beneš mindenekelőtt a Németország ötödik hadoszlopának tekintett hárommillió német kisebbség egyoldalú kitelepítéséhez igyekezett megnyerni a három szövetséges nagyhatalom vezetőinek támogatását. 1942. július 6-án a brit háborús kabinet jóváhagyta a közép-európai németek transzferének¹⁷ elvét.¹⁸ Franklin Delano Roosevelt elnök elvi beleegyezését az 1943 május-júniusi amerikai útján sikerült megszereznie. Beneš az amerikai elnökkel folytatott tárgyalásainak eredményéről táviratban számolt be a londoni kormánynak. „Kifejezetten újból kérdeztem [Rooseveltet]; az Egyesült Államok egyet fog-e érteni a mi németjeink transzferével. Világosan kijelentette, hogy igen. Közöltem vele ismét, hogy Anglia és a szovjetek szintén ebben az értelemben már tudták velünk a nézetüket.”¹⁹

Beneš a közép-európai vezetők közül elsőként ismerte föl, hogy a német megszállás alól a Vörös Hadsereg fogja felszabadítani az országát, és a háború után a Szovjetuniónak meghatározó szerepe lesz a térségben. 1941-től, a német-szovjet háború kitörésétől a Szovjetunióval való szoros együttműködést szorgalmazta, amit megkönnyített az is, hogy a Szovjetunió soha nem ismerte el a müncheni egyezményt, és a kezdetektől fogva támogatta a német kisebbség kitelepítését. (A szovjet vezetés maga is alkalmazta a kényszerű áttelepítést mint a kisebbségpolitika sajátos eszközét.) A két ország szoros együttműködését az 1943. december 12-én Moszkvában aláírt, 20 évre szóló szövetségi szerződés erősítette meg. A háború alatti és utáni katonai, gazdasági és külpolitikai együttműködés mellett a dokumentum szólt arról is, hogy a szovjetek nem fognak beavatkozni Csehszlovákia belpolitikájába.²⁰

A szerződés aláírását követő 1943. decemberi moszkvai tárgyalásai során Beneš átadott Molotovnak egy memorandumot a csehszlovákiai kisebbségek transzferéről. Az irat tíz pontot tartalmazott, amelyből kilenc elsősorban a német kisebbséget érintette. Főlvázolta a vagyoni nélküli kitelepítés elvét, amelynek eredményeként létrejön a csehszlovák nemzetállam.²¹ Egy másik, Molotovnak átadott memorandumban, amely a Csehszlovák Köztársaság jövőbeli státuszával foglalkozott, már konkrét kéréseket fogalmazott meg a német és magyar fegyverszünettel kapcsolatban.

17 A második világháború alatt elsősorban a brit diplomáciai iratokban a kisebbségi lakosság egyoldalú kitelepítésére az angol *transfer*, azaz áthelyezés kifejezést használták, amelyet a csehszlovák és az amerikai kormány is átvett.

18 Hubert Ripka titkos feljegyzése a köztársasági elnök és Eden külügyminiszter megbeszéléséről. 1942. július 7. Národní Archiv (= NA) Archiv Huberta Ripky (= AHR) sign. 1-5-19-4.

19 Beneš sürgönye Washingtonból Masaryk miniszternek és a kormánynak. 1943. június 7. Edvard Beneš: *Paměti. Od Mníchova k nové válce a k novému vítězství*. Praha, 1947. 289.

20 *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Szerk. Halmosy Dénes. Bp., 1966. 559–562. [A szovjet-csehszlovák szövetségi és kölcsönös segélynyújtási szerződés.]

21 Archiv Ústavu T. G. Masaryka (= AÚTGM) fond Edvard Beneš. oddíl II 1939–1945 (= EB II) 196. doboz. sign. V 186/62A-C/8.

„1. A fegyverszünet feltételeiben ki kell kötni, hogy az egész München előtti csehszlovák területet ki kell üríteni és át kell adni a csehszlovák kormánynak megszállás céljából. [...] 3. Elfogadják a német és a magyar lakosság Csehszlovákiából való kitelepítésének elvét, és Csehszlovákiát nemzetközileg elismerik csehszlovák nemzetállamként, azaz a csehek és szlovákok államaként, [...] 5. Csehszlovákia részt akar venni Németország és Magyarország megszállásában a nagyhatalmak mellett, ha azok hosszabb katonai megszállásáról döntenek, és a kisebb államokat is bevonják a megszállásba.”²²

A memorandumokban foglaltakkal a tárgyalások során Molotov és Joszif Visszarionovics Sztálin is egyetértésüket fejezték ki.

A londoni csehszlovák kormányban 1944 elejétől intenzív munka folyt a fegyverszünet előkészítésével, a kisebbségek transzferével, valamint a háborús bűnösök megbüntetésével kapcsolatban. A kisebbségi lakosság kitelepítésének előkészítésére egy tárcaközi bizottságot hoztak létre. A bizottság által előkészített anyagok szintézisének tekinthető a csehszlovák kormánynak a *Német kisebbség problémája Csehszlovákiában* címet viselő memorandum, amelyet 1944. november 23-án küldtek el a brit, az amerikai és a szovjet kormánynak. Ez volt az egyetlen memorandum, amelyet a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban a csehszlovák kormány hivatalosan átnyújtott a szövetségeseeknek. A dokumentum leszögezte, hogy a csehszlovák kormány a nemzeti kisebbségeket komoly oknak tekinti nemzetközi összeütközések és viták kialakulására, ami különösen érvényes a német kisebbségre. Ezeket a kérdéseket nem lehet területi változtatásokkal megoldani, nem lehet olyan határt meghúzni, melynek nyomán ne maradna a határ egyik vagy másik oldalán kisebbség. A lakossági transzfer tehát az egyetlen és szükséges megoldás. Németország köteles lesz befogadni minden elmenekült vagy transzferált német nemzetiségű volt csehszlovák állampolgárt, és ezt már a fegyverszüneti egyezményben is rögzíteni kell. A magyar kisebbséget külön csupán az utolsó, 20. pontban említi a memorandum.

„A magyar kisebbség jelenléte Csehszlovákiában kevésbé veszélyes problémákat okoz, mint a német kisebbségé; a csehszlovák kormány azonban fönntartja magának a jogot, hogy a jelen memorandum javaslataihoz hasonlóan járjon el a magyar kisebbség azon elemei esetében, amelyek ellenséges magatartást tanúsítottak a köztársasággal szemben. Egyébként megjegyzendő, hogy a jelentős szlovák kisebbség létezése a München előtti Magyarországon lehetővé teszi, hogy e probléma nagy részét lakosságcsere alapján oldják meg.”²³

A csehszlovák kormány memorandumára a brit kormány részéről csak hetekkel később, 1945. január 17-én reagált Philip Nichols, a csehszlovák kormány mellé kinevezett nagykövet a Hubert Ripka államminiszternek küldött levelében. Az amerikai kormány véleményét Rudolf Emil Schoenefeld, a csehszlovák kormány mellé kirendelt ügyvivő már

22 AÚTGM EB II. 196. doboz. sign. V 186/62A-C/8.

23 A memorandum angol és cseh nyelvű szövege megtalálható: NA AHR sign. 1-7-13b.

a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása után közölte Masaryk külügyminiszterhez írt, 1945. január 31-én kelt levelében. Egyikük sem emelt elvi kifogást a német kisebbség kitelepítésével kapcsolatban, csupán arra hívták föl nyomatékosan a csehszlovák kormány figyelmét, hogy várjon a kitelepítés megkezdésével, amíg ehhez a szövetséges nagyhatalmak a beleegyezésüket adják. Az áttelepítésnek megfelelő nemzetközi egyezmények alapján, nemzetközi védnökséggel, fokozatosan és rendezett formában, az érintettekre tekintettel kell lebonyolódnia. A magyar kisebbség kitelepítését egyik diplomata sem említette a válaszában, bár csehszlovák részről számoltak vele.²⁴

A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások 1944–1945 fordulóján

Gyöngyösi János külügyminiszter, a magyar fegyverszüneti delegáció vezetője 1945. január 4-én először találkozott a Kremlben Molotov népbiztossal. 1945. január 10-én Vlagyimir Georgijevics Dekanozov külügyi népbiztoshelyettes is fogadta, aki két óra hosszat tárgyalt a magyar külügyminiszterrel. Érdemi, fegyverszüneti témákról azonban egyik esetben sem esett még szó.²⁵ A magyar delegációt hosszas várakozás után, csupán január 18-án vonták be a fegyverszüneti tárgyalásokba.

Ugyanakkor a három nagyhatalom képviselői közötti tárgyalások a magyar fegyverszüneti feltételek végleges megszövegezéséről már az ideiglenes kormány megalakulása után elkezdődtek. A szovjet kormány, amikor 1944. december 25-én értesítette a brit és az amerikai kormányt a magyar fegyverszünetkérésről, egyúttal föl is szólította őket az október 15-e után megszakadt munka folytatására. December 27-én vette kezdetét a háromoldalú tárgyalássorozat a magyar fegyverszüneti feltételek megfogalmazásáról. A megbeszélések Molotov népbiztos elnökletével folytak John Balfour brit ügyvivő és William Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet részvételével. Hét alkalommal tárgyaltak hármasan, ezeket egészítette ki az 1945. január 15-én, a két kisebb szövetséges, Jugoszlávia és Csehszlovákia nagyköveteinek bevonásával tartott tárgyalás.

Molotov az első találkozón átadta tárgyalópartnereinek a fegyverszüneti egyezmény új tervezetét, amely 6 ponton tért el az 1944 októberében előterjesztett szövegjavaslattól. Ezek egy részét a megváltozott politikai helyzet miatt módosították. Az aláíró fél „Magyarország kormányzója és kormánya” megjelölés „Magyarország Ideiglenes Kormányára” változott, a szöveg pedig konstataulta, hogy Magyarország kilépett a szövetségesek elleni háborúból, és hadat üzent Németországnak. Értelemszerűen kikerült az előzetes fegyver-

24 *Dokumenty československé zahraniční politiky B/6. Československá zahraniční politika na sklonku války 1945 (1. leden – 16. květen 1945)*. Ed. Jan Němeček et al. Praha, 2015. Nichols levele: 152–153. 25. sz., Schoenefeld jegyzéke: 183–184. 45. sz. A csehszlovák emigráció kisebbségekkel kapcsolatos terveiről bővebben lásd Angyal Béla: A londoni Beneš vezette emigráció tervei a csehszlovákiai német és magyar kisebbség felszámolására (1940–1945). I. *Regio* 32 (2024) 4. sz. 50–71.

25 Gyöngyösi János külügyminiszter beszámolója az 1945. február 1-i kormányülésen a fegyverszüneti bizottság munkájáról. *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23. – 1945. november 15.* A–B. Szerk., jegyz. bev. írta Szűcs László. Bp., 1997. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 28) A. 157–158.

szüneti föltételekre való hivatkozás. Az új szöveg tartalmazta az októberben elfogadott megállapodást a jóvátételt illetően, vagyis a kártérítés összege 300 millió dollárra csökkent és öt év helyett hatéves határidőt szabott a megfizetésére. Magyarországnak a Szovjetuniónak 200 millió dollárt, Csehszlovákiának és Jugoszláviának együttesen 100 millió dollárt kellett fizetnie. Ebben a kérdésben 1945 januárjában további viták folytak a felek között, az amerikaiak ismételten javasolták, hogy a magyar fegyverszünet ne tartalmazzon konkrét összeget a kártérítésre.

Már októberben vita tárgyát képezte a SZEB létrehozása, valamint a szovjet főparancsnokság irányítása alatti tevékenységének szabályozása. A Szovjetunió kompromisszumos javaslatot nyújtott be a kérdésben. A SZEB működését két szakaszra javasolták osztani. Az első szakasz kapcsán, amely a háború befejezéséig tart, a javaslat olyan megfogalmazást tartalmazott, hogy a bizottság kizárólagos szovjet vezetés alatt áll. A második szakaszra vonatkozóan a szovjet fél semmilyen irányban nem kívánta magát elkötelezni. A nyugati nagyhatalmak, hogy megőrizzék befolyásukat, szerették volna elérni, hogy képviselőiknek is egyenrangú beleszólási joguk legyen a magyarországi SZEB munkájába. Erről a későbbi tárgyalások során éles vita folyt a felek között, egészen az utolsó találkozóig. Végül Molotov egy új cikkely beiktatását javasolta, amely érvényteleníti az 1938. november 2-i első és az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntést.²⁶

A csehszlovák kormány kérését a magyar fegyverszüneti tárgyalásokon való részvételre Beneš elnök Viktor Zacharovics Lebegyev szovjet nagykövetnek tolmácsolta 1944. november 13-án.²⁷ Leszögezte: „a kormányunk hivatalosan kérni fogja a három nagy szövetségesétől a Magyarországgal folytatott fegyverszüneti tárgyalásokban való részvételt és alá akarja írni ezt a fegyverszünetet.” Lebegyev rövid gondolkodás után kijelentette, hogy átadja Moszkvában az üzenetet, azonban figyelmeztetett, hogy a finn, a román és a bolgár fegyverszünet esetében a kisebb szövetségesek közvetlenül nem vettek részt azok létrehozásában.

Másnap Hubert Ripka, a csehszlovák kormány külügyminisztériumi államminisztere átadta Lebegyevnek a csehszlovák kormány jegyzékét a magyar fegyverszüneti tárgyalásokban való részvételtől,²⁸ november 18-án pedig táviratban elküldte Zdeněk Fierlinger moszkvai csehszlovák nagykövetnek is.²⁹ A jegyzék az 1943. decemberi csehszlovák–szovjet szerződés 2. cikkelyére hivatkozott, amely kimondta, hogy „[a szerződő felek] kölcsönös egyetértés nélkül nem tárgyalnak fegyverszünetről vagy békeszerződésről és nem kötnek ilyeneket Németországgal vagy az európai agressziós cselekményekben vele szövetkezett bármely más Állammal”.³⁰ A jegyzékben Ripka hangsúlyozta, hogy Csehszlovákia szempontjából rendkívül fontos kérdéssről van szó, mivel szomszédos ország Magyarországgal

26 A szovjet javaslatokat lásd Harriman nagykövet 1944. december 27-i jelentése a külügyminisztériumnak. FRUS 1944., III. 940–942.

27 Beneš feljegyzése a Lebegyevvel folytatott megbeszéléséről. Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty. Díl 2 červenec 1943 – březen 1945. Ed. Jan Němeček et al. Praha, 1999. 334–337. 151. sz.

28 Ripka feljegyzése a V. Lebegyevvel folytatott megbeszéléséről. 1944. november 14. Uo. 338–340. 152. sz.

29 Ripka távirata Fierlinger nagykövetnek. 1944. november 18. Uo. 347–348. 158. sz.

30 Nemzetközi szerződések, 560.

és magyar agresszió áldozata lett. Területének egy részét 1938-tól, további részét 1939 márciusától Magyarország megszállva tartja, ezért kéri a részvételét a fegyverszüneti tárgyalásokon, hogy képviselhesse az érdekeit.

Ivan Andrejevics Csicsajev londoni szovjet ügyvivő 1944. december 26-án hivatalosan átadta a szovjet kormány memorandumát Beneš elnöknek, amelyben tudatta vele, hogy a magyar ideiglenes kormány fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól és a többi szövetségesétől, akikkel hadban áll, valamint kifejezte elhatározását, hogy hadat üzen Németországnak. A szovjet kormány azt tervezi, hogy 300 millió amerikai dollár értékben kártérítés megfizetésére kötelezi Magyarországot, amelyből 100 millió Csehszlovákiát és Jugoszláviát illetné. A memorandumban kérte a csehszlovák kormányt, hogy tudassa vele véleményét ebben a kérdésben.³¹ Beneš elnök megköszönte az ügyvivőnek a memorandumban foglaltakat, kiemelte, hogy a szovjet kormány nem feledkezett meg Csehszlovákiáról a háborús kártérítés ügyében. Továbbá érdeklődött, milyen jogi státusza lesz Magyarországnak a szövetségesek között a Németország elleni hadba lépése után. A szovjet nagykövetség képviselője, Csicsajev a következő látogatása alkalmával közölte vele a szovjet kormány véleményét, hogy Magyarország helyzete hasonló lesz, mint Romániáé, az még attól is függ, mennyire járul majd hozzá Magyarország a közös győzelemhez.³²

A következő napokban Hubert Ripka tárgyalást folytatott Fedor Taraszovics Guszevvel, az Európai Tanácskozó Bizottság (= EAC)³³ vezetőjével és Csicsajevvel a magyar fegyverszüneti feltételekről. 1944. december 30-án táviratban tájékoztatta Fierlinger moszkvai nagykövetet az EAC-vel már megtárgyalt speciális csehszlovák követelésekről Magyarországgal szemben, melyeket öt pontban foglalt össze:

„1. Magyarország ürítse ki a katonai egységeit az egész adminisztrációjával a területéről, amelyet a Csehszlovák Köztársaságtól 1938-ban és 1939 márciusában elfoglalt; 2. kifejezetten mondjon le a bécsi döntésről és az 1939. márciusi cselekményekről, ítélje el ezeket az erőszakos cselekményeket, és ismerje el a csehszlovák szuverenitást a München előtti határok között; 3. a tűzszünet feltételei közé iktassák be a transzfer és a magyar lakosság cseréjének elvét a Csehszlovák Köztársaságból. Megmagyaráztam, hogy ez számunkra nagyon üdvözlendő lenne, mármint precedens az ún. szudétanémetek transzferére Németországba; 4. ismerjék el, hogy a hadiállapot a Csehszlovák Köztársaság és Magyarország között 1938. október 7-én kezdődött. [...] 5. Magyarország kötelezze magát, hogy jóváteszi a Csehszlovák Köztársaság ellen elkövetett károkat.”³⁴

31 Beneš feljegyzése A. Csicsajev látogatásáról. AÚTGM EB II. 196. doboz. sign. VBV 186/62A-B-C/1.

32 Uo.

33 Az Európai Tanácskozó Bizottságot [European Advisory Commission = EAC] a moszkvai értekezlet (1943. október 19–30.) határozata alapján hozták létre a szövetségesek. Feladatai közé tartozott a csatlós államokkal kötendő fegyverszüneti egyezmények előkészítése.

34 Ripka távirata Fierlinger nagykövetnek. 1944. december 30. NA AHR sign 1-39-11-3.

Mielőtt rátérnék Fierlinger nagykövet és a csehszlovák diplomácia erőfeszítéseinek az ismertetésére a moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon, szólnom kell a csehszlovák-szovjet viszonyt megzavaró eseményekről. 1944 utolsó hónapjaiban két kérdés is váratlanul feszültté tette a látszólag zökkenőmentesen kibontakozó együttműködést a londoni csehszlovák emigráns kormány és a szovjet vezetés között, amelyek hatással voltak a magyar fegyverszüneti tárgyalásokra, azok légkörére is.

Az első probléma a lengyel kommunisták vezetésével szovjet kezdeményezésre létrehozott, a székhelye után lublininak nevezett ideiglenes lengyel kormány elismerése körüli huzavona volt. A Szovjetunióban élő lengyel kommunistákból alakult nemzeti tanács 1944. július 22-én, Lublinban adta ki kiáltványát, amelyben bejelentette, hogy átveszi a hatalmat a főlsszabadított lengyel területek fölött. A Szovjetunió 1944. augusztus 1-én a lublini tanácsot hivatalosan ideiglenes kormánynak és az egyetlen törvényes végrehajtó szervnek ismerte el Lengyelország területén. A csehszlovák emigráns kormány, amely a háború kezdeti éveiben szoros kapcsolatot ápol a Władisław Sikorski tábornok vezette lengyel emigráns kormánnyal, sőt 1940 és 1943 között sorozatos tárgyalásokat folytatott egy közép-európai konföderáció létrehozásáról, kettős nyomás alá került. A szovjet kormány sürgette, hogy ismerje el hivatalosan a lubliniakat, míg Csehszlovákia nyugati szövetségesei, elsősorban a brit kormány, ellenezték az új lengyel kormány elismerését. Beneš hónapokig azzal próbált kibújni a szorult helyzetből, hogy kijelentette, előbb hivatalos tárgyalásokat kell folytatnia a lublini komité képviselőivel, el akarja érni, hogy az ítélje el Teschen [Těšín] lengyelek általi annektálását a müncheni krízis idején, valamint ismerje el hivatalosan Csehszlovákia München előtti határait. A szovjeteknek az év végére megfogytakozott a türelmük, és Valerian Alekszandrovics Zorin, a szovjet külügyi népbiztoság európai osztályának a vezetője, későbbi csehszlovákiai nagykövet, magához kérte Fierlinger nagykövetet. Kijelentette: a csehszlovák kormány habozása és időhúzása „árnyékot vet” a Szovjetunióhoz fűződő viszonyra. Sőt, gyanú merülhet föl, hogy nem akar Moszkvával együttműködni a létfontosságú külpolitikai problémákban, amelyek Csehszlovákiát is érintik, hiszen Lengyelországgal szomszédos állam.

„Jó lenne – írta a Londonba küldött táviratában Fierlinger –, ha a részünkről elhangzana legalább valamilyen kijelentés. Egész Közép-Európa fokozatosan konszolidálódni fog. Magyarország után hamarosan következik a sorban az osztrákkérdés is, és amennyiben lemaradunk az eseményekről, a Csehszlovák Köztársaság számára nehéz lesz részt venni ebben a folyamatban, úgy, ahogyan az neki kijár.”³⁵

35 Fierlinger távirata a külügyminisztériumnak a V. Zorinnal folytatott tárgyalásról. 1944. december 29. *Československo-sovětské vztahy, Díl 2.*, 415–416. 201. sz. Fierlinger nagykövet, a Moszkvában 1945 márciusában alakult Nemzeti Front-kormány későbbi miniszterelnöke, rendkívül egyoldalú szerepet játszott ezekben a szovjet–csehszlovák konfliktusokban, és folyamatosan a szovjet, illetve a csehszlovák moszkvai kommunista emigráció álláspontját képviselte a londoni kormánnyal szemben. Azok a munkatársak, akik a londoni külügyminisztériumban a rejtjelezett táviratok megfejtésével foglalkoztak, és ezekből feljegyzéseket készítettek, arra panaszkodtak, hogy szinte nem tudták megállapítani, Fierlinger beszámolóiban hol ér véget a szovjet álláspont ismertetése, és hol kezdődik a nagykövet személyes véleménye.

A folyamatos szovjet nyomás ellenére a csehszlovák kormány 1945. január végéig elodázta az ideiglenes lengyel kormány hivatalos elismerését. Végül január 31-én elismerte az időközben Varsóba költözött lengyel kormányt, mire másnap a londoni lengyel kormány megszakította a kapcsolatot a csehszlovákkal.

A második ügy Kárpátalja jövőjével volt kapcsolatos. 1944 novemberétől ugyanis egyre riasztóbb hírek érkeztek Londonba a Vörös Hadsereg megszállása alatt lévő Kárpátaljáról. A csehszlovák kormány 1944 elejétől igyekezett fölkészülni az ország felszabadított területeinek birtokbavételére, ezért május 8-án szerződést kötött a szovjet féllel a bevezetendő csehszlovák közigazgatás és a szovjet katonai parancsnokság viszonyáról a felszabadított területeken.³⁶ A szerződéssel összefüggésben 1944. augusztus 3-án, Londonban Beneš kiadta az elnöki alkotmánydekrétumot a Csehszlovák Köztársaság felszabadított területének ideiglenes igazgatásáról. A dekrétum értelmében addig az ideig, amíg a csehszlovák kormány átteszi a székhelyét az ország felszabadított területére, a köztársasági elnök által kinevezett kormánydelegátus és az irányításával működő hivatal igazgatja azt. A kormánydelegátusnak Beneš a szociáldemokrata František Němecet, az emigráns kormány gazdasági miniszterét nevezte ki.

Német és hivatalának kárpátaljai kudarca 1944 őszén azonban megdőbbsentette a londoni emigráns vezetést. A szovjet hadvezetés a csehszlovák közigazgatás működését a felszabadított kárpátaljai terület csupán egy kisebb részére, a Tiszaújlak–Salánk–Bereznek–Dubrova–Pilipec–demarkációs vonaltól keletre fekvő területre korlátozta. Az ettől nyugatra eső részt hadműveleti területté nyilvánította, és megtiltotta ide a csehszlovák hivatalnokok és katonák belépését. Német Huszton állította föl hivatala központját, a szovjet hadvezetés viszont igyekezett elszigetelni a kormánydelegátust a csehszlovák kormánytól – megtagadta a rádiókapcsolat engedélyezését Huszt és London között, a csehszlovák közigazgatás és katonai igazgatás jogköreit pedig, amelyek a tavasszal megkötött szerződésben voltak lefektetve, nem vette figyelembe. Az NKVD [Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel; Belügyi Népbiztosság] nyomására a kárpátaljai településeken átalakították a megválasztott helyi nemzeti bizottságokat, és csak a kommunista vezetéseket ismerték el. Gátolták a mozgósítás végrehajtását a csehszlovák hadseregbe, míg a kárpátaljai „önkénteseknek” titulált újoncokat erőszakkal a Vörös Hadseregbe sorozták be. A kommunista vezetésű nemzeti bizottságok irányításával megkezdődött az aláírásgyűjtés a területnek a Szovjetunióhoz, illetve Szovjet Ukrajnához való csatolásáért. 1944. november 26-ára Munkácsra összehívták a „Kárpátontúli Ukrajna”³⁷ nemzeti bizottságainak első kongresszusát, ahol egyhangúlag kimondták a terület „újraegyesülését” Szovjet Ukrajnával és kilépését a Csehszlovák Köztársaság kötelékéből. A kongresszus megválasztotta a Kárpátontúli Ukrajna Nemzeti Tanácsát (= KUNT) mint egyedüli központi szervet Kárpátontúli Ukrajna területén. A KUNT megtagadta az együttműködést a csehszlovák

36 A szerződés szövege megtalálható: AÚTGM EB II. 166. doboz. sign. V 157/12a.

37 Kárpátalja hivatalos elnevezése Csehszlovákiában a két világháború között Podparpatská Rus [Ruszenszko] volt. A szovjet külpolitika a háború alatt következetesen a *Zakarpatská Ukrajina* [Kárpátontúli Ukrajna] elnevezést használta, amelyet először a moszkvai csehszlovák emigráns kommunisták, majd a háború végén a csehszlovák politikai vezetés is átvett.

kormánydelegátussal, és december 5-én levelet küldött Beneš elnöknek, amelyben ismertette a munkácsi kongresszus határozatát, és fölkérte, hogy „haladéktalanul utasítsa Němec urat, a Csehszlovák Köztársaság kormánydelegátusát Kárpátontúli Ukrajna területének elhagyására.” 1944. december 8-án Němec távozott Kárpátaljáról, és Moszkvába repült.³⁸

A kárpátaljai események alakulásában fölmerül Beneš elnök felelőssége is, ugyanis 1939-től a szovjet diplomatákkal folytatott beszélgetései során többször jelezte, hogy elképzelhetőnek, sőt szükségesnek tartja Kárpátalja területének a Szovjetunióhoz csatolását.³⁹ Az elnököt azonban meglepte, hogy a szovjet szervek egyeztetés nélkül, a nemrég megkötött kétoldalú szerződéseket fölruháva kezdték meg Kárpátalja elcsatolását. Az egyoldalú, erőszakos lépések, a szovjet katonai szervek arroganciája, a szovjet diplomaták csúsztatásai, kifejezett hazudozásai, amelyek a kárpátaljai eseményeket kísérték, fölháborították Beneš-t. Az is zavarta, hogy a moszkvai csehszlovák kommunisták Klement Gottwald vezetésével és Fierlinger nagykövet aktív támogatásával azt szorgalmazták, fogadja el „a kárpátukrán nép kinyilvánított akaratát”, és késlekedés nélkül ismerje el a terület elcsatolását. A Fierlinger nagykövetnek és Němec delegátusnak küldött táviratában Beneš leszögezte, hogy ragaszkodni kell a kétoldalú szerződésben lefektetett együttműködéshez és a München előtti határok szovjet és csehszlovák részről történő hivatalos elismeréséhez, „különben a fegyverszüneti tárgyalásokon és a békekonferencián a többi területünket is bárki szétszedhetné”.⁴⁰ Beneš 1944/1945 fordulóján csupán arra törekedett, hogy minél kisebb nemzetközi botrány kerekedjen a történetek miatt, és az ne veszélyeztesse a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt és a fegyverszüneti tárgyalásokat. Tisztában volt vele, hogy a terület elcsatolását nem tudja megakadályozni, nem is akarta, azonban politikai okokból annak hivatalos elismerését igyekezett kizárólag a két ország közötti kérdésként föltüntetni, valamint a háború befejezése és a München előtti határok nemzetközi garantálása utáni időkre halasztani.

Visszatérve a fegyverszüneti tárgyalásokhoz, Fierlinger 1945. január 3-án fölkereste Zorint, hogy megvitassa vele a Ripka által szorgalmazott öt pontos csehszlovák kérés beiktatását a magyar fegyverszüneti föltételek közé. Zorin kifejtette: az első (az elfoglalt területek kiürítése) és a második (az első bécsi döntés és a kárpátaljai agresszió elítélése) pontokat főbb vonalakban figyelembe tudják venni, talán a 4.-et (hadba lépés dátuma) is. Az 5. ponttal kapcsolatban (kártérítés Csehszlovákiának) megjegyezte, hogy Beneš már egyetértett a javasolt megoldással. „Ami a 3. pontot illeti, nehéz lesz fölvenni a fegyverszüneti föltételek közé a transzfer, illetve a [lakosság]csere elvét, mivel olyan kérdésről

38 F. Němec miniszter jelentése Moszkvából Beneš elnöknek a kárpátaljai helyzet alakulásáról 1944. október 28. és 1944. december 10. között. 1944. december 15. AÚTGM EB II. 421. doboz.

39 „Az elnök újból tolmácsolta Lebegyevnek a szükségességét, hogy ez után a háború után végrehajtsuk az állam nemzeti megtisztítását a németektől és a magyaroktól, hogy valóban a csehek és a szlovákok állama legyen. Ugyancsak mondta neki, hogy egyszer majd megegyezünk abban, hogy az oroszok elfoglalják Kárpátalját is.” Ripka feljegyzése, amely E. Beneš közléséről készült, a V. Lebegyevvel folytatott beszélgetéséről. 1944. július 12. *Československo-sovětské vztahy, Díl 2*, 265–266. 98. sz.

40 Beneš utasítása Z. Fierlinger nagykövetnek és F. Němecnek a fölszabadított területeken történő további működés és a szovjet féllel történő tárgyalások kérdésében. 1944. december 22. *Československo-sovětské vztahy, Díl 2*, 391–395. 188. sz.

van szó, amelyet nem lehet jól megragadni a fegyverszüneti aktussal, azonban lehet tárgya a békekötésről szóló megbeszéléseknek.”⁴¹ Fierlinger a beszámolójában közölte a külügyminisztériummal, hogy a fegyverszünet kérdésében fölkeresi Harriman amerikai nagykövetet is, bár tudatában van, hogy a szovjet kormányon múlik a legtöbb, amely döntőbíró szerepében van, különösen Csehszlovákiát és Jugoszláviát illetően.

Harriman nagykövethél 1945. január 7-én tett látogatást Fierlinger, és átadta neki kormánya magyar fegyverszünettel kapcsolatos memorandumát. Az amerikai nagykövet közölte vele, hogy a konkrét tárgyalások még nem kezdődtek meg a fegyverszüneti feltételekről, mivel kormányától utasításokat vár még néhány kisebb jelentőségű kérdésben, de a szovjetekkel már csaknem mindenben megegyeztek. A szovjet javaslat tartalmazza a bécsi döntés és az összes területi változás érvénytelenségét 1938-tól kezdődően. A transzfert illetően annak a nézetének adott hangot, hogy nem tartozik a fegyverszüneti egyezménybe, a békétárgyalások témája lehet majd.⁴² Harriman a továbbiakban arról érdeklődött, mi a véleménye Fierlingernek az új lengyel kormányról. A nagykövet visszafogottan válaszolt: „Nem kizárt, hogy az új kormányt elismerjük.” Az amerikai nagykövet megkérdezte, hogy sürgetik-e a szovjetek az elismerést. Fierlinger nyilvánvalóan csúsztatott, amikor azt válaszolta Harrimannak: „javasolják nekünk, de nem gyakorolnak egyenesen nyomást”.⁴³

Fierlinger 1945. január 8-án fölkereste Balfour brit ügyvivőt is, hogy átadja neki a csehszlovák kormány memorandumát a magyar fegyverszünet ügyében. A brit diplomata „megígérte, hogy megtesz minden tőle telhetőt. Bizalmát fejezte ki az új magyar kormány iránt. Korábban Budapesten működött, és az a benyomása, hogy az új kormány vezetői olyan emberek, akik szalonképesek és komolyak.”⁴⁴

Ripka reagálva Fierlinger Harrimannal folytatott tárgyalására, 1945. január 12-én táviratot küldött Vladimír Hurban washingtoni csehszlovák nagykövetnek. Ismertette vele Harriman nagykövet álláspontját a transzferrel kapcsolatban, és kérte Hurbant, hogy keresse föl az ügyben a külügyminisztériumot.

„Fejtsd ki a State Departmentnek, hogy nekünk nagyon fontos a kitétel beillesztése a fegyverszüneti feltételei közé. Ez egyrészt precedens lenne Németország részére, és végezetül az ügy nem várhat a békétárgyalásokig, mivel a folszabadulás után azonnal bekövetkezik a németek egyrészt önkéntes, másrészt kényszerű mozgása, akiket

41 Fierlinger távirata a külügyminisztériumnak. 1945. január 3. Archiv Ministerstva zahraničnich věcí (= AMZV) Telegamy došlé – tajné (= TD-T) 1945. 71. doboz.

42 Joseph Grew amerikai ügyvezető külügyminiszter 1945. január 15-i sürgönyében a csehszlovákiai magyarok transzferének kérdésében így informálta Harriman nagykövetet: „A minisztérium nem sürgetné ezt a rendelkezést, de hajlandó arra, hogy az V. cikk második bekezdését egy olyan mondattal egészítsék ki, amely kimondja, hogy Magyarországnak magyar állampolgárként és lakosként kell befogadnia mindazokat a magyarokat, akik a Szovjetunió, az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és a közvetlenül érintett szövetséges államok kormányai között létrejött megállapodások következtében a szomszédos szövetséges államokból Magyarországra kerülhetnek. Az Ön bizalmas tájékoztatására, a minisztérium nem támogatja a magyaroknak Csehszlovákiából való nagyarányú kitelepítését, és úgy véli, hogy az esetleges transzferre csak Csehszlovákia és a legfőbb szövetséges kormányok közötti megállapodás után kerülhet sor.” FRUS 1944, III. 975–976.

43 Fierlinger távirata a külügyminisztériumnak. 1945. január 7. AMZV TD-T 1945. 71. doboz.

44 Pro domo Fierlinger 1945. január 8-i táviratáról a John Balfournál tett látogatásáról. NA AHR sign. 1-39-11-4.

a népiünk elkezd kiűzni, valószínűleg ugyanígy a magyarokat is. Spontán mozgalomról van szó, és mivel mi azt szeretnénk, hogy a transzfer, amennyire lehetséges, szervezeten történne, szükséges azonnal kötelezni Németországot és Magyarországot, hogy a kiutasított személyeket befogadják és gondoskodjanak róluk.”⁴⁵

A csehszlovák kormány a háború utolsó hónapjaiban azzal riogatta – kevés sikerrel – a nyugati szövetségeseit, hogy a kisebbségi lakosság tervbe vett szervezett kitelepítésével valójában a csehek és a szlovákok háború utáni spontán bosszújától, tömegmészárlásoktól szeretné őket megóvni.

Zorin 1945. január 9-én fogadta Fierlinger nagykövetet. Nem hivatalosan tájékoztatta a Magyarországgal folytatandó fegyverszüneti tárgyalások előkészítéséről, és átnyújtotta neki a fegyverszüneti egyezmény tervezetét, a húszpontos javaslatot, amellyel Molotov 1944. december 27-én elindította a fegyverszüneti tárgyalások második szakaszát. Másnap Fierlinger táviratot küldött Londonba, amelyben röviden ismertette az egyezmény tervezetének az egyes cikkelyeit. Megállapította, hogy a transzfert és a hadba lépés időpontját kivéve a kérések nagy része szerepel a szövegben. Ismertette Zorin véleményét, mely szerint a tervezetet változtatás nélkül fogadják majd el a nagyhatalmak képviselői. Elméletileg van lehetőség előterjeszteni a csehszlovák módosító javaslatokat, amikor Csehszlovákia és Jugoszlávia is hivatalosan megkapja a tervezetet.⁴⁶

Fierlinger 1945. január 12-én Stanoje Simić moszkvai jugoszláv követtel is tárgyalt a fegyverszüneti feltételekről, a csehszlovák kérések támogatását kérve a tervezett közös fegyverszüneti tárgyalásokon. Simić azonban kijelentette Fierlingernek, hogy „a kormánya nem akarja angazsálni magát a lakossági transzferre vonatkozó kérésünkben”. Kifejtette azt is, hogy szerinte a szovjet kormány nem akar majd jelentősen eltérni a Finnországgal, Romániával és Bulgáriával korábban aláírt fegyverszüneti egyezmények szövegétől, „mivel igyekszik majd Magyarországot megszerezni az aktív politikára és a Németország elleni harcra”. Azonban nem zárkózott el attól, hogy később beszéljenek a transferről, és a jugoszláv kormány nem kívánja korlátozni magát a jogában, hogy a számára kényelmetlen magyar vagy német nemzetiségű polgárait kiutasítsa.⁴⁷

Ripka a Zorintól megkapott szövegtervezet áttekintése után újabb utasítást küldött Moszkvába, amelyben kifejtette a módosító javaslatait. A bécsi döntés semmissé tételével, illetve a 19. cikkelyben ismertetett megfogalmazásával kapcsolatban azt tartotta volna ki-elégítőnek, „ha a magyarok is nemlétezőnek ismernék el” a döntést. Fontosnak nevezte a bolgár fegyverszüneti egyezmény 2. cikkelyéhez hasonló megfogalmazás beiktatását, mely szerint Magyarország visszavonna „minden törvényi és adminisztratív intézkedést, amelyek a csehszlovák területek annexiójára vonatkoznak”. A szövetségesek által előterjesztett egyezmény tervezetében fölfigyelt az addig számára ismeretlen, új elemre, a 18. cikkelyre, melynek értelmében Magyarország területén a három győztes nagyhatalom szovjet vezetéssel Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hoz létre a fegyverszünet ellenőrzésére.

45 Ripka távirata Vladimír Hurbannak. 1945. január 13. NA AHR sign. 1-39-11-4.

46 Pro domo Fierlinger 1945. január 10-én kelt táviratáról a külügyminisztériumnak. Uo.

47 Pro domo Fierlinger 1945. január 12-én küldött táviratáról a külügyminisztériumnak. Uo.

„Gyakorlati szempontból szeretnénk közvetlenül részt venni a 18. cikkely szerinti bizottságban. Amennyiben ez nem lehetséges, kérjük, hogy a kezdettől fogva a bizottságnál legyen saját külön képviselőnk, aki érvényesíthetné az érdekeinket. Tudakold meg, pozitív esetben katonának vagy civilnek kellene-e lennie.”

A hadba lépés időpontjával és a transzfer kérdésével kapcsolatban további egyeztetésre és a csehszlovák álláspont melletti kiállásra utasította a nagykövetet. Ripka azzal zárta a táviratát, hogy Fierlinger azonnal terjessze elő a kéréseket a szovjet kormánynak, kérje azok támogatását, valamint Harrimannal és Balfourral is beszéljen róluk.⁴⁸

Fierlinger a Ripka által megfogalmazott újabb csehszlovák javaslatokat 1945. január 14-én terjesztette elő a szovjet kormány képviselőjének, Dekanazov külügyi népbiztos-helyettesnek. Dekanazov ekkor adta át neki az egyezménytervezet újabb változatát. Közölte Fierlingerrel, a szövetségesekkel már megtárgyalták a tervezetet, de a magyar küldöttségnek még nem terjesztették elő. A szöveg csupán kisebb módosításokat tartalmazott az előző változathoz képest, például a szövetségesek nevében csupán Kliment Jefremovics Vorosilov marsall fogja aláírni. További változtatás volt, hogy néhány cikkelyhez magyarázó függelékot csatoltak.⁴⁹ Csehszlovák kéréseket érintő változás volt, hogy a 19. cikkely semmisnek nyilvánította a bécsi döntést, valamint a 12. cikkelyhez csatolt függelék értelmében a magyar kormány azonnal élelmiszereket és más árukat bocsát a magyar agresszió folytán károsult csehszlovák és jugoszláv területek lakosságának a megsegítésére. Ezek az áruszállítások a kártérítésre megszabott összeget terhelik.

Fierlinger a tárgyaláson előterjesztette és hosszasan részletezte kormánya három legfőbb kérését. A transzferrel kapcsolatban Dekanazov azt javasolta, hogy azt a 2. cikkelyhez csatolják rövid szöveg formájában. Fierlinger megígérte, hogy elkészíti a szövegjavaslatot. A csehszlovák nagykövet a hadiállapot beálltánál időpontjával kapcsolatban nem tapasztalt megértést a szovjet politikus részéről. A nagykövet Ripka utasítása alapján azzal érvelt, ha nem kerül bele az egyezmény szövegébe a hadiállapot ténye és időpontja Magyarország és Csehszlovákia között, „a magyarok esetleg nem ismerik el a Csehszlovák Köztársaság jogi létezését”. A SZEK-ban való csehszlovák részvételt Dekanazov azzal utasította el, hogy ebben az esetben szükséges lenne megengedni minden szövetséges képviselőjének a részvételét a bizottságban. Végül azt elképzelhetőnek tartotta, hogy a nagyhatalmak nem a szerződésben, hanem külön levélben oldanak meg a kérdést.⁵⁰

Ripka a Fierlingernek Dekanazovval folytatott tárgyalására január 18-án kelt táviratában reagált. Megköszönte Fierlinger munkáját, majd két megjegyzést tett. Amennyiben nem fog szerepelni az egyezményben a hadiállapot dátuma, „kétségesse válik, mióta van hadiállapot Magyarország és a Csehszlovák Köztársaság között”. Úgy ítélte meg, hogy a 12. cikkelyhez csatolt függelékben említett magyar agresszió esetében elegendő lenne

48 Ripka távirata Fierlinger nagykövetnek. 1945. január 13. NA AHR sign. 1-39-11-4.

49 A fegyverszüneti egyezmény tervezetének Dekanazov által átadott változatát 1945. január 13-án a hatodik tanácskozáson fogadták el a szövetséges nagyhatalmak képviselői. Korom: Szakítás a fasiszta szövetséggel, 250–251.

50 Fierlinger távirata a külügyminisztériumnak. 1945. január 15. AMZV TD-T 1945. 71. doboz.

kimondani, „hogy az agresszió a magyar katonaság csehszlovák területre lépésével következett be 1938. szeptember 29. előtt”. Ripka továbbá hiányolta Fierlinger beszámolójából a bolgár fegyverszüneti egyezményhez hasonló rész – az elfoglalt területekre vonatkozó magyar törvényi és adminisztratív intézkedések törléséről – beiktatását a fegyverszüneti föltételek közé.⁵¹

Az 1945. január 15-i megbeszélés és a magyar fegyverszüneti egyezmény aláírása

Ripka távirata azonban időközben már tárgyalanná vált, mivel 1945. január 15-én délután lezajlott a csehszlovák szempontból legfontosabb tárgyalás a magyar fegyverszüneti föltételekről. Molotov, Harriman és Balfour fogadták Fierlinger csehszlovák és Simić jugoszláv nagykövetet, hogy megvitassák velük az egyezménytervezetet, amelyet a magyar delegáció elé akartak terjeszteni. Mindketten hivatalosan csupán előző nap kapták meg a tervezetet, és ekkor volt alkalmuk először beterjeszteni kormányaik kéréseit a magyar fegyverszüneti föltételekhez, amelyekről azonnal döntöttek. Erről a több mint kétórás megbeszélésről Fierlinger két Londonba küldött sürgönyben számolt be január 16-án és január 17-én.⁵²

Molotov fölkérésére Fierlinger először a magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok kitelepítésére vonatkozó javaslatot adta elő, hangsúlyozva a kérdés sürgős jellegét. A Dekanazovval folytatott előző napi beszélgetés alapján a 2. cikkelybe javasolt beiktatni egy előkészített szöveget, valamint egyidejűleg a bolgár fegyverszünetből átvett formában kérte a csehszlovák területek annektálásával kapcsolatos törvények és intézkedések visszavonását. Molotov kijelentette, hogy mindkét kiegészítéssel elvben egyetért, csupán meg kell találni a megfelelő paragrafust, ahová logikusan beilleszthetők. Balfour kifejtette, hogy olyan ügyekről van szó, amelyeket a béketárgyalásokon kell megvitatni. Harriman azt állította, hogy nagy horderejű kérdésről van szó, és erre vonatkozóan nincsenek utasításai. Fierlinger ezután Balfourhoz fordult, és megkérdezte tőle, a kormánya hogyan vélekedik a kérdésről. A brit diplomata azt válaszolta, hogy nem tud véleményt mondani, csupán annyit tud, hogy a kérdést el kell napolni a békekonferenciáig. Molotov erre kijelentette: talán találunk olyan formát, amely nekünk megfelel. Harriman azt javasolta, hogy a SZEK-re lehetne bízni a kérdést. Balfour hangsúlyozta: „pontos utasítása van, a brit kormány álláspontja elutasító”. Molotov a rövid vita után azt javasolta, hogy a tárgyalás végén térjenek vissza a transzfer kérdéséhez. A „bolgár” kiegészítéssel ugyanakkor mindenki egyetértett, és az bekerült az egyezmény 2. cikkelyébe.

Fierlinger ezután a Magyarország és Csehszlovákia közötti hadiállapot és annak pontos dátuma egyezményben való rögzítésének fontosságát ecsetelte. Molotov egyetértett a javaslattal. Balfour a főntartásait hangoztatta, hogy az nem illeszthető be a fegyver-

51 Ripka távirata Fierlingernek. 1945. január 18. NA AHR sign. 1-39-11-4.

52 Fierlinger táviratai a külügyminisztériumnak. 1945. január 16. és 1945. január 17. AMZV TD-T 1945. 71. doboz.

szüneti egyezménybe. Harriman kifejtette: nem kapott utasítást az ügyben, de szerinte konkrét dátum a hadba lépésről nem szerepelhet az egyezményben, illet más állam nem kért. Balfour szerint sem elfogadható a pontos dátum beiktatása, azonban nem lenne ellene, ha az 1. cikkely a) pontjában megemlítenék Csehszlovákiát. Molotov megkérdezte, hogy megfelelő lenne-e a következő szöveg: „Magyarország megszüntette a Szovjetunió és a többi Egyesült Nemzet, közte Csehszlovákia ellen viselt háborút, Németországgal főnállott minden viszonyát megszakította és hadat üzent Németországnak.” Megegyezés született a fölolvastott kiegészítés beiktatásáról, nyitva hagyva az esetleges törlés lehetőségét.

A csehszlovák nagykövet előterjesztette kormánya harmadik, Csehszlovákiának a SZEK-ban való részvételére irányuló kérését. Molotov egyetértett Csehszlovákia és Jugoszlávia részvételével a bizottságban. A brit és az amerikai nagykövet nem kapott utasítást a kérdésben, de a két nevezett ország részvételének az egyezményben történő lefektetésével nem értettek egyet. Balfour arra hivatkozott, hogy Görögország sincs képviselve a bolgár ellenőrző bizottságban. A tagságról folytatott vita végén Fierlinger fölhívta a figyelmet, hogy Dekanazov tegnap azt javasolta: meg lehetne a kérdést oldani külön levéllel, amelyet őneki címeznének a fegyverszünet aláírása után. Molotov ezt támogatta, és végül elfogadták a kompromisszumos javaslatot.

Simić jugoszláv nagykövet, bár nem voltak pontos utasításai, a kormánya nevében előterjesztett két javaslatot. Az első értelmében a fegyverszünetnek tartalmaznia kellene Magyarország részéről azt a kötelezettséget, hogy egyszer s mindenkorra lemond az általa e háború alatt megszállt jugoszláv területre vonatkozó igényéről. Ezt a javaslatot senki nem támogatta, és elutasították. A második javaslat Magyarország azon kötelezettségére vonatkozott, hogy a jugoszláv területen háborús bűnöket elkövetett személyeket átadja a jugoszláv szerveknek. Ennek a javaslatnak a teljesítése érdekében Molotov azt javasolta, hogy a 14. cikket kissé módosítsák, és ide illesszék be a kiegészítést. A javaslatot elfogadták.

A tárgyalás folytatásáról Fierlinger a következőképpen számolt be Huber Ripkának: Molotov ezután visszatért a transzfer elvének rögzítésére vonatkozó csehszlovák kéréshez.

„Tréfásan azt mondja, hogy ez [a transzfer] a magyar állampolgárokkal történne, akiket a csehszlovákok nem szeretnek. A javaslat elfogadása mellett van. Mindenesetre szükséges, hogy a szövetségesek komolyan foglalkozzanak ezzel a kérdéssel. Harriman: »Határozottan ellenez mindent, ami akár csak távolról is lakosságcserére hasonlít.« Én: »Nem tudom elképzelni, hogy mit kezdjünk a magyar kollaboránsokkal, akik ellen van a főlsszabadt terület egész lakossága. Mi sem lelőni, sem főlakasztani nem akarjuk őket. A tisztán emberi megoldás szempontjából azonnal el kellene hagyniuk a területünket.«”

Harriman kérte a javaslat pontosítását, a számok megadását, mekkora tömegről van szó. Balfour kijelentette: „Nem lehet a kérdéstről tárgyalni, a békétárgyalásokra kell hagyni. Valójában a kérdés nem olyan természetű, mint amilyennek én állítom, mert ez valójában a népcsere fontos elvi kérdése. Hivatkozott közben az Ön által Londonban kidolgo-

zott memorandumra.”⁵³ Fierlinger az eredmény nélküli vita végén kijelentette: nincs fölhatalmazása arra, hogy neheztse a szövetségesek tárgyalását, de kéri, hogy ismét mérlegeljék a kérdést, mivel újra föl fog merülni, amint a Németországgal kötendő fegyverszünetről fognak tárgyalni. Molotov „újra kifejtette a szimpatikus álláspontját a népcserével kapcsolatban”. Fierlinger azzal zárta táviratát, hogy föltette a kérdést Ripkának, beleegyezhet-e véglegesen a „... közte Csehszlovákia ellen viselt háborút...” kiegészítéssel a szövegben?⁵⁴

A jugoszláv és a csehszlovák nagykövet távozása után Molotov megnyitotta a nyolcadik, utolsó hármas találkozót a fegyverszüneti tárgyalások ügyében. Igyekezett lezárni az egyezménnyel kapcsolatos vitás kérdéseket és véglegesíteni a dokumentumokat. Az amerikai és a brit nagykövet korábban a SZEB-ről szóló 19. cikkellyel és a hozzá tartozó alapszabállyal kapcsolatban csak külön írásbeli fönntartás leszögezése mellett volt hajlandó beleegyezését adni. A bizottsági tagjuk számára nagyobb beleszólási jogot, mozgási és kommunikációs szabadságot követeltek, és hogy ne kelljen minden kérdésben kikérni a szovjet bizottság elnök véleményét.

„Az amerikai és brit képviselők kiváltságainak kérdésére térve Molotov elmondta, hogy a szovjet kormány úgy döntött, elfogadja az eredeti tervezetünkben foglalt elvet, mely szerint minden képviselőnknek joga van meghatározni személyzete méretét és összetételét, és nem ragaszkodik ahhoz, hogy erről az Ellenőrző Bizottság elnökével egyeztessenek. Hasonlóképpen elfogadta a kommunikációs kiváltságokra vonatkozó 5. pont h) alpontjának átdolgozott szövegét, amely most már a futár- és kódolt kommunikációt is előírányozza, és külön jogot biztosít képviselőnknek arra, hogy a szovjet parancsnokkal egyetértésben rendszeres időközönként diplomáciai futárokat fogadjon és küldjön légi úton. Balfour még mindig nem tudott egyetérteni az alapszabállyal, de hozzám hasonlóan ő is nagyon elégedett volt Molotov utolsó pillanatban tett engedményeivel, és úgy gondolom, hogy kormányának most már nem okozhat nehézséget a többi kérdéses pontban való megegyezés” – olvasható Harriman beszámolójában.⁵⁵

Ripka 1945. január 19-én, Fierlinger távirataira küldött válaszában köszönetet mondott az erőfeszítéseikért, és kérte, hogy tolmácsolja a köztársasági elnök és a kormány hivatalos és őszinte köszönetét Molotovnak a rendkívül hatékony támogatásáért. Ezután további erőfeszítésekre sarkallta Fierlingert. A miniszter ugyanis tévesen ítélte meg a helyzetet: nem volt tisztában azzal, hogy Csehszlovákia kéréseit illetően a három nagyhatalom a tárgyalásokat lezártak tekintette.

53 AMZV TD-T 1945. 71. doboz.

54 Fierlinger táviratai a külügyminisztériumnak. 1945. január 16. és 1945. január 17. Uo.

55 Harriman nagykövet távirata a külügyminisztériumnak. 1945. január 15. FRUS 1944, III. 977–979. A SZEB elfogadott alapszabályát Molotov 1945. január 20-án küldte el Harrimannek. Lásd FRUS 1945. IV. Europe. Ed. William Slany et al. Washington, 1968. 802–803.

„Újból ragaszkodj hozzá, hogy elfogadják az elvet, hogy Magyarországnak be kell fogadnia a csehszlov. magyarokat, akik tőlünk elmennek, vagy ki lesznek utasítva. Szélsőséges esetben jelenleg, de csak jelenleg, elég a biztosíték a Szövetségesektől levél formájában, de a magyarok egyenes kötelezettségvállalását előnyben részesítjük.”

Ripka Londonban tárgyalt Nichols brit nagykövettel is, arra kérve, hogy tegyen meg mindent, hogy a Foreign Office utasítsa Balfour moszkvai ügyvivőt: fogadják el a transzfer elvének és a hadba lépés dátumának a beiktatását a fegyverszüneti egyezménybe. Ripka azt hangsúlyozta Nicholsnak, hogy Balfour több esetben kijelentette a moszkvai tárgyaláson, nincs utasítása, ugyanakkor Molotov mindenben támogatta a csehszlovák kéréseket. „Ráműtöttem Nicholsnak, hogy úgy tűnik, csak a szovjetek szimpatizálnak az érdekeinkkel és támogatnak minket.” Nichols megígérte, hogy azonnal értesíti a Foreign Office-t a moszkvai tárgyalásokról, kérve, hogy küldjön Balfournak világos utasításokat. Ripka John Bruinsszal, az amerikai nagykövetség diplomatájával is tárgyalt, és kérte tőle a javaslataik támogatását.⁵⁶ Ripka még január 20-án is küldött táviratot Moszkvába, és arra utasította Fierlingert, hogy keresse föl Harrimant, és személyesen kérje meg az amerikai nagykövetet a csehszlovák kérések támogatására.⁵⁷

Ám Moszkvában időközben fölgyorsultak az események. 1945. január 18-án, hosszú várakozás után sor került a magyar delegáció és a három nagyhatalom képviselőinek a találkozájára. A tanácskozás Gyöngyösi János külügyminiszter rövid nyilatkozatával indult, amelyben kifejtette, a háború a magyar nép akarata ellenére kezdődött, a következményeit mégis az Ideiglenes Nemzeti Kormányoknak kell viselnie. Kijelentette, hogy Magyarország vállalja a harcot a szövetséges hatalmak oldalán Németország ellen. Gyöngyösi nyilatkozatának elhangzása után Molotov átnyújtotta a magyar delegációnak a fegyverszüneti szerződéstervezet szövegét, és közölte, hogy egy napot kapnak a tanulmányozására. A másnapi tanácskozáson Gyöngyösi a magyar delegáció nevében előterjesztette a küldöttség kérdéseit az egyezmény néhány pontjával kapcsolatban. Fölvilágosítást kért a német állampolgárok kötelező internálásával, a német vagyonok zárolásával, a harcoló hadsereg ellátásával, valamint a hadifoglyok visszaadásával kapcsolatban. A válaszok elhangzása után a delegáció vezetője egyetlen kérést terjesztett elő, mégpedig a jóvátételrel kapcsolatosan. Kérte annak csökkentését, valamint a hat év helyett tíz év alatt történő teljesítését. A kérésre Molotov elutasítóan válaszolt. Ezzel tulajdonképpen le is zárult a magyar küldöttség tárgyalása Moszkvában. Az egyezménytervezet szövegében, amelyet a szövetségesek előzetesen jóváhagytak, nem történt változtatás, és 1945. január 20-án a három nagyhatalom nevében Vorosilov marsall, a magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány nevében pedig a delegáció három tagja aláírta. Még javában folyt Budapest ostroma, amikor a magyar fegyverszüneti egyezmény az aláírás napján érvénybe lépett.

Fierlinger moszkvai nagykövet január 22-én küldött táviratot Londonba, amelyben közölte, hogy a magyar fegyverszüneti egyezményt 1945. január 20-án aláírták. Az 1. cikkely a) pontjához tett kiegészítés benne maradt a szövegben. A megkérdezett szovjet

⁵⁶ Ripka távirata Fierlingernak. 1945. január 19. NA AHR sign. 1-39-11-4.

⁵⁷ Ripka távirata Fierlingernak. 1945. január 20. Uo.

szakértők szerint fontos volt Csehszlovákia megemlítése, „mivel kiemeli a München előtti Csehszlovák Köztársaság elismerését Magyarország részéről”. Azt is jelezte Fierlinger a külügyminisztériumnak, hogy Molotov 1945. január 20-án levelet küldött neki, amelyben kérte, informálja a kormányát a szövetségesek megegyezéséről Csehszlovákia részvételéről a SZEB munkájában. „Kíváncsún tűnik, hogy a csehszlov. kormány [...] elküldje a képviselőjét Magyarországra, akinek a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett minden kérdéshez hozzáférése lesz, amelyek a Csehszlovák Köztársaságot érintik.”⁵⁸

A fegyverszünet következményei a csehszlovák–magyar kapcsolatokra

A csehszlovák diplomácia kisebb kudarcként élte meg a magyar fegyverszünet aláírását, mivel jelentős erőfeszítései csupán részleges eredményt hoztak. A csehszlovák politikai vezetők érzékenyen érintette, hogy az aláírt egyezmény nem kötelezte Magyarországot a Csehszlovákiából kitelepített vagy kiutasított magyar nemzetiségű polgárok befogadására – attól tartottak, hogy ez megismétlődik majd a Németországgal kötendő fegyverszünet esetében is a szudétanémetekkel kapcsolatban. Másrészt úgy értékelték a tárgyalások menetét, hogy csupán a szovjet kormány támogatta maradéktalanul a kéréseiket, beleértve a transzfer elvének a fegyverszüneti feltételek közé iktatását. Azonban ha figyelmesen áttekintjük a fegyverszüneti egyezmény létrejöttének folyamatát, megfigyelhető, hogy a szovjet kormány sem ragaszkodott mindenáron a csehszlovák kérések teljesítéséhez. A szovjet vezetés célja a fegyverszüneti egyezménnyel – ahogyan arra Simić moszkvai jugoszláv követ is rámutatott –, elsősorban Magyarország átállítása volt a szövetségesek oldalára, illetve a németek elleni harcba való bekapcsolása. Magyarország vonatkozásában a Szovjetunióknak megvoltak a saját érdekei, rövid és hosszú távú tervei. A szovjet vezetés belátta, hogy a magyar kormánynak lehetetlen vállalnia a kiutasított szlovákiai magyarok tömegeinek befogadását, továbbá érdekében állt az általa létrehozott, a magyar kommunistákat is magában foglaló ideiglenes kormány helyzetének megszilárdítása. Ezért jelezte Zorin 1945. január 3-án Fierlingernek, hogy a fegyverszüneti feltételek közé nem illeszthető be a transzfer elve, és azt a jövőbeli béketárgyalások témái közé javasolta besorolni. Molotov a január 15-én lezajlott tárgyaláson stratégiai okokból már támogatásáról biztosította az összes csehszlovák kérést, beleértve a transzfer elvének egyezménybe foglalását. Tehette ezt azért, mert tudta, hogy a nyugati szövetségesek elutasítják a javaslatot, és ezzel elhárul a veszélye annak, hogy a magyar kormányt szorult helyzetbe hozzák. Ugyanakkor a Szovjetunió magát Csehszlovákia legmegbízhatóbb szövetségesének tüntethette föl, aki egyedülként támogatja a csehszlovák „szláv nemzet-állam” megteremtését. Rámutathatott arra is, hogy a nyugati szövetségesek miatt bukott el a javaslat, ezzel is lázítva Csehszlovákia angolszász kapcsolatait.

58 Fierlinger távirata a külügyminisztériumnak. 1945. január 22. NA AHR sign 1-39-11-3.

A brit kormány elutasító álláspontjának okairól készült a csehszlovák külügyminisztériumban egy elemzés, amelyet Beneš elnök irodájába is eljuttattak.⁵⁹ Az ismeretlen szerző feltételezhetően a brit külügyminisztérium belső köreiből szerezte az információit.

„Ami a brit fél részéről a mi csehszlov. követeléseink támogatásának hiányát illeti (a Magyarországgal folytatott tárgyalásokon), a következő információkkal rendelkezem: a Foreign Office közvetlen utasítást adott, hogy ne támogassák követeléseinket, és a kérdésre, miért tették ezt, a válasz úgy hangzott, hogy először is a Foreign Office-hoz való viszonyulásunk az elmúlt hónapok során ridegen elutasítóvá vált, továbbá bizalmatlanságot keltünk a Szovjetunióval való túlzott együttműködésünkkel. Emellett a velünk szembeni hozzáállás tükrözi a Sztálin túlságosan erős pozíciójával kapcsolatos elégedetlenséget is. [...] A velünk szembeni hozzáállás addig nem fog változni, amíg a Szovjetunió túlzott hatalma okozta bizonytalan hangulat el nem múlik. [...] Még egy dolog a transzferhez: Ez kisállami imperializmus. Ugyanilyen ésszerűtlen viszonyuk van a szlovákokhoz is.”

A Csehszlovákiával szembeni bizalmatlanság a britek részéről a Zdeněk Fierlinger vezette kormány megalakulása után csak fokozódott, és tartóssá vált a magyar kisebbség transzferének elutasítása is. A csehszlovák kormány 1945 októberében benyújtott javaslatát viszont, hogy a két ország kezdjen Prágában közvetlen tárgyalásokat egy lakosságcsere-egyezményről, mindkét nyugati nagyhatalom támogatta.⁶⁰

A csehszlovák–magyar kapcsolatokra a háborút követő pár évben jelentős hatást gyakorolt a fegyverszüneti egyezmény egy olyan részlete, amelyről annak szövege nem tesz említést – a csehszlovák misszió működése a magyarországi SZEB mellett. Csehszlovákia és Jugoszlávia is képviselőket küldött a Vorosilov marsall vezette budapesti SZEB mellett, ahogy arról a nagyhatalmak képviselői a január 15-i tárgyaláson megegyeztek. Ezek a missziók azonban nem voltak tagjai a bizottságnak, annak ülésein és döntéseiben nem vehettek részt. A csehszlovák misszió mégis komoly szerepet játszott elsősorban a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény létrejöttében és lebonyolításában. Csehszlovákia Magyarországgal, mint korlátozott szuverenitású országgal, a budapesti misszió keresztül tartotta fenn a külkapcsolatot, és csupán a párizsi békeszerződés életbelépése, 1947. szeptember 15-e után létesített nagykövetséget Budapesten.⁶¹

A SZEB melletti hivatal kiépítése az egyezmény aláírása után elkezdődött. Eleget téve Molotov kérésének, a csehszlovák kormány egy szlovák katonát, Vladimír Daxner őrnagyot jelölte képviselőjének. Később a kassai kormány Dalibor Miloš Krnót nevezte ki a budapesti kormánydelegáció vezetőjévé. 1946. január 26-án a csehszlovák kormány a fölmentését kérő Dalibor Krno helyére František Dastich tábornokot, a korábbi moszkvai katonai

59 Aláíratlan gépelt szöveg. 1945. február 23. NA AHR sign 1-39-11-3.

60 Vida István: Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség (1945–1947). *Jelenkor* 28 (1985) 1114–1125.

61 A SZEB magyarországi szerepéről lásd Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Bp., 1995.

attasét nevezte ki budapesti csehszlovák kormány megbízottnak.⁶² Ekkorra már a csehszlovák delegáció a kezdeti 19 főről 90 főre duzzadt, miközben a budapesti SZEB mellett működtetett jugoszláv képviselő létszáma mindössze 10 fő volt.⁶³ A képviselő szükségleteiről – üzemanyag, élelmiszer stb. – a fegyverszünet értelmében a magyar kormánynak kellett gondoskodnia. A nagy apparátusra az 1946. február 27-én aláírt csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény következtében volt szükség. A lakosságcsere-egyezmény megszületésében, ahogyan a magyarországi németek kitelepítésében is, a Vorosilov vezette SZEB jelentős szerepet játszott.⁶⁴ A magyar–csehszlovák lakosságcsere végrehajtásában minden fontos döntésnél fölfedezhető a SZEB és csehszlovák missziójának működése. A Dastich tábornok vezette hivatal látta el a konzuli teendőket az áttelepülésre jelentkezett, több mint 90 ezer magyarországi szlovák esetében. Ugyancsak rajta keresztül történt a magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontja és propagandalapja, a *Sloboda* titkos finanszírozása a csehszlovák kormány részéről, amelyek a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés érdekében végzett toborzás leghatékonyabb eszközei voltak.⁶⁵ Dastich tábornok irányításával kiterjedt hírszerzői tevékenység is folyt Magyarországon, például sikerült megszereznie a magyar béke-előkészítés során a területi és nemzetiségi szakmai háttéranyagokat készítő Teleki Pál Intézet dokumentumait.⁶⁶

62 Vladimír Clementis államtitkár távirata Dalibor Krnónak, 1945. január 26. AMZV Generáltni sekretariát A. 1945–1954. 162. doboz.

63 Cseh Gergő Bendegúz: *Amerikai részvétel az olaszországi, romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok tevékenységében (1943–1947)*. Bp., 2006. [Doktori értekezés] 126.

64 Lásd erről bővebben Földesi Margit: A SZEB és a német kitelepítés szerepe a csehszlovák–magyar lakosságcsereben. *Irodalmi Szemle* 42 (1999) 430–438.

65 A SZAF tevékenységéről és a finanszírozásáról, valamint a csehszlovák külügyminisztériummal való kapcsolatáról az iratok megtalálhatók AMZV Teritoriáltni odbory – obyčejně 1945–1959. (= ČR TO-O) Maďarsko. 19. doboz.

66 František Dastich tábornok titkos jelzéssel ellátott, 1946. március 13-án kelt levele a mellékelt magyar nyelvű anyagokkal, térképpel megtalálhatók AMZV ČR TO-O Maďarsko. 20. doboz.

VESZEDELMEK VISZONYOK A VÉRES ÖVEZETBEN

Ukrán nemzeti radikalizmus – magyar szemmel (1918–1945)

PÓCS NÁNDOR

DANGEROUS LIAISONS IN THE BLOODY ZONE

Ukrainian National Radicalism – in Hungarian Perspective (1918–1945)

In the autumn of 1943, a three-man delegation of the Ukrainian Insurgent Army arrived in Budapest. The original idea was to elevate the earlier agreement with the Hungarian occupation troops to a political level, and to hope that the underground Ukrainian state could receive diplomatic recognition from Budapest. This did not happen and events took a different turn. Still, this meeting marked the culmination of Hungarian–Ukrainian relations, which had been flickering only sparsely in the first half of the century. In our study, we attempt to explore this hitherto unexplored historical antecedent of the relationship, striving to ensure that our perspective is not determined by the focus on Trianon, not only by the issue of Carpatho–Ukraine.

As far as the parties were concerned, on one side were representatives of the changing Hungarian state, on the other representatives of Ukrainian national radicalism. In the case of the latter, it is mainly the Organisation of Ukrainian Nationalists, which, alongside Germany, could only organise more or less legally in Poland and in the annexed Carpathian region of Czechoslovakia. This multiplayer system of relations is also the primary context of our study, which only changed from 1941, after the rushing off the Soviet Union. To build a more accurate picture, we have used not only military and secret service materials, but also pieces from the press and public discourse, showing the relationship of Hungarian writers of the time to the cause of Ukrainian independence and Ukrainian national radicalism.

Keywords: Ukrainian independence, Ukrainian national radicalism, Hungarian–Ukrainian relations

1943 őszén magyar honvédegyenruhába bújtatott ukrán delegáció érkezett Budapestre. A mindössze három főt számláló társaság a földalatti ukrán nacionalista mozgalom képviselőjében tárgyalta Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel. Bár az ukránok abban reménykedtek, hogy a kapcsolatokat sikerül majd politikai szintre emelniük, a többnyire csak katonákból álló magyar fél ettől mereven elzárkózott. Az egyfajta csúcspontnak tekinthető budapesti tanácskozás ténye ugyan közismertnek mondható, a tárgyalásokat

Pócs Nándor, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

megelőző kapcsolattörténet viszont már sokkal kevésbé.¹ Ennek okai különfélék. A magyar szakmunkák az ukránok történetét sokáig nem annyira önmagában, mint inkább a térséget uraló aktuális nagyhatalom történetébe ágyazva kezelték, illetve a közös ügyeket szinte csak Kárpátalja vonatkozásában tartották vizsgálatra érdemesnek. Mindez nem afféle történetírói hanyagság, ennél mélyebb problémáról van szó. Magyarországon úgy általában is csekély az érdeklődés a komolyabb állami múlttal nem rendelkező népek élete iránt. Ez még az olyan nemzetekre is igaz, mint az ukrán, amely bár szomszédos és nagy lélekszámú közösség, a magyar köztudatban mégis csak egy történelem nélküli, históriai nagyságtól mentes népként jelenik meg. Hasonlóképpen van ez a szlovákokkal, szlovénekkel, albánokkal és a többi kelet-európai „parasztnemzettel” is, amelyek a Közép-Európát leigázó birodalmak, vagy épp a Magyar Királyság fennhatósága alatt éltek sok évszázadon keresztül. Összességében azt mondhatjuk, a magyar történeti emlékezet inkább az egyes államokat, mintsem magukat a népeket tartja a történelem cselekvő szubjektumainak.

Így (vagy még sokkal inkább így) volt ez korábban, a két világháború közötti időszakban. Ha számolt velük egyáltalán, a magyar külpolitikai tervezés az ukránokat inkább csak „kisoroszok”-ként kezelte, ám azokat, afféle puffernépként, szívesebben látták Varsó, semmint Moszkva fennhatósága alatt. A magyar álláspont megszilárdulását elsősorban az 1918 és 1921 közötti események befolyásolták. A különféle ukrán államalakulatok létét a magyar közgondolkodás többnyire a nem szokványos jelenségek közé sorolta, azokat legitimációhiányos kérésállamoknak tartotta, amelyek csak az első világháború végén fellépő hatalmi vákuum következtében kiálthatták ki a függetlenségüket. Ahhoz tehát, hogy érdemi áttekintést adjunk az ukrán nemzeti radikalizmus magyarországi fogadtatásáról, illetve a háborús évek ukrán–magyar kapcsolatairól, néhány bekezdés erejéig az 1918 és 1921 közötti történésekre is ki kell térnünk. Előljáróban azt is fontos kiemelnünk, hogy az ukrán fél megítélését (ami e helyütt szinte végig az Ukrán Nacionalisták Szervezetét, illetve a hozzá köthető csoportokat fogja jelenteni) számos esetben mi magunk is lengyel, német és szovjet relációban vizsgáljuk majd, hiszen annak idején a politikai döntéshozók és a magyar közírók is így jártak el. Eközben mindvégig szem előtt tartjuk a kapcsolatokat szüntelenül jellemző aszimmetriát (állam vs. mozgalom; megszálló vs. partizán), ami nyilvánvaló módon nem engedte, hogy a felek egyenrangú partnerekként tárgyalhassanak egymással. Bár a magyar felet többnyire a fegyveres erőк valamely képviselője jelentette, munkánk nem hadtörténeti jellegű, és az ilyen vonatkozású szálakat legfeljebb csak a katonadiplomácia szintjéig fejtettük fel.

1 Oleksandr Pahirja: Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg és a magyar megszálló csapatok kapcsolattörténetéből: Volhínia és Dél-Polisszja, 1943–1944. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 496–512. Azóta Pahirja egy egész kötetté bővítette kutatásait, lásd Олександр Пагіря: *Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945)*. Lviv–Toronto, 2014. Magyarul ismerteti Fedinec Csilla: Oleksandr Pahiria: *Mizh vijnoiu ta myrom. Vidnosyny mizh OUN i UPA ta zbrojnymy sylamy Uhorshchyny (1939–1945)*. L'viv–Toronto, 2014. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 280–285.

Szokatlan dolgok születőben: ukrán–magyar kapcsolatok, 1918–1921

1916-ban, amikor a központi hatalmak egyre keletebbre szorították a cári Oroszország seregeit, a budai Vár lábánál végigtekergő Logodi utcában egy kis szerkesztőség alakult. *Ukránia* címmel igényesen gondozott folyóiratot adtak ki, amelyet a ruszin származású néprajzkutató, Sztripszky Hiador szerkesztett, és többek között olyan nevek patronálták, mint Kodály Zoltán, Bartók Béla, Szádeczky Lajos vagy Györffy István. Sztripszky az ukrán történelem és kultúra megismertetése céljával vágott neki a feladatnak, ám – egy Magyarországon alig ismert nemzetről lévén szó – először rögzítenie kellett, kiket is ért ukránok alatt. A számos ruszin gyökerű szerzőt felvonultató, mélyen oroszellenes lap programja meglepő kitételeket is tartalmazott. Ezek egyike szerint az ukránság nem azonos a Kárpátokban élő ruszinokkal, akiket a program vagy mint „görögkatholikus vallású magyar polgárok”, vagy mint az ukrán nemzet „értéktelen töredéke” tartott számon. A ruszinokat nemcsak a magyar államisághoz és kultúrához való történelmi kötődése folytán választotta le az ukránságról, de azért is, mert úgy vélte, a ruszinok orientációs pontként Lemberg helyett Moszkvára szegeznek tekintetüket. Ahogy a program fogalmazott: a ruszinok „alacsony érdekből, jó pénzért a cárizmus szolgálatába” álltak. Ezzel szemben a „gácsországi” és a Dnyeperen túli ukránság teljesen más megítélés alá esett. A programból és a cikkekből egyaránt kiolvasható érzélmód szerint a Kárpátokon túl élő ukránok a turáni népek rokonai, s mint ilyenek, magas faji minőséget képviselnek.² A korszakban nagy népszerűségnek örvendő magyar faji imperializmus gondolata, az úgynevezett turanizmus szemszögéből nézve a politikailag szervezetlen Ukrajna tehát egy faji értelemben is gyarmatosításra érdemes területként jött számba.³

A turanistákat ugyan nem a Duna menti szolidaritás eszméje motiválta, érdeklődésük mégiscsak őszintének volt mondható. Teleki Pál megbízásából a Turáni Társaság még expedíciót is indított a közös hadsereg által megszállt dél-ukrajnai területekre 1918 áprilisában. A Lamprecht Kálmán által vezetett küldetés azonban nem igazolta vissza az ukránofil turanisták romantikus képzeit. Lamprecht ugyan kiélhette a bakos szélmalмок tanulmányozása iránt érzett vonzalmait, a mai Dnyipro környéki háziipart szinte mindeztől letaroló iparvilág láttán azért egy kissé lelombozva számolt be az ukrán parasztság hagyományvesztett állapotáról.⁴

A politikai események sem úgy alakultak azonban, ahogy azt a turanisták remélték. Igaz, még az utolsó háborús évben is úgy tűnt, hogy az ukránsággal kapcsolatos reményeik végül megvalósulnak; a cári birodalom összeomlott és a romjain megjelentek az első ukrán államalakulatok. Az első ilyen a kijevi székhelyű Ukrán Népköztársaság volt, amely 1918 februárjában deklarálta a függetlenségét. A moszkvai befolyást lerázó fiatal ukrán állam azonban nem sokáig maradt önálló, és a breszt-litovszki béke aláírása után egyre inkább a végoráit élő német birodalom fennhatósága alá került. „Ha az egészséges állam alapjai az

2 Mit akarunk? *Ukránia* 1 (1916) 1–6.

3 A turanizmusról bővebben lásd Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Bp., 2017. (Modern Magyar Történelem.)

4 Lamprecht Kálmán: *Tanulmányok Ukrániában*. *Turán* 3 (1918) 542–569.

ütőképes hadsereg és a jó pénzügyek, akkor jelenleg az ukrán államnak nincsenek alapjai” – mondta egy alkalommal a német csapatok ellátásáért felelős Wilhelm Groener tábornok.⁵ Ám az Ukrán Népköztársaságot megszálló Németország nemcsak afféle missziós tudattól vezérelve aggódott az ukrán közigazgatás állapotáért. Berlin arra törekedett, hogy az ukrán mezőgazdaság és élelmiszeripar szisztematikus kizsákmányolásával valamelyest enyhíteni tudja az egyre nagyobb nélkülözést szenvedő német nép kenyérgondjait. Ehhez ideális partnernek bizonyult a régi hetmani család sarja, a hatalmat puccsal megszerző Pavlo Szkoropadszkij, aki eltörölte a népköztársaságot és kikiáltotta az úgynevezett Ukrán Hetmanátust.⁶ Szkoropadszkij ukránosító, ám mégiscsak kollaboráns politikája a magyar gazdaság számára is új lehetőségekkel kecsegtetett. Több terv is született arról, hogy Berlin–Odessza és Budapest–Csernovic–Kijev között nemzetközi vasútvonal épül, ami az olyan, minden korban lesajnált vidékeket is be tudta volna kapcsolni az európai gazdaság vérkeringésébe, mint a Szilágyság. Zilah és Zsibó lakói tehát abban bízhattak, hogy Ukrajna német–osztrák gyaratmosításából majd számukra is csurran-cseppen valami.⁷ Ám a Keleti Gazdasági Központ 1918 tavaszán alakult (ukrán ügyekre szakosodott) orosz–magyar bizottságában hiába adták ki a jelszót: „Ukrajna gazdasági újjászületése a mi érdekünk is”, a Kijevbe küldött delegáció vezetője, Forgách János a német hegemonia árnyékában nem sokat tehetett.

Pedig 1918 nyarán egy magyar gyáripárt reklámozó pavilont is nyitottak a kijevei gazdasági börzén, illetve Budapesten is tartottak egy külön Ukrajnát reklámozó vásárt, a magyar cégek mégsem tudták megvetni a lábukat Ukrajnában. Ráadásul a magyar jelenlétnek az ukrán társadalom körében sem volt különösebb támogatottsága: azon túl, hogy a közös hadsereg módszeresen végigzabálta Dél-Ukrajnát, a helyi parasztság a fölosztás ellehetetlenítésével, az arisztokrácia meg épp annak sürgetésével vádolta a monarchia képviselőit. Budapest erőfeszítései végképp szertefoszlottak, amikor 1918 őszén a központi hatalmak országai kénytelenek voltak bejelenteni a kapitulációt. A német hadsereg összeomlása egyúttal a Szkoropadszkij-féle bábhetmanátus bukását is jelentette.⁸

A forradalmi magyar kormányok ettől fogva állandó veszélyt láttak a kelet-európai zűrzavarban. Az Ukrán Népköztársaságnak ugyan nem voltak területi igényei Magyarországgal szemben, ám az Osztrák–Magyar Monarchia romjain kikiáltott Nyugat-Ukrán Népköztársaság már számos, magyar többségű vármegyére is jogot formált. Tette ezt úgy, hogy az Ungvár, Munkács és Beregszász határolta részek vezetői többnyire a magyar állam fennhatósága alatt kívántak maradni, noha a ruszin/hucul/ukrán tudatú Szolyva, Huszt és Körösmező lakói valóban az elszakadás pártján álltak.⁹ A mindentől távoli Hucul-

5 *Ukrajna története. Régiók, identitás, államiság.* Szerk. Fedinec Csilla et al. Bp., 2021. 335.

6 Gebei Sándor: Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon (1918–1921). *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae* 42 (2015) 78–81.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára IV. 1405/b. 6488/919. Emlékirat. Ezúton is köszönöm Kollár János kollégámnak, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

8 Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai.* Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-Dokumentumok és -Tanulmányok 13) 211–216.

9 A magyarbarát Rutén Néptanács programpontjait lásd *A magyarországi ruszinok és ukránok.* Szerk. Fedinec Csilla – Szakál Imre – Csernicskó István. Bp., 2020. (Magyarországi Kisebbségek. Nemzeti, Nemzetiségi és Vallási Közösségek) 162–165.

földön (melyet a magyar vidékeken is otthonosan mozgó Stanisław Vincenz igyekezett a világgal megismertetni) olyannyira kiéleződtek az ellentétek, hogy 1919 januárjában felkelés tört ki a régió központjának számító Körösmezőn.¹⁰ Ekkor a Szepean Klocsurak vezette szeparatisták elűzték a magyar katonaságot és a hegyi kisvárosban kikiáltották a mindössze pár hónapig regnáló Hucul Köztársaságot. A kárpáti államkísérletnek előbb a román hadsereg júniusi intervenciója, majd a terület Csehszlovákiának történő átadása vetett véget.¹¹ A csehek bevonulása után veszítette életét a hucul népi hős, Mikola Suhaj betyár, aki egy balassagyarmati székhelyű ezred katonájaként megszökött a hadseregből, majd az Alsókalocsa környéki gazdag zsidó kereskedőket sarcolva a szegényeket segítette. Miután Suhaj a magyar, később pedig a csehszlovák csendőrökkel is összetűzésbe keveredett, üldözni kezdték, és 1921 augusztusában az öccsével együtt egy tűzpárbaj során az életét vesztette. Jellemző módon bátyja és unokaöccse a második világháború alatt csatlakoztak az ukrán nemzeti partizánokhoz, és a Belügyi Népbiztosság (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel; = NKVD) ellen vívott harcokban estek el 1946-ban.¹²

A körösmezei felkeléssel párhuzamosan Huszton az ukranofil Mihajlo Brascsajko kongresszust szervezett, ahol a jelenlévők kinyilvánították a kárpátaljai ruszinoknak az egyesült Ukrán Népköztársasághoz való csatlakozási szándékát. Bár az unióra *de facto* nem került sor, a magyar vezetés nem nyugodhatott meg. 1919 januárjában nyugatukrán katonák törtek be Bereg megyébe, és egészen Csapig, illetve Munkácsig nyomultak előre. A helyi csendőrök először lefegyverezték, majd hagyták őket elvonulni. Ám a magyar és a nyugatukrán kormány hiába kötött kereskedelmi szerződést egymással, aminek értelmében Budapest az elkobzott fegyverekért (plusz némi hadianyagért) cserébe kőolajat kapott volna, a szóban forgó muníciót 1919 márciusában végül Lengyelországnak szállították le. Így csakhamar egyértelművé vált, hogy a sarokba szorult Károlyi-kormány mindennemű ukrán államalakulattal szemben inkább Lengyelország feltámasztását támogatta.¹³ Az ukránokat valószínűleg az sem vigasztalta különösebben, hogy a Magyarországi Rutének Néptanácsa kérésére a Károlyi-kormány több, ruszinoknak kedvező rendeletet is hozott. Egyrészt 1918 utolsó napjaiban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon belül felállítottak egy külön ruszin ügyosztályt, amelyet Sztripszky Hiador néprajztudós, a már említett *Ukránia* folyóirat főszerkesztője vezetett. Másrészt a Budapesti Tudományegyetemen – nem éppen jogszerű eljárást követően – létrehozták az ország első rutén nyelv és irodalom tanszékét, amit a polgári radikális eszmékkel rokonszenvező Bonkáló Sándor

10 Vincenzről lásd Bojtár Endre: *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* Bp., 1993. 163–174.; Stanisław Vincenz: *Tájak – történelemmel*. [Ford. Pálfalvi Lajos – Szenyán Erzsébet.] Pécs, 1994. (Kiseurópa) 259–264.

11 Fedinec Csilla – Szakál Imre: A Hucul Köztársaság. Történelem és emlékezet. In: *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok Magyarország területén (1918–1921)*. Szerk. Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba. Bp., 2022. 201–225.

12 Kovács Sándor: *Máramarosi bércék között*. Bp., 2007. 240–243. A Kárpátalját szenvedélyesen kedvelő cseh író, Ivan Olbracht jóvoltából Mikola Suhaj balladisztikus története magyarul is olvasható, lásd Ivan Olbracht: *Nyikola Suhaj, a betyár*. [Ford. Zádor András.] Bp., 1961. (Olcsó Könyvtár.)

13 Romsics: *Összeomlás*, 328.

vezetése alá rendelték.¹⁴ Sőt, nem sokkal később Ruszka Krajna néven Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszin lakta részeiből autonóm kormányzóság alakult, a kárpát-aljai Batáron született ügyvéd, Stefán Ágoston irányítása alatt. Ha a magyar közigazgatás nem omlott volna össze, Stefánnak a Szabó Oreszt irányítása alatt álló Ruszin Kormánybiztossággal kellett volna egyeztetnie.¹⁵

Noha Stefán, Bonkáló és Sztripszky sem volt a marxizmus feltétlen híve, a Tanácsköztársaság idején is hivatalban maradtak. Aligha véletlen, hogy az egymást jól ismerő kommunista vezetők a közegidegen Stefánt kezdettől fogva gyanakodva méregették. Az ekkor még csak népbiztosként tevékenykedő Rákosi Mátyás később úgy emlékezett, Stefán „egy obskúrus pasas, akiről a belügy nyomozói csakhamar közölték, hogy állandó összeköttetést tart fenn az antantmisszókkkal”.¹⁶ Hozzá kell tennünk, ekkoriban nemcsak Stefán viselkedése tért el a hivataltól. A tényleges hatalmat gyakorló Kun Béla 1919 tavaszán felvette a kapcsolatot az Ukrán Népköztársaság leköszönt elnökével, a szovjetek iránt megértőbbnek bizonyuló Volodimir Vinnicsenkóval. Mialatt a népköztársaság katonái harcban álltak a Moszkvából támogatott Ukrán Vörös Hadsereggel, Vinnicsenko és Kun megegyeztek egymással, és ennek alapján Kun arra tett kísérletet, hogy Lenint türelemre intse az ukránokkal szemben. Lényegében arra kérte a petrográdi szovjet kormány vezetőjét, hogy ismerje el a szociáldemokrata direktórium által vezetett Ukrán Népköztársaság önállóságát, főként abból a célból, hogy közös platformra lépve, a Tanácsköztársaság kitörhessen az ellenséges államok gyűrűjéből, és együtt fordíthassák a fegyvereiket a „burzsoá” Nyugat-Ukrán Népköztársaság ellen. Az ukránok függetlenségét nem tűrő Lenin mereven elutasította Kun ajánlatát, és továbbra is csak a bolgár származású Hrisztyan Rakovszkij bábkormányát volt hajlandó támogatni.¹⁷ Lenin döntése nemcsak az ukrán függetlenségi törekvéseknek vetett gátat, de azáltal, hogy a magyar és a szovjet seregek végül nem tudtak egyesülni, a Tanácsköztársaság sorsát is megpecsételte. Talán ennek belátása is közrejátszhatott abban, hogy Kun nem sokkal később a Dunába lövetett két szovjet-ukrán katonadiplomátát, akik azért érkeztek Budapestre, hogy a Magyarországon tartózkodó orosz hadifoglyok hazaszállításáról tárgyaljanak. Kun úgy tudta, az említett ukránok is belekeveredtek egy radikális baloldali szervezkedésbe, ami jobboldali elhajlással vádolta a Kormányzótanácsot.¹⁸ A proletárdiktatúra bukása után Stefán Ágoston Lengyelországba emigrált, míg az itthon maradt Sztripszky és Bonkáló csakhamar az

14 Lebovics Viktória: Bonkáló Sándor és az ukrán szak Budapestén. In: *A Magyar–szláv kapcsolatok. Múlt és jelen című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*. Pécs, 2016. október 13–14. Szerk. Csehily József – Végvári Valentyina – Wołosz Robert. Pécs, 2017. 129–130.

15 Szakál Imre: Ügyvéd, kormányzó, népbiztos. Stefán Ágoston története. *Közoktatás* 22 (2018) 29–30.

16 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1892–1925. I–II.* [Szerk. Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente.] Bp., 2002. I. 362–363.

17 *Budapest–Moszkva. Szovjet-Oroszország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében* (1919. március 22. – augusztus 1.). Szerk. Bassa Endre – Imre Magda – Szerényi Imre. Bp., 1979. 79.; Bonkáló Sándor: *Az ukrán mozgalom története 1917–1922. Bp., 1922.* (A Magyar Külügyi Társaság Kiadványai) 164–166.

18 Rákosi: *Visszaemlékezések*, I. 434.

új ellenforradalmi rendszer célkeresztjébe került.¹⁹ Bonkáló *Az ukrán mozgalom 1917-1922* című, ma is releváns tanulmányában élesen elítélte az 1919-es, Kun Béla vezette kommunista államkísérletet, és ezzel a politikai felelősségre vonást is el tudta kerülni.²⁰

A háború végkimenetele épp az ukránok számára alakult a legkedvezőtlenebbül. Ugyan az egyesült Ukrán Népköztársaságot vezető Szimon Petljura és Józef Piłsudski marsall 1920 áprilisában szövetséget kötött egymással, a „Mindkettőnk szabadságáért”²¹ jel-szavával indított szovjetellenes háború – bár sikeresen indult –, végül kudarcba fulladt. Petljura még így is bízott a szerencsés végkifejletben, de az augusztusi „varsói csoda” után a lengyelek már a szovjetekkel való megegyezésen dolgoztak a háttérben, aminek eredményeként 1921. március 18-án a rigai Schwarzkopf-palotában békét is kötöttek egymással. Az ukrán kormány – sokezernyi civillel egyetemben – Lengyelországba menekült. Petljura és társai mindazonáltal keserűen vehették tudomásul, hogy egyetlen hatalom sem volt hajlandó nagyobb áldozatokat hozni az ukrán függetlenség érdekében.²² Ez feltehetően igaz volt a nyugati döntéshozókra, akik – túlzás nélkül mondhatjuk – inkább csak alkalmazkodtak a lengyelek és a szovjetek által teremtett helyzethez. Abban viszont mindenképpen konszenzus alakult ki közöttük, hogy a jelentősebb állami hagyományokkal nem rendelkező, erősen megosztott Ukrajna helyett Romániának és Lengyelországnak kell a szovjet-orosz imperializmussal szemben gátat vetnie. Az ukránokkal szembeni méltánytalanság olyannyira nyilvánvaló volt, hogy még a magyar köztudatban is nyomot hagyott. Egy írásában a jeles magyar esszéista, Cs. Szabó László is megemlékezett a párizsi béketárgyalásokon megjelent ukrán delegációról. Cs. Szabó anekdotikus története szerint ahogy az ukránok a wilsoni elvekre kezdtek hivatkozni, Georges Clemenceau idegesen rájuk förmedt, mondván, nem lehet törődni „mindenféle néptörődék” önrendelkezésével. Az egyik ukrán küldött erre állítólag csak annyit mondott: pedig „mi többen vagyunk, mint a franciák”.²³ Bár egy ukrán küldöttség valóban részt vett a párizsi béketárgyalásokon, azt nem tudjuk, hogy a szóváltás tényleg így történt-e. Mindazonáltal az eset kiválóan példázza, miért is csapott oly magasra a reményeikben megcsalt ukránok dühe a világháborút követő évtizedekben.

A rigai béke után az ukrán népesség többé-kevésbé egybefüggő tömbje kis részben Csehszlovákia és Románia, nagyobb részben pedig a Szovjetunió és Lengyelország fennhatósága alá került. Az ukránok indulatait csak növelte, hogy az említett államok egyike sem bánt kesztyűs kézzel a kisebbségekkel. Bár a szovjetek az úgynevezett meggyökere-sítés (*korenizacija*) politikájával az 1920-as években kifejezetten erőltették a népi ukránok magas pozícióba kerülését az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (= USZSZK) területén, a birtokaik önállóságához szokott ukrán parasztok mégis csak nehezen békéltek meg az új társadalmi berendezkedéssel. Emellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy az egyre szilár-

19 Kiss Lajos: *Asbóth Oszkár*. Bp., 1996. (A Múlt Magyar Tudósai) 65.; Udvari István – Viga Gyula: Sztripszky Hiador néprajzi tevékenysége Erdély együttélő népeinek kutatásában. In: *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve*. 9. Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 2001. 50.

20 Vö. Bonkáló: *Az ukrán mozgalom*.

21 Ukránul: За нашу и вашу свободу!

22 Gebei: *Az ukrán kérdés*, 85–88.

23 Cs. Szabó László: Őszi naplakok. *Nyugat* 32 (1939) 22–23.

dabban működő sztálini diktatúra körülményei között az ukránok aligha gondolhattak a szovjet tagköztársasági keretknél magasabb szintű autonómiára. Más volt a helyzet Lengyelországban, ahol az ukrán pártok ugyan többé-kevésbé legalísan működhettek, a lengyel állam azonban minden erejével igyekezett visszaszorítani az ukrán földszövetkezetek, a helyi pravoszlávia és az anyanyelvű oktatás ügyét. Az 1930-as évek elejére láthatóvá vált, hogy az ukránok többségét képviselő liberális-konzervatív pártszövetség, az Ukrán Nemzeti Demokratikus Egyesülés (= UNDO) a szembe delegált képviselőinek magas száma ellenére sem képes hathatós védelmet nyújtani az ukrán lakosság számára.²⁴ Eközben az addig Galíciában is számos hívet szerző szovjet ukránosítási program megítélése látványosan megfordult; az ukránokat célzottan sújtó és legalább hárommillió áldozatot követelő holodomor a szovjet irányzat utolsó védelmezőit is ki kellett, hogy ábrándítsa.²⁵

Ebben a helyzetben megigazulni látszódtak a leginkább frusztrált ukrán nacionalisták. Világlátásukat az Azovi-tenger partján fekvő Melitopolban született Dmitro Doncov összegezte, aki az 1926-ban megjelent *Nacionalizmus* című munkájában amellet érvelt, hogy az 1918 és 1921 közötti állami kísérletek kudarcából tanulva, az ukránságnak el kell fordulnia az érdekérvényesítés demokratikus eszközeitől, és a továbbiakban az erő nyelvén kell politizálnia. Elsősorban a szovjet hatalommal azonosított oroszokkal és zsidókkal, másodsorban pedig a lengyelekkel szemben.²⁶ Nézetei a nyugati ukrán emigráns körökben is hamar fogadókészségre találtak. Ezek legradikálisabb csoportjait a volt népköztársaság veteránjaiból álló Ukrán Katonai Szervezet tagjai és a különféle nacionalista diákegyesületek alkották. Többnyire azokról a galíciai ukránokról volt szó, akik az 1918 és 1921 közötti háborúkat etnikai természetű konfliktusokként élték meg, és így elsősorban a lengyelek iránt éreztek bosszúvágyat. Soraikban jóval kevesebb kelet-ukrajnai emigránst találhatunk, akik a szovjetekkel, szociáldemokratákkal és anarchistákkal vívott csatáikat leginkább a szociális eszményeik érdekében vívták meg.²⁷

Az említett csoportok előbb Prágában, majd Berlinben gyűltek össze, végül pedig 1929 januárjában, egy bécsi kongresszuson szövetségre léptek egymással, s megalakították a máig ellentmondásos hírű Ukrán Nacionalisták Szervezetét (= OUN). A Jevhen Konoalec ezredes által vezetett OUN a világ ukránsága nevében lépett fel, olyannyira, hogy Csehszlovákia, Lengyelország, Litvánia és Románia mellett Kanadában, az USA-ban, de még a távol-keleti Mandzsúriában is alakultak OUN alapszervezetek. Noha az OUN célja az összes, ukránnak tartott földek felszabadítása volt, bárminemű sikerre a legtöbb szomszédjával területi vitában álló Csehszlovákia és Lengyelország esetében nyílt csak kilátás. Ennek megfelelően az OUN elutasította a galíciai és csehszlovákiai ukrán pártok kiegyezései politikáját, és azok ellen is élénk harcot vívott. Ennek nyílt eszközét jelentet-

24 Lagzi Gábor: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939)*. Bp., 2015. (Kelet-Európai Monográfiák) 114–119.

25 Fedinec Csilla: Az ukránjai holodomor mint genocídium. *Pro Minoritate* (2020) 116–125.

26 Renata Pomarańska: Conditions of the Foundation of Ukrainian Nationalism. *Przegląd Narodowościowy* 11 (2021) 99–104.

27 Serhy Yekelchuk: Nemzetépítők csapatai? Lázadás és ideológia az ukrán polgárháborúban. In: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. Szerk. Robert Gerwarth – John Horne. Bp., 2018. 133–155.

te a kicsi, jól képzett aktivisták által folytatott terror. Az OUN nemcsak a lengyel elitekkel szemben hajtott végre tucatnyi, halálos kimenetelű merényletet, de a galíciai-volhíniai civilek módszeres likvidálására is parancsot adott.²⁸

Még nincs miről beszélni: magyar–ukrán kapcsolatok, 1930–1938

Az első nagyobb erőszakhullám 1930 szeptemberében tetőzött, amikor az OUN közel kétszáz terrorcselekményt hajtott végre Lengyelországban. A Varsóba és Lembergbe delegált tudósítóknak hála a magyar újságolvasók is értesülhettek az eseményekről. A magyar lapok beszámoltak az egyik helyi futballcsapat, a Bodor Ödönt edzőként foglalkoztató Czarni Lwów főtribünjének felgyújtásáról,²⁹ a lengyel munkások elleni kézigránatos merényletekről,³⁰ a Tarnopol környékére telepített lengyel legionáriusok elleni támadásokról,³¹ illetve számos cikket közöltek a kelet-galíciai tanyavilágban indított módszeres gyújtogatásokról is.³² Általános lengyelbarát perspektívára utal, hogy a lengyel fegyveres erők által 1930 októberében indított, „pacifikációs” műveletekről viszont alig néhány sort lehetett csak olvasni a magyar sajtó hasábjain.³³ Eme tendencia később sem változott, amikor az OUN magas rangú politikai tisztviselők elleni merénylettekkel eszkalálta az addig sem felhőtlen lengyel–ukrán viszonyt. A magyar közönség a lengyel Kisebbségkutató Intézetet vezető Tadeusz Hołowko,³⁴ a lembergi szovjet követségen dolgozó Alekszej Majlov³⁵ és a belügyminiszteri tárcát vezető Bronisław Pieracki meggyilkolásáról is értesülhetett.³⁶ A Pieracki-gyilkosság felgöngyölítéséhez a lengyel vezérkari főnökség a rövid életű Szlovák Népköztársaságot kikiáltó, de ekkor már közös lengyel–magyar zsoldban álló titkos ügynök, Unger Ferenc szolgálatait is igénybe vette, s arra kérték, a kárpátaljai ukránokra vonatkozóan információkat adjon át a számukra.³⁷

A Pieracki-per, amely szinte a teljes lengyelországi OUN-elit bebörtönzésével zárult, még a magyar tollforgatók fantáziáját is beindította. A *Nyugat* folyóirat 1936-ban díjazta Gelléri Andor Endre *Ukránok kivégzése* című novelláját, amely a turgenyevi minta alapján a nemzeti-forradalmi reményeikben megcsalt apák és az erőszaktól sem visszariadó, tetterre kész ifjú generáció acsarkodását mutatta be plasztikus eszközökkel.³⁸ Ám Gelléri csak szimbólumokként használta a lengyel bíróság által kivégzett ukránok alakját, hisz

28 Lagzi: *Ellenzékiség és együttműködés*, 125–127.

29 Mitrovits Miklós: *Riválisok a pályán – barátok a mindennapokban. Lengyel-magyar sportpárbajok*. Bp., 2018. 17.; A lembergi vásár szomszédságában felgyújtották egy futballpálya tribünjeit. *Magyarság* 1930. szeptember 4. 9.

30 A nemzetiiségi gyűlölködés számlájára. *Népszava* 1930. szeptember 19. 10.

31 Keletgaliciában az ukránok guerillaharcot kezdtek a lengyel katonaság ellen. *Magyarság* 1930. október 1. 6.

32 Ukrán nacionalisták terrorja gyújtogatással és bombával. *Népszava* 1930. szeptember 23. 8.

33 A lengyel kormány könyörtelen szigorúsággal töri le az ukrán ellenállást. *Uj Nemzedék* 1930. október 4. 5.

34 Megölték Halowka lengyel képviselőt. *Népszava* 1931. szeptember 1. 6.

35 Agyonlőtték a lembergi orosz konzulátus irodafőnökét. *Magyarság* 1933. október 22. 17.

36 Agyonlőtték a lengyel belügyminisztert. *Függetlenség* 1934. június 16. 1.

37 Gerencsér Tibor – Marcin Grad – Mitrovits Miklós: *Magyar zászló a Visztula felett. Magyar-lengyel kapcsolatok a magyar diplomácia szemével*. Bp., 2019. 38.

38 Gelléri Andor Endre: *Ukránok kivégzése. Nyugat* 29 (1936) 24–28.

a novella valójában két magyar kommunista, az 1932-ben felakasztott Sallai Imre és Fürst Sándor emlékének adózott. Gelléri bújtatott hasonlata beszédes (de leginkább túlzó): a kommunisták helyzete Magyarországon éppolyan szörnyű, mint az ukránoké Lengyelországban.³⁹ Szándékai ellenére Gelléri arra is ráértett, hogy a földalatti ukrán mozgalom két legszélsőségebbi frakciója – az OUN és az Ukrán Kommunista Párt – számos tekintetben hasonlított egymásra. Mindkettő az összes ukrán egy hazában történő egyesítéséért dolgozott, amelyhez – hitük szerint – csak a második *Rzeczpospolita* lerombolásán át vezet az út. Az eszközökben egyik frakció sem válogatott, bár az 1930-as években az OUN messze radikálisabb volt, mint az ukrán kommunisták.⁴⁰

Ha a sajtó cikkezett is a galíciai eseményekről, a magyar külügy egészen 1936-ig nem mutatott különösebb érdeklődést az (emigráns) ukrán politikai csoportosulások iránt. Vagy ha igen, akkor is csak a revízió prizmáján keresztül ítélte meg azokat. 1934-ben, egy Gömbös Gyula miniszterelnök számára készített jelentés azt tükrözte, a kárpátaljai ruszin/ukrán mozgalmak alatt a magyar külügy alapvetően három irányzatot ért: az orosz emigránsok és a pravoszláv papság által képviselt ellenforradalmi „nagyorosz” mozgalmat, illetve a fiatal, értelmiségi háttérű „nagyukrán” irányzatot, kisebb részben pedig a helyi nyomorra építő kommunista szervezkedéseket.⁴¹

A kapuk szélesebbre nyitásának ideje 1936-ban érkezett el. Ekkor a zavaros háttérű, de az ukrán problémát kétségtelenül jól ismerő Enrico Insabato olasz külügyminisztériumi tanácsadó Genfben felkereste Bartók László követségi titkárt és nem hivatalos úton arra ösztöklötte, hogy a magyar vezetés fordítson nagyobb figyelmet a több ország számára is neuralgikusnak tűnő ukránkérdésre. Az ukrán emigráns frakciók egyesítésén dolgozó Insabato már ekkor Csehszlovákia lehetséges felbomlását vizionálta, és egyúttal konkrét javaslatokkal is előállt. Eszerint a magyar kormánynak kapcsolatba kellene lépnie a volt Ukrán Népköztársaság Varsóban székelő emigráns kormányával, illetve annak elnökével, Andrij Livickijel, hogy Csehszlovákia felbomlasztásáról és Kárpátalja hovatartozásáról közös álláspontot alakítsanak ki. Insabato emellett az OUN-t vezető Konovalec ezredest is Bartók figyelmébe ajánlotta, mint akinek a galíciai és az amerikai ukrán ifjúság között sok híve van.⁴² Bartók nem sokkal később találkozott is Andrij Livickij fiával, az akkor 29 éves Mikola Livickijel. Az ifjú Livickij gyorsan biztosította Bartókot az általa képviselt kör lengyelbarátságáról és a – szerinte – pánszláv húrokat is pengető prágai politikával szembeni ellenszenvéről. A Csehszlovákia-ellenes légkörben zajló beszélgetés egy pontján Livickij kifejezte óhaját, hogy a magyar kormány támogassa a nagyukrán hangoknak is helyt adó kárpátaljai Proszvita társaság működését, ami viszonzásképpen annak is az alapját képezheti, hogy a leendő ukrán állam Kárpátalját a Magyar Királyság részeként fogja elismerni. Bartók óvatosan kitért a komolyabb elköteleződés elől, de az akkori Szovjetunió területén elképzelt Livickij-féle Ukrajna terve számára sem volt ellenszenves.

39 Tóbiás Áron: *Megmentett hangszalagok. A megálmodott Magyarország (beszélgetések, emlékezők).* Bp., 2015. (Kortárs Beszélgetés) 269.

40 Lagzi: *Ellenzékiség és együttműködés*, 117–118.

41 Fedinec Csilla: „A magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja”. 1938–1944. Bp., 2015. 37.

42 Bartók László követségi titkár üzenete Apor Gábor külügyminiszter helyetteshez. Genf, 1936. augusztus 10. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) K 64a. 1939–33. Ukrán-rutén ügyek.

Ahogy azt a külügyminisztérium számára küldött üzenetében írta, „nekünk mindig inkább érdekünk lesz, hogy a 30-millió Ukránia feltámadjon és megnehezítse az orosz imperia-
lizmus s ezzel a pánszlávizmus törekvéseit”.⁴³ A jó benyomásra való tekintettel Bartók néhány nappal később Roman Szmál-Sztocskijjal, Andrij Livickij külügyminiszterével is találkozott. Sok egyéb mellett Szmál-Sztocskij azt is megerősítette, hogy az ukránok egyesítését a legradikálisabban követelő OUN semmilyen módon nem akar a Livickij-féle petljurista emigrációval együttműködni, azt hazaárulónak bélyegzi és szervezkedik ellenük, többnyire épp Olaszországban.

Az attaséként Varsót és Prágát megjárta Bartók, bár maga is otthonosan mozgott az aktuális lengyel-ukrán ügyekben, Hory András lengyelországi magyar nagykövetnek is igazolnia kellett Szmál-Sztocskijt, illetve a Livickij-frakció megbízhatóságát.⁴⁴ Csak miután Hory megüzente, hogy a Livickij-féle exilkormány erősen szovjetellenes, bírja a varsói vezetés bizalmát és „nincsenek aspirációi a Ruthénföldre”, kezdtek el rendszeressé válni a Szmál-Sztocskij és Bartók közötti találkozók.⁴⁵ Az inkább csak tapogatózó jellegű tárgyalásokon Szmál-Sztocskij azt kérte, hogy a magyar fél engedélyezze egy budapesti látogatás lebonyolítását, illetve egy nagyobb Csehszlovákia- és Szovjetunió-ellenes propaganda keretében a magyar rádió sugározzon ukrán nyelvű adásokat. Továbbá, amilyen eszközökkel lehetséges, a magyarok körében ismertesse a Szovjetunió fennhatósága alá tartozó ukránok elnyomott helyzetét. Mindezt cserébe – ajánlotta Szmál-Sztocskij –, a leendő ukrán állam lemond Kárpátaljáról. Bartók nyilván nem ígérhetett semmit, de a külügyminisztérium részére írt beszámolójában azért úgy fogalmazott, hogy Szmál-Sztocskij „rám komolyabb benyomást tett, mint eddigi ukrán látogatóim”.⁴⁶ Aligha véletlen, hogy Bartók így vélekedett. Amint a magyar külügy megkezdte az adatgyűjtést az ukrán emigrációs mozgalmakról, kiderült, hogy az OUN több szempontból sem bizonyult szalonképes partnernek, és tulajdonképpen csak a Livickij-kormány volt az egyetlen olyan ukrán csoportosulás, amely a magyar fél számára szóba jöhetett.

Az okok egyszerűen felvázolhatók. Bár a magyar kormányzat általában ódzkodott a forradalmi-felszabadító jellegű fasiszta mozgalmaktól, ám ha ezeket fel tudta használni a kisantant országaival szemben, nem volt különösebben válogató. Ennek szemléletes példáját jelenti az Ante Pavelić vezette horvát Ustaša mozgalom megítélése, ami egyébiránt az OUN-hez sok tekintetben hasonló szervezet volt. Mindkettő elutasította a parlamentarizmust, ezért mindkettő mozgalmi keretek között, széles körű nemzetközi hálózatot kiépítve szerveződött.⁴⁷ Ennél is fontosabb, hogy az OUN és az Ustaša is egy

43 Bartók László követségi titkár üzenete Bakách-Besseney György követségi tanácsosnak. Genf, 1936. augusztus 21. MNL OL K 64a. 1939-33. Ukrán-rutén ügyek.

44 Bartók László pályájához lásd *Diplomáciai lexikon. A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Szerk. Bába Iván. Bp., 2018. 684–685.

45 Hory András varsói nagykövet üzenete Kánya Kálmán külügyminiszterhez. Varsó, 1937. október 21. MNL OL K 64a. 1939-33. Ukrán-rutén ügyek.

46 Bartók László követségi titkár üzenete Apor Gábor külügyminiszter-helyetteshez. Genf, 1937. szeptember 27. Uo.

47 A két szervezet szoros együttműködést alakított ki egymással, és Olaszországtól kezdve Latin-Amerikán át több országban is közös kiképzőtáborokat állítottak fel. Per Anders Rudling: *The OUN, the UPA and the*

nemzetiségektől tarkított ország alapjain akart egy új, etnikailag homogén államot kiépíteni, amely célt az érintett országok terrorisztikus jellegű destabilizációjával kívánta elérni.⁴⁸ Az Ustaša pedig ugyanazt a Jugoszláv Királyságot akarta lerombolni, amivel szemben a magyar kormány is területi követelésekkel élt. Így nem véletlen, hogy az Ustaša számára a délnyugat-magyarországi Jankapusztán titkos kiképzőtábor létesült, amit kihallgatásuk során több alkalommal is megemlítettek az I. Sándor jugoszláv király és Louis Barthou francia külügyminiszter halálát eredményező marseille-i merénylet gyanúsítottjai.⁴⁹ Tehát az Ustaša programja valamilyen módon összeilleszthető volt a magyar külpolitikai elképzelésekkel, ám az OUN kapcsán ugyanez már nem mondható el. A Lengyelország szétrombolásában érdekelt és a Kárpátaljára is igényt formáló OUN egyszerűen nem jöhetett szóba a lengyelekkel hagyományosan jó kapcsolatot ápoló és egyúttal revíziós célokat is dédelgető magyar diplomácia számára.

A probléma tovább bonyolódott azáltal, hogy akárcsak az Ustaša, végül az OUN is a tágabbban értelmezett közép-európai régió megosztásában érdekelt nagyhatalmak „játékszerévé” vált, s kezdetben az olasz, majd a német befolyásszerzés fontos eszközéül szolgált. Témánk szempontjából ennek önmagában nem volna jelentősége, hiszen az OUN náci kollaboráns tevékenysége közismert és alaposan feltárt jelenség, de az 1938 márciusától beállt regionális változások az addigi ukrán–magyar viszonyt is átválták.⁵⁰ Ekkor az *anschluss* keretében Németország bekebelezte Ausztriát, és sejteni lehetett, hogy a következő áldozat Csehszlovákia lesz. A bledi tárgyalások fényében a magyar vezetés ezután sem tervezett nyílt katonai akciót folytatni az északi szomszédval szemben, de azzal, hogy a németek magukra vállalták Csehszlovákia feldarabolását, az ukrán tényező úgy általában is leértékelődött. Ráadásul a lengyelországi események is az OUN-nek kedvező módon alakultak. A Piłsudski halála után fellángoló extrém ukránellenes polonizáció fokozatosan kikezdte az alkotmányos keretekben gondolkodó Livickij-frakció és az UNDO hitelességét, mialatt az OUN maga is erősen üldözte a megegyezéssel politikai híveit. Ennek köszönhetően 1938 nyarára a Csehszlovákia szétrobbantásában érdekelt, de a lengyelekkel konfrontálódó és Kárpátaljára is igényt tartó OUN lett az ukrán mozgalmak egyik legbefolyásosabb csoportja.⁵¹

Fontos változást hozott, hogy 1938. május 23-án a hollandiai Rotterdamban az OUN vezetőjét, Jevhen Konovalecet a szovjet NKVD hírhedt végrehajtója, Pavel Szudoplatov egy csokoládésdobozba rejtett bombával kivégezte. Ezt követően az OUN még inkább

Holocaust. A Study in the Manufacturing of Historical Myths. Pittsburgh, 2011. (The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies 2107) 7.

48 Oleksandr Zaitsev: Fascism or Ustashism? Ukrainian Integral Nationalism of the 1920s–1930s in Comparative Perspective. *Communist and Post-Communist Studies* 48 (2015) 183–193.

49 A merénylet magyar szálaírók bővebben lásd Ormos Mária: *Merénylet Marseille-ben.* Bp., 1984. (Népszerű Történelem) 78–85.; Nándori Pál: *A Marseille-i gyilkosság nemzetközi jogi vonatkozásai.* Bp., 1972. 45–59., 78–84., 165–170.

50 Az OUN kollaboráns tevékenységéről szóló emlékeztörténeti vita áttekintését lásd David R. Marples: *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine.* Bp., 2007. 79–123.

51 Lagzi: *Ellenzékiség és együttműködés,* 188–218.

a németek – egész pontosan az Abwehr – befolyása alá került.⁵² Bartók több üzenetben is felhívta a figyelmet arra, hogy Konovalc körül a németek szabályos kultuszt építettek ki, és hogy az OUN által alapított, majd a náci fajelméletet kidolgozó Alfred Rosenberg által finanszírozott sajtóorgánus, az *Ukrainischer Pressdienst* elég komolyan felkarolta a kárpátaljai ukrán autonómia ügyét. Mindez olyannyira így volt, hogy a német kommunikációban a területet módszeresen „Kárpáti-Ukrajnának” nevezték.⁵³ A „Kárpáti-Ukrajna” megnevezés itt egyértelműen nagyukrán perspektívát tükrözött, és azt egy Piemont jellegű entitásként, az ukrán egyesülés első lépcsőjeként találták – a magyar vezetés számára okkal provokatív módon.⁵⁴

Az első találkozás: Kárpátalja, 1938–1939

Aligha kell magyaráznunk, hogy Csehszlovákia felbomlását az ukrán nacionalisták milyen nagy bizakodással fogadták. A müncheni egyezményhez közeledve, 1938. szeptember 16-án az OUN vezetése felhívást tett közzé: „Az ukrán Kárpátalja ezekben az időkben a független Kárpátaljai Ukrán Állam eszméjét védi, mely miután minden ukrán földön kirobban a felkelés az összes megszállóval szemben, minden ukrán egységes államába tömörül.” Ennél is vérmesebb reményeket táplált az Ungváron zászlót bontó, úgynevezett Ukrán Nemzeti Véderő: „Nagy idők következnek, Kárpátalja önálló ukrán állammá fog válni, a nagy és önálló, oszthatatlan Ukrán Állam része lesz a Poprádtól és a Tátrától a Kaszpi-tengerig és a Kaukázusig.”⁵⁵ Andrij Melnyik, aki Konovalc halála után vette át az akkor még egységes OUN vezetését, később így fogalmazott: „Akkoriban minden energiánkat, minden lehetséges eszközünket Kárpáti Ukrajna megsegítésével kapcsolatos intézkedésekre fordítottuk.”⁵⁶ Ennek köszönhetően 1938 őszén szabályos népvándorlás indult meg Kárpátalja irányába. Az emigránsok között volt Roman Suhevics, az Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrainjinszka Povsztanszka Armija; = UPA) későbbi – Ukrajnában máig nagy tiszteletnek örvendő – parancsnoka, aki mielőtt 1938–1939 fordulóján Husztra szökött volna, Lembergben számos lengyel-, cseh- és magyarellenes demonstrációt szervezett. Az ukránok nem egy alkalommal még a helyi magyar konzulátus épületét is megostromolták. Dühüknek az adta az alapját, hogy az 1938. október elején megalakult kárpátukrán autonóm kormányt

52 Amint azt a későbbi események is bizonyították, a német titkosszolgálatok és az OUN kapcsolata (legalábbis német oldalról) csak részben helyeződött ideológiai alapokra. Az Abwehr az összes OUN-hez hasonló mozgalom megítélését az aktuális német külpolitikai szándékok – ez esetben Lengyelország leigázása – alá rendelte. Bővebben lásd Alysha Zawaduk: *An Affair to Forget. The Organization of Ukrainian Nationalists' Fateful Relationship with the Abwehr. The Corvette* 2 (2014) 98–115.

53 Ukrán-rutén ügyek. Bartók László követségi titkár üzenete Kánya Kálmán külügyminiszterhez. Genf, 1938. július 5. MNL OL K 64a. 1939-33.

54 *Kárpátalja évszámokban, 1867–2010/ХРОНІКА ЗАКАРПАТТЯ 1867–2010*. Összeáll. Vehes Mikola et al. Ungvár, 2011. (Studia Regionalistica 3) 9–12.

55 Vasyľ Hudanych: Mi volt a Kárpáti Szics? In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp., 2004. (Regio Könyvek) 39.

56 Mykola Vegesh – Nadiya Hreheniuk: A galíciai ukránok és Kárpátalja 1938–1939-ben. In: *Kárpátalja 1938–1941*, 53.

a magyar vezetés irreguláris műveletekkel igyekezte destabilizálni.⁵⁷ Nyilvánvaló volt, hogy a magyar „rongyos gárdisták” népfelkelésnek álcázott akciója csak egy afféle nyitány, hogy a magyar hadsereg rendteremtés címén egyszer csak bevonulhasson Kárpátaljára. Ráadásul a kárpát-ukrajnai kormányt vezető Bródy András és pártja már évek óta élvezte a magyar kormányok anyagi támogatását. Bródyt emiatt ki is szorították a vezetésből és a helyére az ukrán irányzatot képviselő Avgusztin Volosin lépett.⁵⁸

Kárpátalja magyar megszállása Varsó számára is ideálisnak tűnt, hiszen annak elemi érdeke volt, hogy a terület ne kerüljön a németek vagy az általuk támogatott ukrán radikálisok kezébe. A lengyel vezetés arra törekedett, hogy Kárpátalját vagy a magyarok szállják meg, vagy ha erre nincs mód, akkor egy föderálisan átszervezett Csehszlovákia keretei között, az OUN nagyukrán irányvonalához képest mérsékeltebb, ruszin jellegű autonómia jöjjön ott létre. A kárpáti államkezdeményt hiába támadták szinte minden irányból, az OUN tovább harcolt, és nemhogy kitartásra, de további forradalmak kirobantására buzdított:

„Ukránok! Nacionalisták! [...] Magyar, lengyel és román bandák fenekednek Kárpátaljára. Azt feleljük: el a kezekkel Kárpátaljától, mert ez a föld ukrán volt és lesz ezután is. [...] A lengyelországi, bukovinai és besszarábiai ukránoknak fel kell készülniük arra, hogy éljenek az egész ukrán nép előtt álló nagy lehetőséggel. [...] Éljen az Ukrán Nemzeti Forradalom!” – szolt az egyik OUN-röpirat szövege.⁵⁹

Reményeiknek alapot adott, hogy látták, Budapest nem meri elszánni magát a döntő lépésre. A németek felé tanúsított megfelelési politika végül odáig vezetett, hogy a rongyosokat támogató „Lom”, azaz „Feszítővas” fedőnéven indult diverziós műveleteket a lengyelek 1938. november végén berekesztették.⁶⁰

A németek csak lassan jutottak dűlőre a Kárpátaljára vonatkozó elképzeléseiket illetően. Ugyan 1938 decemberében több, gazdaságinak álcázott egyezményt is kötöttek a Volosin vezette kárpátukrán kormánnyal, amelyek a gyakorlatban csak a német ügynökök beáramlását segítette elő, illetve – hasonló céllal – Huszton még egy német konzulátust is nyitottak, végül Budapest megnyerése több haszonnal kecsegtetett a Harmadik Birodalom számára.⁶¹ De ennél is fontosabb volt, hogy a németek jelezzék Moszkva felé: a szovjetellenes OUN-t csak a csehszlovák ügy kapcsán állt érdekükben támogatni. Hitler azután változtatott az álláspontján, hogy látta, az Szovjet Kommunista Párt XVIII. kong-

57 Олександр Пагіря: Роман Шухевич у Карпатській Україні (1938–1939). *Український Визвольний Рух* 10 (2007) 172.

58 Fedinec: *A magyar Szent Koronához*, 53–71.

59 Hudanych: *Mi volt a Kárpáti Szics*, 40.

60 A lengyel műveletekről lásd B. Stenge Csaba: *Lengyel diverziós műveletek Magyarország támogatására 1938. október–novemberében*. I–II. *Hadtudomány* 27 (2017) [Elektronikus szám. I. <https://real.mtak.hu/67467/1/stenge.pdf>. II. https://www.mhht.eu/hadtudomany/2017/2017_elektronikus/stenge3.pdf. (Legutóbbi megtekintés: 2024. március 7.)] I. 52–60., II. 75–83.

61 Oleksandr Bogiv: *A kárpátukrán kérdés hatása a magyar–német viszonyra 1938–1939-ben*. In: *Kárpáti Ukrajna. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Szerk. Fedinec Csilla. Pozsony, 2014. (Regio Könyvek) 245–261.

resszusán maga Sztálin értekezett Kárpát-Ukrajnáról, mint egy „szűnyogról”, ami az „elefántot” (értsd: Szovjet-Ukrajnát) akarja magához csatolni. E képtelen gondolat mögött – érvelt Sztálin – csak az angol–francia körök mesterkedése állhat, annak érdekében, hogy a szovjeteket Hitler ellen hergeljék. A hatás nem maradt el. Mivel a német vezetés már ekkor úgy készült, hogy a Lengyelországgal szembeni kampány során a szovjetekkel karöltve fog fellépni, Sztálin beszéde után szinte azonnal lemondtak a huszti kormány támogatásáról.⁶² Így annak ellenére, hogy a Kárpát-Ukrajna függetlenségét kimondó Volosin-kormány német védnökséért folyamodott, 1939. március 15-én a magyar honvéd erők nagyobb külpolitikai rizikó nélkül kezdhettek neki Kárpátalja elfoglalásának.

A műveletek során a magyar katonáknak a hazai köztudatban csak „Szics-gárda”-ként rögzült Kárpáti Szics egységeivel kellett szembenézniük, amelyeket többnyire az OUN tagjai, köztük Roman Suhevics és más ukrán háborús veteránok képeztek ki. Bár a hadműveletet a magyar vezérkar 1939. március 18-án befejezettnek nyilvánította, a Kárpáti Szics Gorgánokba húzódtott csoportjai még hetekkel később sem adták fel a harcot. Megbosszulandó a Kárpáti Szics korábbi magyarellenos atrocitásait, például a hírhedt Dumen-lágerben elkövetett eseteket,⁶³ a terület birtokbavétele után a magyar hatóságok brutális tisztogató akcióba kezdtek. Kb. 4500 embert ért valamiféle represszió, s közülük – a hírhedt Zöldi Márton csendőr főhadnagy vezetésével – több száz személyt ki is végeztek.⁶⁴

Bár a harcok kezdete előtt Otto von Erdmannsdorf budapesti német követ kifejezetten arra kérte a kormányt, hogy a Kárpáti Szics tagjaival szemben a magyar hatóságok ne indítsanak eljárásokat, a fogságba esett szicsek döntő többségét Nagybecskó és Munkács érintésével a Nyíregyháza melletti varjúlaposi gyűjtőtáborba zárták.⁶⁵ A helyiek által csak „szicsákok”-ként emlegetett foglyok létszáma pontosan nem ismert, de a legvalószínűbb, hogy maximum 150–200 emberről lehetett szó. Úgy tudjuk, Kárpáti-Ukrajna kormányfője, a német orientációt kezdettől fogva támogató Julian Révay is közéjük tartozott.⁶⁶ A foglyok egy részét pár hónappal később szabadon engedték, másokat – kb. 40 főt – a lengyeleknek, míg a többségüket a németeknek adták át. A meglévő iratok alapján úgy tűnik, a magyar katonai vezetésnek egyszerűen fogalma sem volt arról, hogy Berlin azért ragaszkodik a nagy többségében német állampolgárságú Kárpáti Szics-tagok kiadatásához, mert azokat később Lengyelország destabilizálása érdekében akarja bevetni.⁶⁷ Bár a len-

62 Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok 1920–1941*. Bp., 2009. (Politikatörténeti Füzetek 31) 298–299.

63 A Rahó melletti Dövény-havason létesített koncentrációs tábor 1938 novembere és 1939 márciusa között állt fenn. A csehszlovák csendőrség, majd a Kárpáti Szics által őrzött táborban a foglyok többsége a Volosin-kormány ukránosító politikáját elutasító ruszin és magyar nemzetiségű személy volt. Csaba B. Stenge: *Sources about the Voloshyn Regime's Concentration Camp at Dumen Hill in 1938–1939*. *Limes* 7 (2022) 39–49.

64 Oleksandr Pahirja: *Út a paramilitáris szervezettől a fegyveres honvédelemig. A Kárpáti Szics*. In: *Kárpáti Ukrajna*, 151–153.

65 Erdmannsdorf budapesti követ feljegyzése Csáky külügyminiszterhez. Bp., 1939. március 11. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarország 1933–1944*. Összeáll., s. a. r. bev. tan. Ránki György et al. Bp., 1968. 368.

66 Nagy László: *A Nyírtelek-Varjúlaposi gyűjtőtáborok története 1939–1944*. In: *Nemzetek és birodalmak. Tanulmányok dr. Kávássy Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Czövek István. Nyíregyháza, 2005. 196–197.

67 Brenzovics László: *A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája, 1939–1941*. In: *Kárpátalja 1938–1941*, 88–89.

gyekek a többi szics gárdista kiadatását is követelték, az Abwehrt vezető Wilhelm Canaris azzal riogatta a rongyosok akcióját felügyelő Homlok Sándor vezérkari ezredest, hogy a lengyelek azon nyomban kivégezték a nekik korábban átadott foglyokat.⁶⁸ Úgy tűnt, a Homlokkal szoros barátságot ápoló Canaris aggályai közel sem voltak alaptalanok, legalábbis erre utal az egyik magyar határőrtiszt korabeli beszámolója: „A »Szics« alakulatokhoz tartozó egyénnel szemben a lengyelek a legkíméletlenebb eljárást kérték, melyet maguk is tanúsítani fognak.”⁶⁹ Persze a magyar kormány viselkedését közel sem annyira az emberbaráti szeretet, mint inkább a németekkel szembeni bátortalan hozzáállás vezette. Ráadásul a kiadási ügyből a magyarok is profitáltak, legalábbis rövidtávon. Dmitro Klimpuszt, a Kárpáti Szics volt parancsnokát és testvéreit – akik a körösmezei hucul felkelésben is részt vettek már –,⁷⁰ egyes források szerint miután átadták a németeknek, Canaris később a magyar katonai elhárítás rendelkezésére bocsátotta, és őket a szovjetekkel szemben a magyar fél többször is felhasználta.⁷¹

Az ukrán államiság ügye sokáig beszédtema volt Magyarországon. Összességében azt mondhatjuk, a politikai élet valamennyi pólusán egyetértettek abban, hogy Kárpát-Ukrajna függetlensége halvaszületett elképzelés volt. Egy Munkácsról Budapestre küldött összegző jelentés szerint a nagyukrán gondolatnak Kárpátalján nem voltak nagy számban hívei, emiatt nem is csoda, hogy a „kezdetleges, szakértelem híján való naiv kísérletezgetés eredménye” végül a kárpátukrán állam bukása lett.⁷² De még a szociáldemokrata Népszava is arról cikkezett, hogy a nagyukrán gondolatra a ruszin tudatú Kárpátalján sohasem volt igazán fogadókészség, s hogy a Kárpáti Szics nem volt más, mint a helyi burzsoázia terrorista alakulata.⁷³ Hasonló hangot ütött meg a szélsőjobboldal is. A Szálasi-kormány legifjabb minisztereként végül akasztófára jutó Kemény Gábor egy külön, Bródy András által ajánlott kötetben elemezte az eseményeket. Meglepő módon Kemény tisztában volt az OUN kiemelt szerepével, és azzal is, hogy még az ukranofil Volosin sem rajongott a Galíciából átszivárgó radikális aktivistákért. Mintegy ezzel is alátámasztva az „ukránizmus” kárpátaljai gyökértelenségét, bár azt Kemény is elismerte, hogy az ukránkérdést meg kell oldani, s hogy valamilyen keretek között államot kell számukra biztosítani. Magát Kárpáti-Ukrajnát ezzel együtt is működésképtelennek nevezte, és külön ki-

68 Ukrán-rutén ügyek. Werth Henrik vezérkari főnök üzenete Csáky István külügyminiszternek. Bp., 1939. április 24. MNL OL K 64a. 1939-33.

69 A m. kir. 7. honvéd határvadász dandárparancsnokság üzenete a VIII. hadtestparancsnokság részére. Beregszász, 1939. június 3. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 4.1. A-779/1. Lengyel menekültekre vonatkozó iratok. I. kötet.

70 A Klimpus testvérek mellett ilyen visszatérő volt még Sztepan Klocsurak, aki 1939-ben a Volosin-kormány hadügyminisztere lett. Fedinec-Szakál: A Hucul Köztársaság, 210–213.

71 Vö. Иван Поп: *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Валерій Падяк, Ungvár, 2001. 207.; Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk. Haraszi György – Kovács Zoltán András – Szita Szabolcs. Bp., 2007. 401., 512., 522–525., 542.

72 Jelentés a Nagyrákóczi községben lefoglalt ukrán szervezkedési iratokról és szervezkedési módokatokról általában. Munkács, 1939. október 18. ÁBTL 4.1. A-710. Orosz és ukrán emigránsok szervezkedéséről szóló anyagok.

73 Ukrán „korbács” Kárpátalja fölött. *Népszava* 1939. március 25. 13.

emelte, hogy az ukrán ügy a Petljura-féle szovjetellenes és lengyelbarát politikán keresztül vihető csak sikerre.⁷⁴

Elgondolkodtató érveléssel állt elő a magyar kormány által finanszírozott *Sorakozó* című lap, amely a kárpátaljai határszakaszon is bevetett „Rongyos Gárda” hivatalos orgánusaként jelent meg 1939 és 1940 között.⁷⁵ Néhány nappal a március 15-i magyar intervenció előtt közöltek egy Pavlo Szkoropadszkijjal készült interjút, ahol a korábbi hetman Nagy-Ukrajna jövőbeni megteremtéséről, illetve az ehhez szükséges német támogatásról értekezett. A *Sorakozó* olykor harciasan németellenes szerkesztősége ugyanakkor nem késlekedett felhívni a figyelmet, hogy a Szkoropadszkij-féle állam csakis Lengyelország szétverése árán valósítható meg. Attól tartottak, hogy az így kialakított Nagy-Ukrajna, amely szerintük amúgy sem rendelkezne „megfelelő számú intelligenciával”, óhatatlanul is német gyarmattá válna, sőt Berlin igazi célja ez, és nem pedig az ukrán önrendelkezés támogatása. Mindez pedig – sugalmazta a cikk – oly mértékű német hatalmi túlsúlyt idézne elő a régióban, ami a magyar jobboldali radikálisok németellenes frakciója számára semmiképp sem lett volna öröndetes.⁷⁶

Máig ható berögződések tükröződnek vissza a konzervatív jogász, Polner Ödön szintén 1939-ben megjelent tanulmányából. „Az »ukrán nemzet« és »ukrán állam« elnevezés új találmány. Meglehetősen erőltetett és mesterséges s arra a területre alkalmazásának, amelyre vonatkoztatják, történeti alapja nincs” – állítja Polner, majd a klasszikus magyar organicista történetírás jegyeit felvonultató elemzésében azt bizonygatta, ha a közép- és kora újkorban nem létezett egy Ukrajnának nevezett önálló államalakulat, akkor a modern ukrán önrendelkezésnek sem lehetnek elfogadható legitimációs alapjai.⁷⁷ A már említett Bonkáló Sándor professzor a Polneréhez igen hasonló álláspontra helyezkedett. A ruszin származású Bonkáló minden bizonnyal őszintén ódzkodott az ukrán radikalizmustól, de azért a Károlyi-kormány idején betöltött szerepének feledtetése is dolgozhatott benne, amikor a kárpátukrán kísérlet kudarcát elemezve így írt: „A ruténekből hiányzik az ukrán nacionalista szellemiség és a terület sem alkalmas rá, mert a megfelelő gazdasági, stratégiai és közlekedési alapok hiányzanak hozzá.”⁷⁸ Kulturális-gazdasági adottságokkal érvelt Szabó Orest is, aki ugyancsak hivatalt viselt 1918–1919-ben. Egy 1939 tavaszán megjelent esszéjében leszögezte, hogy bár a magyar államiságba integrált ruszin önrendelkezés fejlesztése nagyon fontos, és a jövőben a népi erőknak is teret kell majd engedni, de ennél többet – autonómiát, elszakadást – vakmerőség lenne követelni.⁷⁹ Az érdekesség kedvéért meg kell említenünk a nyilasokat épp otthagyo, és helyette egy németellenes szélsőjobboldali pártot szervező Rátz Kálmánt is, aki 1941-ben, pár héttel a Szovjetunió elleni német támadás után jelentette meg a pánszlávizmus történetét áttekintő, ma

74 Kemény Gábor: *Verhovina feltámad. A ruszin sors könyve*. Bp., 1939. 189–217.

75 A *Sorakozóról* lásd Pócs Nándor: *Varjúserreg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Bp., 2022. (Sziluett. Korszerű Történelmi Életrajzok) 85–90.

76 A szerb „Vereme” leleplezi Németország gyarmatosítási tervét Európában. *Sorakozó* 1939. február 25. 5–6.

77 Polner Ödön: Ukránok és Ukrajna. *Budapesti Szemle* 253 (1939) 738. sz. 129–152.

78 Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Bp., 1940. (Magyarságismeret 1) 45.

79 Szabó Orest: A Ruszinföld autonómiájáról. *Pesti Napló* 1939. április 9. 38.

is releváns munkáját.⁸⁰ Rátz ugyan nem sokat foglalkozott a kárpátukrán kísérlettel, anynyiban mégis rendhagyó hangot ütött meg, hogy a ruténeket az ukránok „magyarországi rokonai”-ként kezelte, és a Károlyi-kormány ukránpolitikájáról is kifejezetten elismerően írt. Szerinte a rutének csak ennek köszönhetően őrizték meg a magyar államisághoz fűződő hűségüket, amit a 20 évig tartó prágai adminisztráció lazított fel azzal, hogy az ukranofil agitátorokat beengedték Kárpátaljára.⁸¹

Felemás tapasztalatok: Galícia, 1941

1939. szeptember 1-én a Harmadik Birodalom megtámadta Lengyelországot, ezzel pedig kiobbant a második világháború. A háborút megelőző válság idején az OUN meglepő feyelmezettséget tanúsított, és az ukrán lakosság elleni lengyel büntető hadjáratától tartva jobbra tétlen maradt. A német támadás után csak a lembergi és a sztanyiszlauai vajdaságok területén került sor kisebb összecsapásokra a lengyel hadsereg és az Abwehr által kiképzett OUN-sejtek között.⁸² Nagyobb kibontakozásra már csak amiatt sem számíhattak, mert a Molotov–Ribbentrop paktum értelmében az ukrán többségű területek a Lengyelországot szeptember 17-én hátba támadó Szovjetunió fennhatósága alá kerültek. A lengyeleknek átnyújtott szovjet ultimátum szerint a Vörös Hadsereg az oroszok „vérokon” népek, így a fehéroroszok és az ukránok védelme érdekében foglalta el a híres Curzon-vonaltól keletre eső földeket.⁸³ A gyorsan kétfrontossá váló háborúban az ukrán radikálisok által felállított milíciák erejéből csak arra futotta, hogy a kétségbeesett lengyel lakosság ellen üldöző hadjáratot indítsanak.

A magyar vezetés már a háború első heteiben értesült arról, hogy Sztrij és Kolomija környékén több atrocitás is történt, aminek a hatására még több lengyel döntött úgy, hogy Magyarországra menekül. Arra is volt példa, hogy az OUN által szervezett milíciák az országot elhagyó lengyel csapatokra támadtak, mint ahogy az történt a magyar határhoz közeli Turka és Sianki települések határában.⁸⁴ Sőt, szeptember 25-én a Beszkidi alagút Lengyelország felőli bejáratánál néhány polgári ruhás ukrán milicista magyar határőröket ejtett foglyul, akiket aztán – máig nem tisztázott módon – egy szovjet páncélos alakulat szabadított ki a fogságból.⁸⁵ Ami pedig az ukrán nacionalisták által üldözött lengye-

80 Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Bp., 1941. Rátz kacskaringókkal teli pályafutásához lásd Máthé Áron: Hetvenkedő katona vagy dörzsölt ügynök? Rátz Kálmán. Egy bizarr életút tanulságai. *Rubicon* 32 (2021) 9. sz. 82–84.

81 Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Bp., 2000. (Kisebbségkutatási Könyvek) 61–64., 365–374.

82 Bohdan Budurowych: Poland and the Ukrainian Problem, 1921–1939. *Canadian Slavonic Papers* 25 (1983) 499., Zawaduk: An Affair to Forget, 107–108.; Maciej Franz: Stanisławów in the face of the Polish-Soviet War 1939. *Polish Garrison – Soviet Garrison. Open Military Studies* 1 (2020) 75–77.

83 Kolontári: *Magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok*, 289.

84 Ujszászy István vezérkari ezredes 18., és 21. számú helyzettájékoztatása a magyar vezérkari főnök számára, 1939. szeptember 16. és 1939. szeptember 19., valamint Werth Henrik helyzetközlése. Bp., 1939. szeptember 22. ÁBTL 4.1. A-779/1. Lengyel menekültekre vonatkozó iratok. I. kötet.

85 Kolontári: *Magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok*, 291.

leket illeti, egy részük épp abban a varjúlaposi gyűjtőtáborban kapott szállást, ahol pár hónappal korábban a Kárpáti Szics tagjait is elhelyezték.⁸⁶

A hadműveletek lezárulta után az OUN-nek tudomásul kellett vennie, hogy Berlin két-arcú politikát folytat. Nemcsak a kárpátukrán kísérlet látványos cserben hagyása, de a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése is elgondolkodtatta a nacionalisták egyre szakadozó vezetését. A belső viták azután éleződtek ki, hogy világossá vált, noha Lengyelország elfoglalása után a németek számos kedvezményt biztosítanak a fennhatóságuk alatt élő ukrán lakosság számára, ennél többről nem lehet szó, és egy Horvátországhoz vagy Szlovákiához hasonló bábállam kikiáltását már nem támogatják. Eközben a gyűlölt ellenség beteljesítette az OUN programját: az ukrán földek a Szovjetunió révén egy hazában egyesültek. A nacionalisták frusztrációja a tetőfokára hágott. Az OUN-t vezető Andrij Melnyik hiába ügködött a szervezet konszolidációján többek között azáltal, hogy a radikális módszerektől elriadó ukrán egyházi vezetőket ismét a szervezet mellé állítsa, a vezetésből korábban kitűrt forradalmi szárny megalkuvónak bélyegezte őt. A nyílt szakításra egy 1940 februárjában, Krakkóban rendezett konferencián került sor, amikor az OUN az úgynevezett melnyikisták és banderisták frakciójára szakadt szét. Utóbbit a hírhedt Sztepan Bandera vezette, akit a Pieracki-perben először halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt a lengyel bíróság. Noha igazán egyik frakció sem fordított hátat az addigi németbarát politikának, a banderisták sokkal radikálisabban követelték az ukrán állam létrehozását. Erre legközelebb a németek Szovjetunió elleni hadjárata adhatott volna alkalmat, ám az események ismét nem úgy alakultak, ahogy azt a nacionalisták eltervezték. 1941. június 30-án hiába kiáltották ki a lembergi Rinokon a „helyreállított” ukrán államot, az először meglepett német hatóságok csak a párhuzamosan fellobbanó, többnyire az OUN által vezetett, antiszemita pogromokat nézték jó szemmel.⁸⁷ Banderát és Jaroszlav Szecko miniszterelnököt elfogták, majd miután megtagadták a lembergi függetlenségi kiáltvány visszavonását, Sachsenhausenbe internálták őket. Ezután a németek, ha nem is szisztematikusan, de egyértelmű határozottsággal kezdték el felszámolni a közép- és nyugat-ukrajnai banderista szerveződések. Olyannyira, hogy egyes források szerint a német fegyveres erők tagjai a banderista vezetők 80%-át gyilkolták meg a háború során.⁸⁸

Mint ismeretes, 1941. június 27-én Magyarország is hadat üzent a Szovjetuniónak, és a Kárpát Csoport névre keresztelt magyar sereg egy hónap múlva elérte a Bug folyót. A hadműveletek során magyar csapatok vonultak be Sztanyiszlauba, Kolomijába, Kalusba és még számos galíciai településre. A magyar katonák megjelenését az OUN vegyes érzelmekkel fogadta. Nyilván nem múlt el nyomtalanul a Kárpát-Ukrajna végét jelentő magyar

86 Az első menekültek 1939. december 28-án érkeztek a varjúlaposi táborba és 1940 elején már 262-en tartózkodtak ott. Többségüket később a Balaton környéki táborokba helyezték át. Nagy: A Nyírtelek-Varjúlaposi gyűjtőtáborok, 198.

87 Alekszandr Djukov: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. Bp., 2011. 62–82. Az 1940. június 30. és július 2. között tomboló lembergi pogromról, amelyet a helyiek csak „Petljura-napok”-ként emlegettek, bővebben lásd John-Paul Himka: *The Lviv Pogrom of 1941. The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*. *Canadian Slavonic Papers* 53 (2011) 209–243.

88 Lagzi Gábor: *Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi háború. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) létrejötte, tevékenysége a második világháború idején*. *Pro Minoritate* (2003) 4. sz. 197–199.

bevonulás, illetve az azt követő durva tisztogatások emléke. Ráadásul a Kárpáti Szics tagjait érintő vegzatúra 1939 tavasza után is folytatódott; többségüket még évekig rendőrhatalósági felügyelet alatt tartották, majd a Szovjetunió elleni háborúban frontharcos vagy munkaszolgálatos alakulatokba osztották be őket.⁸⁹ Ennek köszönhetően az OUN hivatalos kiadványai 1939-től az oroszok, a lengyelek és a zsidók mellett a magyarokat is az ukránnal „ellenséges nemzetek” közé sorolták. Érdekesség, hogy ezek a kiadványok már a magukat ruszinnak vallókat is hasonlóképpen ítélték meg, tekintettel arra, hogy ezek körében a nagyukrán eszmeiséget propagáló OUN nem volt túlságosan népszerű.⁹⁰ A támogatottság hiánya és a magyar csendőri tisztogatások ellenére az OUN képes volt a kárpátaljai hálózatát újjászervezni, amire minden bizonnyal a rövid életű ukrán kormány kikiáltása is pozitív hatást gyakorolt.⁹¹ Legalábbis a magyar katonai elhárításhoz beérkező jelentések szerint a határ menti falvak lakói közül sokan örömmel és abbéli reményeik nyilvános kifejezésével fogadták a hírt, hogy egy napon majd ők is az új ukrán állam fennhatósága alatt fognak élni.⁹² A magyar hatóságok ezért nem is akadályozták a németeket abban, hogy az Ukrajna területén felállítandó, Berlinhez lojális adminisztráció kiépítéséhez Kárpátalján is toborzást folytassanak. Valószínűleg abban bíztak, ezáltal végleg meg tudnak szabadulni a helyi „nagyukrán” mozgalom képviselőitől.⁹³

A leMBERGI kiáltvány a magyar katonai vezetésre is meglepetésként hatott. Bár kezdetben azt hitték, az ukrán proklamáció a németek jóváhagyásával történt, a Kárpát Csoportot irányító Szombathelyi Ferenc altábornagy nyilvánosan egyszer sem kommentálta a leMBERGI híreket. A pontos helyzetkép kialakítását nehezítette az OUN-aktivisták kiszámíthatatlan viselkedése. Miközben több településen is barátságosan fogadták a magyar katonákat, máshol olyan OUN-plakátok jelentek meg, amelyek a zsidók és a lengyelek mellett a magyar honvédek lemészárlására buzdítottak.⁹⁴ Az ügy kapcsán Szombathelyi csak július 21-én kapott utasítást a magyar vezérkari főnökségtől.

„Minden körülmények között kerülni kell azt, hogy az ukránok azt a benyomást, vagy véleményt alkossák maguknak, hogy a tengelyhatalmak és szövetségesek ukrán kormányok megalakítására bátorítanának. [...] A már megalakult kormányt vagy hasonló

89 Néhány szics gárdista korabeli nyilvántartó kartonját lásd ÁBTL 3.1.6. P-1090. Lázár János és társai.

90 Alexander Statiev: *The Organisation of Ukrainian Nationalists as the Leader of a Unique Fascist Armed Resistance*. In: *Violent Resistance. From the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944–1956*. Ed. Michael Gehler – David Schriffl. Paderborn, 2020. 152.

91 Олександр Пагіря: Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року. *Український Визвольний Рух* 13 (2009) 117.

92 Csátáry György: *Magyar katonai és kémelhárítási iratok a Kárpátaljai Állami Levéltárban (1938–1944)*. Beregszász–Ungvár, 2016. 103.

93 Necze Gábor: Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében. In: *Kárpátalja 1938–1941*, 139.

94 Lásd az ukrán kivégzőosztagok elől nagy szerencsével megmenekülő Stanisław Ganowski atya visszaemlékezését, aki Sokółówka Hetmańskában figyelt fel a magyar katonák ellen buzdító OUN-plakátokra. Vö. Bartosz Karol Tusiński: *Męczeństwo duchowieństwa rzymskokatolickiego na terenie archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1900–1946*. Wrocław–Świdnica, 2018. 64–65. [Szakdolgozat]; Tomasz Bereza: Węgrzy wobec eksterminacji ludności polskiej przez nacjonalistów ukraińskich. *Biuletyn IPN* (2020) 124.

szervet barátságosan, mint nem létezőt és minden komoly alapot nélkülözőt kell kezelni” – szólta a direktíva.⁹⁵

Az OUN ezzel együtt is örömmel fogadta, amikor egy Sztanyiszlauban megrendezett júliusi ünnepségen a magyar városparancsnokság tisztjei a helyi vezetők társaságában az ukrán zászló előtt tisztelegtek. Viszonzásul az említett vezetők Horthy Miklóst és a „szövetséges” magyar csapatokat éltették. A két fél közti laza együttműködés arra is kiterjedt, hogy a horodenkai ukrán városvezetéstől kapott OUN-röplapokat, amelyek a lembergi kormányt népszerűsítették, a magyar repülő egységek a Vörös Hadsereg hátában szórták szét. A magyar hadvezetés célja persze nem az ukrán függetlenség propagálása volt, mint inkább az, hogy a szovjet oldalon harcoló ukránokat megadásra buzdítsák.⁹⁶

A németek végül nemcsak az ukrán önállósodást, de a magyar katonák zabrállásai folytán kialakult anarchikus viszonyokat is megelégtették. Július derekán felszólították a magyar parancsnokságot, hogy az általa ellenőrzött régiókban számolják fel a lembergi kormányhoz hű ukrán adminisztrációt és fegyveres milíciákat, majd ennek végrehajtása után a galíciai területeket a Hans Frank vezette Főkormányzósághoz csatolták. A döntést Bárdossy László miniszterelnök és Horthy is nehezen vette tudomásul. A magyar fél 1942 nyaráig győzködte Berlint, hogy a Kárpátok keleti lejtőin egy kb. 20 km széles sávot, valamint a Körösmező és a Cseremos folyó által bezárt háromszöget csatolják Magyarországhoz. A magyar kívánságokat a németek minden alkalommal elutasították.⁹⁷

Közben az ukrán probléma ismét felkeltette a magyar sajtó érdeklődését. Bár a lembergi proklamáció hírének egyetlen lap sem közölte, a liberális-konzervatív *Ujság*, a náci térhódítást elutasító *Magyar Nemzet*, de még a nyilas háttérű *Esti Ujság* is támogató hangnemben cikkezett az ukrán függetlenségi mozgalomról.⁹⁸ Máshol kételkedő hangvételű írások is megjelentek. A munkácsi illetőségű, a nagyukrán nacionalizmusra hagyományosan gyanakodva tekintő *Kárpáti Híradó*⁹⁹ előbb még egy *Volja Pokuttya* [Воля Покуття] című, Kolomijában megjelenő lapból vett át cikkeket, amelyek az NKVD által megkínzott OUN-tagok történeteit ismertették propagandisztikus módon.¹⁰⁰ Ugyanakkor nem sokkal később – a lembergi kísérlet felszámolása után – már jóval cinikusabb hangnemben tudósított a magyar hadsereg által megszállt területeken tapasztalható ukrán nacionalizmusról. A cikk szerzője szerint az ukrán lakosság részéről nem tapasztalható valódi akarat az állami keretek kialakítására, így az OUN által folytatott radikális politikának sincsenek igazi hívei. Ennek némileg ellentmondva később a cikk úgy fogalmazott: „Igen jó hatást váltott

95 Fóris Ákos: *A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944.*, Bp., 2021. [Doktori disszertáció] 119.

96 Парія: Взаємини між угорською, 113–126.

97 Olasz Lajos: Tervek a galíciai határ kiigazítására 1941–1942-ben. *Közép-Európai Közlemények* 15 (2022) 2. sz. 92–103.

98 Döntésre érik a kisorosz nacionalizmus Ukrajna mezőin. *Esti Ujság* 1941. július 10. 6.; Ukrajna a nemzetközi sakktablán. *Ujság* 1941. augusztus 10. 5.; Az ukrán-kérdés a világháború alatt és után. *Magyar Nemzet* 1941. december 14. 6.

99 Kiss Ágnes: *Magyar újságok Kárpátalján az első csehszlovák köztársaságban.* Bp.–Ungvár, 2020. (Kárpátaljai Magyar Könyvek 294) 111–118.

100 Mit mond a sztanyiszlai NKVD-börtön foglya? *Kárpáti Híradó* 1941. augusztus 13. 4.

ki, hogy a magyar csapatok nem ellenezték az ukrán milícia megszervezését, pedig ez a milícia jórészt az egykori ukrán nemzeti párt (O.U.N.) tagjaiból állt.”¹⁰¹ A milíciák felállításáról a kormány nemzetiszocialista ellenzékéhez tartozó Rajniss Ferenc lapja is beszámolt. A német *Signal* hadsereglap cikkeit egy az egyben átemelő *Magyar Futár* képekkel illusztrálva tudósított a szovjet börtönökből kiszabadult ukrán nemzeti milicistákról, mint akik szabadon és önként vesznek részt a helyi rendvédelmi feladatokban.¹⁰²

Közeledő álláspontok: Volhínia, 1943

Ez a kép persze csak részben felelt meg a valóságnak. Mialatt a német hatóságok a banderistákat üldözték, Andrij Melnyik hívei legálisan szervezkedtek. Olyannyira, hogy Kijev elfoglalása után felállt a melnyikista frakció által vezetett Ukrán Nemzeti Tanács a leendő ukrán állam központi döntéshozó testületeként. Ám ez sem tartott sokáig, mert a németek egy nagyobb tisztogatás keretében az OUN melnyikista szárnyára is lecsaptak; többségüket a Kijev melletti Babij Jar völgyében végezték ki 1941 őszén, illetve 1942 februárjában.¹⁰³ Ha ez sem lett volna elég, az OUN vezetését az egyre gigantikusabb anyagháborúvá duzzadó konfliktus közvetett hatásai is kijózaníthatták. Az ukrán földek módszeres kifosztása, illetve a polgári lakosság németországi munkaszolgálatra való erőszakos elhurcolása nyilvánvalóvá tette, a németek ugyanúgy gyarmatként tekintenek Ukrajnára, mint ahogy azt korábban a szovjetek is tették.¹⁰⁴ „1943 nyarán egyedül a kijevi körzetből nem kevesebb mint négyszázötvenezer embert vittek Németországba” – emlékezett a magyar megszálló erőket 1943 augusztusától vezető Lakatos Géza vezérezeredes.¹⁰⁵

Ekkor dőlt el, hogy az OUN a föld alá, vagy ha úgy tetszik, az erdők mélyére vonul. Mindez persze nem jelentette azt, hogy teljesen inaktívvá vált volna, sőt: az ukrán kozákság napján, 1942. október 14-én megalakult az Ukrán Felkelő Hadsereg, a hírhedt UPA. A szakirodalom úgy tartja, hogy az UPA az OUN banderista szárnyának fegyveres képviselte volt, amihez később más, kisebb nacionalista frakciók, például egyes melnyikisták is csatlakoztak. 1944 tavaszára már több mint 30 ezer embert tartottak fegyverben, ami nem sokkal maradt el a szovjet vagy a lengyel nemzeti partizánok létszámától. Az UPA parancsnoki posztját kezdetben az NKVD börtöneit is megjárt Dmitro Kliacskivszkij foglalta el, majd 1943 nyarán Tarasz Csuprinka álnéven őt váltotta Roman Suhevics, aki eddigre már komoly, bár nem kifejezetten dicsőséges karriert mondhatott magáénak. Miután 1939 tavaszán elmenekült Kárpátaljáról, különféle német alárendeltségbe tartozó rendőri-katonai egységeket vezetett és számos zsidóellenes atrocitásba vett részt Lembergben, Vinnicjában és Belorussziában. 1941 nyarán a rövid életű leMBERGI kormány-

101 Így fest a valóságban az ukrán-kérdés. *Kárpáti Híradó* 1941. szeptember 23. 3.

102 *Magyar Futár* 1941. július 10. 5.; *Magyar Futár* 1941. augusztus 7. 19.

103 Szerhij Jekelcsik: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése*. Bp., 2014. 179–181.; Hartyányi Jarosláv: *Az elrejtett igazság/Прихована правда*. Bp., 2004. 246–248.

104 Az ukrán posztkoloniális narratívákhoz magyarul lásd Mikola Rjabcsuk: *A két Ukrajna*. [Ford. Forgács Balázs et al.] Bp., 2015. (Nyugat-Eurázsiai Idő) 119–141.

105 Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Bp., 1992. (Extra Hungariam) 65.

ban még a hadügyi tárcát is megkapta. Miután az OUN a föld alá vonult, Suhevics is felhagyott a németek szolgálatával, és csatlakozott az UPA-hoz.¹⁰⁶ Az UPA szállásterülete a volhíniai és részben a poléziai erdőrengeteg volt, de jelentős erők felett diszponált a lengyel nemzeti partizánok, az Armia Krajowa (= AK) által dominált kelet-galíciai területeken is. Bár kezdetben az UPA a szovjet és a lengyel partizánokat tekintette legfőbb ellenségeinek, a háború alakulása ebben is változásokat hozott.¹⁰⁷

Amikor a doni frontvonal összeomlása következtében a Vörös Hadsereg betört a volt USZSZK területére, az UPA és a magyar hadvezetés egyaránt stratégiát váltott. Úgy kalkuláltak, mintha az előző háborút akarták volna megnyerni, s valóban, mindkét fél az első világháború végén szerzett tapasztalatokból indult ki. Ami az UPA-t illeti, abban bízva, hogy a németek és a szovjetek majd kölcsönösen legyengítik egymást, arra törekedett, hogy minél nagyobb létszámú sereget állítson fel, amely valahol Galícia és Volhínia területén majd képes lehet az új Ukrajnát önállóan kiharcolni. Ennek megfelelően 1943 februárjában az UPA vezetése úgy döntött, hogy a függetlenségi háborút immár a németekkel szemben is ki kell terjeszteni. Látva a szovjet előrenyomulás mértékét, ez idő tájt Budapest attól tartott, hogy a háború legvégén nem áll majd rendelkezésre egy intakt, jól felszerelt hadsereg, ami a Kárpátok vonalán elhelyezkedve képes lehet az országot a szovjetektől vagy az Észak-Erdélyre pályázó román hadseregtől megvédeni. Így a nyugati szövetségesek felé kacsintgató Kállay Miklós miniszterelnök arra törekedett, hogy a magyar erőket kivonja a frontvonalból és az ukrainai megszállási övezetből. Eme stratégiai célok értelemszerűen közelebb hozták egymáshoz az addig jobbára csak kutya-macska barátságban lévő feleket.

Ehhez azonban meg is kellett „találni” egymást, ami közel sem volt egyszerű feladat.

„Sem ruházatban, sem viselkedésben, hogy úgy mondjam, harcmodorban semmi különbséget nem lehetett tenni az igazi partizánok [...] és az ukrán felkelők, az upaisták [sic!] között. Az egyetlen az volt, hogy van-e közöttük [...] zsidó. Ha igen, biztos, hogy a szovjethez tartoznak, ha nem, akkor valószínűsíthető, hogy upaisták” – emlékezett vissza a kezdeti nehézségekre Bozóky Géza százados, az UPA-val történő kapcsolatfelvétel egyik irányítója.¹⁰⁸

Bár a német hadvezetés a magyar félnek küldött tájékoztatóiban sohasem tett különbséget az egyes partizáncsoportok között és azokat módszeresen „banditák”-ként nevezte meg, a magyar megszálló alakulatok hírszerző osztálya (1/b) 1943 elején észlelte, hogy Dél- és Kelet-Volhíniában több, egymástól jól elkülöníthető partizáncsoport van jelen.¹⁰⁹ Igen valószínű, hogy az első kapcsolatfelvétel már 1943 áprilisában megtörténhetett, amikor a volhíniai Zdobunovban a Nyugati Megszálló Csoport parancsnoka, Széchy Imre vezér-

106 Per Anders Rudling: Rehearsal for Volhynia. Schutzmannschaft Battalion 201 and Hauptmann Roman Shukhevych in Occupied Belorussia, 1942. *East European Politics and Societies* 34 (2020) 158–193.

107 Lagzi: Etnikai tisztogatás vagy függetlenségi háború, 195–204.

108 Bozóky Geyza: A megszállt Ukrajnában. 105. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye (= HL TGY) 3409.

109 Feljegyzés Bozóky Géza önvallomásáról. Bp., 1950. április 25. ÁBTL. 3.1.9.V-46998. Bozóky Géza. 247.

örnagy és Korponay Miklós vezérkari százados részéről a magyar megszállók egy kisebb, helyi érvényű megnemtámadási szerződést kötöttek a magyarok előtt addig teljesen ismeretlen UPA-val. Korponay később úgy emlékezett, a németeket egyébként nem szívelő Széchy őket is tájékoztatta az egyezményről, ám azok szigorúan megtiltották, hogy a magyar hadvezetés kapcsolatot tartson fent a partizánokkal, és gyaníthatóan ennek köszönhető az is, hogy Széchy csakhamar leváltották.¹¹⁰ S valóban, a magyar tisztek németekhez fűződő kritikus, ám szinte mindvégig lojális magatartása nagyban nehezítette az ukrán–magyar kapcsolatok elmélyülését. A helyzet 1943 nyarán változott meg, amikor a kurszki csata után a magyar honvédség élén fontos személycserék történtek.

1943. augusztus elején a magyar katonai hírszerzés és a megszálló csapatok élére is új ember került, a náciellenes Kádár Gyula vezérkari ezredes és Lakatos Géza vezérezredes személyében. Mindkettejük számára megbízható partnernek bizonyult Padányi Jenő vezérkari ezredes, aki a megszálló hadsereg már említett 1/b osztályát vezette.¹¹¹ Padányi a források egybehangzó tanúsága szerint erős németellenes attitűddel rendelkezett, oly mértékben, hogy bizalmas, vezetőségi tagja volt egy magas rangú katonai és politikai tisztviselőkből álló, titkosan működő informális hálózatnak, amely a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevet viselte és a náci befolyásszerzés ellen dolgozott.¹¹² Nyugodtan mondhatjuk, ő volt a nem kommunista partizánokkal folyó tárgyalások motorja, aki az események alakulásáról nemcsak Lakatosnak referált, de rendszeresen hazajárt Budapestre Szombathelyivel egyeztetni.

Padányi erőfeszítéseit alapvetően két tényező nehezítette. Nemcsak a múltban szerzett közös sérelmeket, de a partizán–megszálló viszonyrendszerből fakadó félreértéseket is le kellett küzdenie. Hogy ez mennyire komoly problémát jelentett, arról világos képet alkothatunk a Kremieniecben székelő Mészöly Elemér vezérőrnagy naplőbejegyzéseiből. Mészöly 1943. október 11-én még így írt: „Az ukránok – legalábbis a városban – kellemesen csalódtak bennünk. Jóindulatunk, és az hogy nem fenyegetőzünk, nem harácsolunk (mint a sógorok), hanem fizetünk, óriási meglepetést keltett és kezdenek szimpatizálni velünk.” Majd alig egy hét múlva pedig így: „A magyarelles ukrán propaganda egyébként hevesen tovább folyik. Röpcédulákat szórnak szét.”¹¹³ Az is igaz ugyanakkor, hogy a magyar fél legalább ennyire kiszámíthatatlanul viselkedett. Burits Imre századost, aki már az első kapcsolatfelvételnél is jelen volt, a helyiek egymás között csak „csernyij kapitan”-nak hívták, miután az számtalanszor indított indokolatlan megtorlóakciókat az UPA-t támogató volhíniai falvak ellen.¹¹⁴ Az ilyen esetek alaposan megnehezítették a jó viszony kialakítását, noha a magyar vezérkari főnökség által szerkesztett kiadványok ki-

110 Korponay Miklós: A magyar hadsereg és az UPA kapcsolatai. ÁBTL 3.2.5. O-8-2000/40. Szabadságharcosok fn. dosszié. 40. sz. melléklet. 3. Korponay állításait megerősíti: Feljegyzés Bozóky Géza önvallomásáról. Bp., 1950. március 13. ÁBTL. 3.1.9.V-46998. Bozóky Géza. 112.

111 Vö. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Bp., 1978. 558.; Lakatos: *Ahogy én láttam*, 70.

112 Szent-Iványi Domokos: *Visszatekintés. 1941–1972*. [Szerk. Szekér Nóra – Kodolányi Gyula.] Bp., 2016. (Magyar Szemle Könyvek) 61–118.

113 Mészöly Elemér vezérőrnagy: *Háborús naplóm. 1943. október 11. és 15-i naplőbejegyzések*. HL TGY 3908.

114 Feljegyzés Bozóky Géza önvallomásáról. Bp., 1950. március 13. ÁBTL. 3.1.9. V-46998. Bozóky Géza. 132.; Bozóky Geyza: A megszállt Ukrajnában. 117–118. HL TGY 3409.

fejezetten arra biztattak, hogy a „turáni és germán népek vérével” keveredett ukrán lakossággal a honvédek lehetőség szerint maradjanak barátságosak.¹¹⁵ Mint láthattuk, a gondolat egyáltalán nem új keletű. Az első világháború idején alapított *Ukránia* folyóiratban ugyanilyen szellemiségű cikkek igyekeztek elmélyíteni az ukrán és a magyar nemzet barátságát. Volt is mire alapozniuk, a rokonszenv – legalábbis az egyik oldalról – bizonyosan fennállt. Akárcsak a jól hízó barmait szemlélő gazda, Mészöly Elemér is elégedetten méregette az ukrán embereket. „Nagyon szép, egészséges faj” – írta róluk naplója bevezető soraiban.¹¹⁶

Intermezzo: a magyar megszálló erők és a Honi Hadsereg viszonya, 1943

Az is nehézséget okozott, hogy Padányi nemcsak az UPA-val, de az AK-val is tárgyalásokat kezdeményezett, az a volhíniai lengyelülködés árnyékában közel sem volt súrlódásmentes vállalkozás. Egy lembergi találkozó során Padányinak így is sikerült elérnie, hogy az AK információkat adjon át az UPA-ról, amiért a magyarok muníciót és kötszert, illetve a németek lengyelelles akcióra vonatkozó híreket adtak cserébe.¹¹⁷ De az AK felé már azok a kommunikációs csatornák is rendelkezésre álltak, amelyek a Magyarországra érkező lengyel menekültek révén alakultak ki még a háború elején. 1943 szeptemberében Tadeusz Bór-Komorowski, az AK főparancsnoka Andrzej Sapieha személyében küldöncöt menesztett Budapestre, hogy Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel és a hivatal nélkül is jelentős befolyással rendelkező Bethlen Istvánnal tárgyaljon. Bór-Komorowski azt szerezte volna elérni, hogy a tervezett kelet-lengyelországi felkeléshez („Akcia Burza”) a magyar fél biztosítson számára hadianyagot, kiképzőtáborokat, és ha lehetséges, honvédalakulatokat is. Mivel Budapesten abban reménykedtek, hogy a lengyelek révén majd képesek lesznek összeköttetést teremteni az angolszászokkal, elfogadták az ajánlatot, de a magyar katonák bevetését Szombathelyi nem engedélyezte.¹¹⁸

Ezután Lemberg vált az események fő színterévé. 1943 novemberében a magyar állomásparancsnok, Szász Géza ezredes és helyettese, Tóth Zoltán hadnagy Kazimierz Pluta-Czachowski ezredessel, illetve Władysław Zajdler főhadnaggal tárgyalt, aminek eredményeként – építőanyagnak álcázva – háromvagonnyi lőszer juttattak Lembergől Varsóba. Ezenkívül a lembergi Honvéd Központi Szállításvezetőség útján az AK használhatta a magyar katonai posta- és sürgönyhálózatot, aminek köszönhetően az egyes AK-parancsnokságok közvetlenül is tudtak kommunikálni egymással. De számos más eset is előfordult, amikor a magyar katonák közvetlenül vagy közvetve, például szándékosan őrizetlenül hagyott lőszeres transzportok révén, fegyvert játszottak át a lengyel partizán-

115 Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Bp., 2015. 117.

116 Mészöly Elemér vezérőrnagy: *Háborús naplóm.* 8. HL TGY 3908.

117 Uo. 361.

118 Maria Zima: *Magyar katonák és a varsói felkelés.* [Ford. Mitrovits Miklós.] Bp., 2018. 51–53.

nok kezére. Érdekesség, hogy ekkor készült el az a Divéky Adorján történész-polonista által szerkesztett rövid, lengyel nyelvű brosúra, ami az AK tagjai és a lengyel polgári lakosság számára foglalta össze a magyar csapatokkal kapcsolatos legfőbb tudnivalókat. Az egyenruhák ismertetőjelei mellé csatoltak egy rövid társalgási szótárt is, ami jellemző módon olyan típuskérdéseket is tartalmazott, hogy „Eladó-e ez az ágyú, motorkerékpár vagy inkább becserélné vodkára?”.¹¹⁹

1943 végén és 1944 első hónapjaiban komolyabb kapcsolat a magyar megszálló erők és az AK között inkább Kelet-Galíciában alakult ki, aminek részben az az oka, hogy ebben a régióban az UPA közel sem rendelkezett akkora támogatottsággal, mint Volhíniában és Polécia déli részén. Galíciában, ha születtek is helyi érvényességű megnevezési szerződések az UPA-val, a magyar honvédek önhatalmúlag is inkább az AK-t és a helyi lengyel lakosságot segítették, semmint az ukránokat. Ugyanakkor Volhíniában teljesen más volt a helyzet, hiszen ott – az UPA egyeduralmából adódóan – a magyar csapatok nem álltak ilyesfajta választást előtt. Alapvetően ez a tény jelenti a magyarázatot arra, hogy miért éppen itt indultak meg a politikai távlattal is kecsegtető tárgyalások az ukrán partizánok és a magyar hadsereg képviselői között. Úgy is fogalmazhatunk, Volhíniában a magyar csapatok nem ütöttek, mert a gyenge felszereltségükre és a nagy területen való szétszórtságukra való tekintettel nem is üthették az orrukat a lengyel lakosságot gyilkoló UPA dolgaiba.

Az, hogy e szörnyű tragédia megtörténhetett, alapvetően két okra vezethető vissza. Az egyik maga az OUN doktrínái között keresendő, amit a félig lengyel Mihajlo Kolodszinszkij dolgozott ki, nem sokkal azelőtt, hogy a Kárpáti Szics ezredeseként a magyar honvédekkel vívott harcban Aknaszlatina mellett az életét vesztette.¹²⁰ Az OUN célja egy homogén etnikai tömb kialakítása volt, ami a háború végi rendezéskor majd kész helyzet elé állítja a vezető nagyhatalmakat, és nagyobb esélyt teremt az önálló ukrán államiság létrehozására. A másik ok e sokhitű, soknyelvű vidéken végigsöprő szovjet és náci terror, ami teljesen felszámolta a demokratikus pártok szervezeteit, a lengyel öngazgatás és rendvédelem szinte minden formáját.¹²¹ Enélkül aligha tudtak volna az UPA szervezett csoportjai alig néhány hónap leforgása alatt kb. 70 ezer lengyel civilt lemészárolni, továbbá 125 ezret pedig nyugat felé elűzni.¹²²

A magyar Nyugati Megszálló Csoport Volhíniában elhelyezett egységei a Kovel–Rivne–Zdolbunov–Szepetovka–Berdicsev vasúti fővonal és a Zdolbunov–Mizocs–Dubno mellékvonal biztosítását látták el, s minden erejüket lekötötte, hogy a partizánok támadásaitól megvédjék magukat. Mindenesetre a magyar katonák nagyon jól tudták, hogy mi zajlik

119 Godó Ágnes: *Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban*. Bp., 1976. 181–186.

120 Grzegorz Motyka: *Wołyń '43*. Wydawnictwo Literackie. Kraków, 2016. 23–37.

121 Lagzi Gábor: A lengyel Keleti Végék – egy mítosz nyomában. In: *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Szerk. Czoch Gábor – Fedinec Csilla. Bp., 2006. 298–299.

122 Grzegorz Motyka: *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA)*. Warszawa, 2006. 298–361. Magyarul lásd Lagzi Gábor: *Etnikai tisztogatások Ukrajnában. Az Ukrán Félkelő Hadsereg (UPA) lengyelelleanes fellépése 1943–1944-ben*. In: *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla. Bp., 2005. 210–212.; Illés Veronika: *Nemzetállamok, de milyen áron? A II. világháború kirobbanását követő lengyel–ukrán kapcsolatok különös tekintettel a Keleti Végekre*. *Külügyi Műhely* 2 (2020) 1. sz. 223–225.

a volhíniai erdőkben. „A hegyek tele vannak a nemzeti ukrán bandákkal, akik igen dühösök ránk. A kisebbségben lévő lengyeleket naponta irtják, ma reggel is egy egész családot. Éjjel állandóan lövöldözés van” – írta naplójába az említett Mészöly Elemér vezérőrnagy.¹²³ A szintén emlegetett Bozóky Géza százados pedig így emlékezett: „Tudtuk még, hogy az ukrán falvakban élő lengyeleket formálisan kiirtották. [...] Azt beszélték, hogy még a 3 éves gyermekben is vagy 5 lött sebet találtak. A lengyel lakosság a falvakból a városokba menekült, ahol megszálló csapatok voltak.”¹²⁴ S valóban, a lengyelek sok esetben a magyar katonák által ellenőrzött településekre menekültek, arra számítva, hogy ott majd védelmet találnak az UPA elől. Így történt ez a Kovelt és Rivnét összekötő vasútvonal mentén több helyen, például Pereszpa, Szitarovka és Klevany állomásokon, illetve a Rivnétől délre fekvő Ozsenin és Mizocs településeken is. A magyar csapatoknak köszönhetően több ezer helyi, vagy oda menekült lengyel maradt életben.¹²⁵

Legközelebb egymáshoz: Budapest, 1943

A magyarok lengyelbarát gesztusai így sem zavarták meg az UPA által kezdeményezett tárgyalásokat, amik 1943 szeptemberétől váltak egyre intenzívebbé, és csakhamar konkrét formát is öltöttek. Az úgynevezett konyuskai és mirohoscsi megállapodások Volhínia és Dél-Polécia területén fegyverszünetet írtak elő, illetve összekötők útján a németekre és a szovjet partizánokra vonatkozó hírcserét határoztak meg. Politikai kérdésekről itt még nem esett szó.¹²⁶ Erre először 1943 novemberében került sor, amikor Padányi már nem az UPA, hanem az OUN banderista képviselőivel találkozott Lembergben. Az ukrán szándék komolyságát jelzi, hogy a találkozóra azt a Mikola Lebigit is delegálták, akit a Gestapo már 1941 óta nagy erővel körözött. Ekkoriban az OUN külügyi referatúráját vezette, tehát kvázi a földalatti ukrán állam külügyminisztere volt.¹²⁷ Padányi kezdeményezésére ekkor merült fel annak a gondolata is, hogy a tárgyalásokat Budapesten kellene folytatni.

A magyar vezetés az alábbi feltevésekből indult ki: (1) a németek képesek lesznek kifulladásztani a szovjeteket Ukrajnában; (2) a nyugati szövetségesek partra szállnak a Balkánon és ők szabadítják fel Közép-Európát; (3) a környező népek kormányaival és felkelőmozgalmaival angolszász irányultságú megegyezéseket lehet kötni.¹²⁸ Az alsóbb szinteken azonban többen is sejtették, hogy nem ez a realitás. Fábry Pál, aki Padányi kvázi teljhatalmú megbízottjaként Lembergben, Varsóban és Vilniusban is tárgyalt a lengyel földalatti mozgalom képviselőivel, az események idején írt naplójában így fogalmazott:

123 Mészöly Elemér vezérőrnagy: Háborús naplóm. 1943. október 3-i naplóbejegyzés. HL TGY 3908.

124 Feljegyzés Bozóky Géza önvallomásáról. Bp., 1950. április 25. ÁBTL. 3.1.9. V-46998. Bozóky Géza. 132.

125 Bereza: Węgrzy wobec eksterminacji, 125–126.

126 Pahirja: Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg, 498–502.

127 Richard Breitman – Norman J. W. Goda: *Hitler's Shadow. Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War.* [Washington, D.C.,] 2010. 74

128 Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944.* Bp., 2008. (Politikatörténeti Füzetek 27) 88–95.

„Padányit és Vöcköndyt¹²⁹ várjuk, hogy összehozzuk az ukrán és lengyel tárgyalófeleket. Se füle, se farka ennek a nagy elgondolásnak, csak az a szerencse, hogy a németek fűtyülnek ránk, és nem veszik komolyan az otthoni kiugrási terveket sem. Nem egészen értjük Horthy kormányzó elgondolásait.”¹³⁰

Mindenesetre a budapesti találkozó így is megvalósult, amire az UPA és az OUN fúziójából alakult szervezet, az úgynevezett Ukrán Legfelső Felszabadító Tanács három személyt jelölt ki. A delegációt Roman Suhevics régi fegyvertársa, Miron Luckij vezette. Őt kísérték az OUN külügyi referatúrájának képviselői, egyrészt Ivan Hrynioh, másrészt a Kárpáti Szics tisztjeként a magyar fogságot is megjáró Jevhen Vrecjona.¹³¹ Mivel a felek addig álneveken tárgyaltak egymással, a háromfős társaság kilétét az akkori ukrán közélet talán legbefolyásosabb alakja, Andrej Septickij görögkatolikus metropolita igazolta.¹³² Az UPA és az OUN radikalizmusát fékezni igyekvő Septickijhez Fábry jó barátja, Saly Géza talált összeköttetést, aki mint haditudósító a kijevei magyar rádió helyettes parancsnoka volt és szervezetileg a Kádár Gyula vezette katonai hírszerzéshez tartozott. Családja révén a külügyminisztérium és a konzervatív, kormánypárti sajtó felé is kiváló kapcsolatokkal rendelkezett.¹³³

A lembergi Snilow reptérre honvédegyenruhában, onnan pedig civilben utazó társaság 1943. november végén érkezett Budapestre, ahol az UPA-t már alaposan kiismerő Korponay Miklós vezérkari százados fogadta őket. A gyorsan le szervezett tárgyalásoknak keresztbe tett, hogy Szombathelyi Ferencet Hitler időközben magához rendelte, így az ukrán delegációnak kb. másfél-két hétig várakoznia kellett. De az ukránok ezután sem örülhettek. Csalódottan kellett tudomásul venniük, amint a honvédparancsnokság vári épületében Szombathelyi, Kádár, Padányi és Korponay mellett mindössze egyetlen civil, a külügyminisztérium sajtóosztályának dolgozó Saly Dezső tanácsos, Saly Géza nagybátyja volt csak jelen. Így aligha véletlen, hogy szinte csak katonai jellegű kérdésekről egyeztettek, és a korábban tető alá hozott lokális megnehtámadási szerződéseket általános érvényűnek mondták ki. Bár az ukrán delegáció politikai ügyben érkezett Budapestre, amint ilyen természetű kérdésekre terelődött szó, a magyar fél merev ellenállásával találkozott. Kárpátalja kérdése és a földalatti ukrán állam magyar elismerése szóba sem jöhetett, és amikor hirtelen az egyik ukrán azzal állt elő, hogy a magyar hadsereg forduljon szembe Németországgal, a megrendült Szombathelyi állítólag csak annyit mondott: „Két lehetőségem van. Vagy Hitler lövet agyon, vagy Sztálin akasztat fel. Inkább az utóbbit választom.”¹³⁴

129 Helyesen Vöcköndy. Vöcköndy László alezredes, mint Padányi munkatársa, az 1/b osztályon dolgozott.

130 László Ágnes: *Egy sors, egy század. Fábry Pál élete mozaikképekben*. Bp., 1997. (Lassuló Idő) 111.

131 Pahirja: Út a paramilitáris szervezettől, 120.

132 Hrynioh korábban Septickij lembergi tanácsadója volt. Vö. Ivan Hrynioch: 40 Years ago in Budapest. HL TGY 3958. Együttműködés az Ukrán Felszabadító Hadsereg (UPA) és a M. Kir. Honvédség között 1943–1944. 2.; Adorján fedőnevű informátor jelentése. Bp., 1957. március 1. ÁBTL 3.1.6. M-28870. Adorján.

133 A szerző interjúja Saly Géza lányával, Saly Noémivel. Bp., 2022. május 16. [A szerző birtokában.]

134 Pahirja: Fejezetek az ukrán felkelő hadsereg, 503–506.; Ivan Hrynioch: 40 Years ago in Budapest. HL TGY 3958. Együttműködés az Ukrán Felszabadító Hadsereg (UPA) és a M. Kir. Honvédség között 1943–1944.

A tárgyalások – bár ígéretesen kezdődtek – végül teljes kudarccal zárultak. Budapesten épp ezekben a napokban értesültek a teheráni konferencia határozatairól. Arról, hogy a nyugati szövetségesek nem a Balkánon fognak partra szállni, és a háborút a tengelyhatalmak teljes kapitulációjáig folytatják. Tehát az a nagyszabású terv, ami az UPA-val és az OUN-nel folytatott tárgyalásoknak politikai súlyt adott, hirtelen semmissé vált. Közben egyéb problémák is keletkeztek. Bár a magyar fél azt hitte, hogy a budapesti megbeszélések a legnagyobb titokban zajlanak, a vezérkari főnök Hitlernél tett látogatása miatt jobbára csak partikra és éttermekbe cipelt ukránokra többen is felfigyeltek. Például a Budapestre akkreditált szlovák és román diplomata, akik a berlini képviselők útján azon nyomban panaszt is tettek Hitlernél.¹³⁵ Úgy tűnik azonban, nemcsak az UPA-val történt tárgyalások jutottak a németek tudomására, de az AK-val kiépített kapcsolattartás is. Erre utal, hogy német nyomásra Fábry Pált a magyar katonai rendészet letartóztatta, és csak a magas rangú családi kapcsolatai révén engedték el. Saly ugyan elkerülte a letartóztatást, de a németek ezután őt is szemmel tartották.¹³⁶ Tették ezt úgy, hogy ez idő tájt maguk is támogatták az OUN banderista szárnyának egyes törekvéseit. 1943. november 21–22-én a Zsitomir körüli erdőkben ukránok, fehéroroszkok, örmények, üzbégek és más, a Szovjetunió területén élő kisebbségek képviselői, kb. negyven fő, konferenciát tartottak és megalapították a Leigázott Nemzetek Bizottságát. A németek tudtak a találkozóról, és az Alfred Rosenberg által vezetett Keleti Területek Minisztériuma erősen támogatta a szovjetellenes irányú kezdeményezést.¹³⁷

Bár Andrij Dolnyickij és Marton Ferenc ezredes személyében a felek állandó összekötőt neveztek ki, az ukrán–magyar kapcsolatok értelemszerűen nem tudtak tovább fejlődni. Az ország 1944. március 19-én bekövetkező megszállása olyan lavinát indított el, ami teljesen elsöpörte az ukrán ügyeket ismerő katonai elitet. Kállay miniszterelnök menekülni kényszerült, Szombathelyit felmentették, Lakatost és Padányit áthelyezték, Kádárt pedig letartóztatta a Gestapo. Ezután a két fél kapcsolata ismét visszaesett az 1943. nyári állapot szintjére, és legfeljebb csak helyi szintű megállapodásokról lehetett szó.

Kétségbeesett remények: Galícia és Magyarország, 1944–1945

Különös módon a német megszállás csak az ukránokkal ápolt viszonyt határozta meg, a lengyel törekvésekkel szemben az új, Sztójay Döme vezette kollaboráns rezsim is segítőkésznek bizonyult. Olyannyira, hogy amikor 1944 tavaszán az UPA lengyelelles hadjárata áthelyeződött Kelet-Galíciába, a magyar katonák az AK-t és a lengyel lakosságot segítették – a volhíniai példához képest sokkal erélyesebb módon. Elegendő csak néhány precedenst felsorolni. 1944 áprilisában az 1. magyar hadsereg katonái a lengyel segédrend-

135 Deák István: *Európa próbatétele. Együttműködés, ellenállás és megtorlás a második világháború alatt*. Bp., 2015. [2. kiad.] 107.; Kaló József: Szombathelyi Ferenc vezérezredes önéletrajza és védőbeszédének vázlata. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 625.

136 László: *Egy sors, egy század*, 120–124.

137 Stephen Dorril: *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*. New York, 2002. 229.

őrséggel karöltve füstölték ki az UPA egységeit a Sztanyiszlau melletti Poszics, Tyisziv, Kupcsakivka, Kopanki, Kropivink stb. falvakból, melynek során több száz tanyát gyújtottak fel és több tucat ukránt végeztek ki. Május elején a sztanyiszlai AK-parancsnokság tárgyalásokat folytatott a magyarokkal arról, hogy az AK szabadon támadhassa az ukrán falvakat, amiért cserébe a lengyelek átadják a magyarokkal ellenségesnek bizonyuló ukránokat.¹³⁸ A Kalusba és Zsuravnóba települt magyar helyőrség nemcsak fegyverekkel segítette az AK-t, de arra is volt példa, hogy a lengyel felkelőket honvédegyenruhába bújtatták és egy szakasz „valódi” magyar katonával együtt úzték ki a környékbeli falvakat zaklató UPA-sokat.¹³⁹ A Sztrij melletti Zsuliban a helyi lengyel plébános, Franciszek Bętkowski épp húsvét vasárnapján történt meggyilkolását a feldühödött magyar csapatok torolták meg, illetve az UPA és a szovjetek elől Magyarország felé menekülő környékbeli lengyeleket a saját életük kockáztatása árán segítették békében elvonulni.¹⁴⁰ Látva az együttműködés sikerességét, 1944 májusában az AK Tájékoztató és Propaganda Irodája röplapokkal árasztotta el a Kelet-Galíciában és a Varsótól keletre állomásozó magyar honvédek állásait. Arra biztatták őket, hogy a hamarosan kirobbanó általános felkelés idején álljanak át az AK oldalára és forduljanak szembe a németekkel.¹⁴¹

Az UPA szemszögéből a magyarok által jelentett probléma csak azután enyhült, hogy a szovjetek 1944. július végén megérkeztek a Kárpátok keleti lejtőjéhez, és a magyar hadsereg Kelet-Galíciában már csak az ukrán többségű területeket tartotta az ellenőrzése alatt. Ekkor a helyi megegyezés lehetősége újra fennállt, mint ahogy az számos esetben meg is valósult.¹⁴² Az ukrán ügyet azonban a magyar katonai és politikai vezetés továbbra is csak praktikus szempontok alapján szemlélte. Szombathelyi utóda, Vörös János vezérezredes a Legfelső Honvédelmi Tanács 1944. július 26-i ülésén – Horthy Miklós, Sztójay Döme és Csataj Lajos előtt – így összegezte az UPA-val ápolt viszony lényegét:

„Az egyik az ukrán nemzeti bandák csoportja, céljuk Nagy-Ukrajna megteremtése. Jelenleg elsősorban a szovjet bandák ellen küzdenek. Magyar szempontból figyelmet érdemel az ukrán bandák magyar-barát megnyilatkozása, ellenben nem fér kétség ahhoz, hogy saját céljaik elérése érdekében alkalmas pillanatban teljes erejükkel ellenünk fordulnak, s velük szemben a mindenkori óvatosság kívánatos. Utóbbi időben híreink vannak arról, hogy a németekkel való kiegyezést az orosz veszély miatt keresik.”¹⁴³

138 Олександр Пагіря: Угорський фактор в українсько-польських відносинах 1943–1944. In: Волинська конференція: через історію до порозуміння. Упор. Анатолій Шваб. Луцьк, 2013. 91–92.

139 Godó: *Magyar-lengyel kapcsolatok*, 182–183.

140 Bereza: *Węrzy wobec eksterminacji*, 130–131.

141 Zima: *Magyar katonák és a varsói felkelés*, 53–54.

142 Hidvégi Lajos: Harctéri emlékeim az ukrán nemzeti partizánokkal, 1944. *Honismeret* 21 (1993) 1. sz. 38–40.; Ravasz István: Magyar katonák és az ukrán nemzeti partizánok. In: ... és újfent hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939–1945. Szerk. Ravasz István. Bp., 2005. 126–129.; Török Ádám: Harchban a keleti széllel. Korponay Miklós vezérkari százados életútja. In: *Utak és útkeresztjeződések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Szerk. Bank Barbara. Bp., 2013. 110–112.

143 A vezérkar főnökének előadása a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén. 1944. július 26. HL VKF 1944. Eln. 1. oszt. 12. Szn.

De nemcsak az UPA kereste a németeket, a németek is őket. Ahogy a fronton romlott a helyzet, a nációkkal idealisztikus alapon rokonszenvező, korábban bebörtönzött vagy egyszerűen csak mellőzött fasiszta vezetőkkel Berlin igyekezett rendezni a viszonyt. Ekkor nemcsak Szálasi Ferencsel indultak be intenzív tárgyalások, de szabadon engedték a vasgárdista Horia Simát, majd nem sokkal később Szečko, Melnyik és több száz OUN-aktivista mellett az ukrán „Providnyik”-et, azaz Sztyepan Banderát is.¹⁴⁴ Az UPA-val szembeni békülékenységgel gyorsan megjelent a magyar katonák számára adott német utasításokban is. „Már amikor a [...] szükséges tájékoztatást megkaptuk a német hadtestparancsnoktól, felhívta a figyelmünket arra, hogy az arcvonal mögött UPA alakulatok, ukrán szabadcsapatok tartózkodnak. Ezeket nem szabad ellenségnek tekinteni” – emlékezett vissza az augusztus végi időkre az egyik Kárpátokban harcoló magyar hadosztály vezérkari tisztje.¹⁴⁵

A német gesztus a március 19-e után brutálisan megtizedelt magyar sajtó számára is lehetőséget teremtett az ukránkérdést feszegető cikkek megjelentetésére. Noha az ukrán fél már az 1943. végi tárgyalásokon is többször felvetette, hogy a magyar lapokban jelenjen meg ismeretterjesztő cikkek az UPA-ról,¹⁴⁶ 1944 nyaráig erre csak ritkán került sor.¹⁴⁷ Május-júniusban a sajtó főleg a Tatár-hágón és az Ojtozi-szoroson beáramló ukrán, orosz, kalmük és más kaukázusi menekültekről cikkezett. Sőt, antibolsevista hangulatkeltés céljából a filmhíradókban is előszeretettel mutogatták a tevekaravánokkal érkező ukránokat, akiket a kommentár szerint a Kiskunságban és a Dunántúlon is szívélyesen fogadott a helyi lakosság. Az összesen mintegy kétszázezer fős menekülttömeget szeptembertől aztán szűrni kezdték, és a belügyminisztérium körrendelete szerint a „román nemzetiségű menekülteket, cigányokat, ukránokat és zsidókat” vissza kellett fordítani a határon.¹⁴⁸

Ami a partizánokat illeti, az *Esti Újság* azzal az egyre üresebben kongó lózunggal magyarázta az ukrán ellenállás hevesességét, hogy „Az ukrán lakosság a német megszállás idején megismerte az európai életformát és most nem tud újból hozzászokni a terrorázsiai rendszeréhez”.¹⁴⁹ 1944 júliusában a *Pesti Hírlap* Partizánok fogságában címmel jelentetett meg egy interjút, amit két repülő honvéddel készítettek az UPA fogságából történő visszatérésük után. A Sztrij környéki erdőkben kényszerleszállást végrehajtó páros hamarosan egy pozsonyi születésű, magyarul is jól beszélő UPA-parancsnok, egy bizonyos Korim György keze közé került. Az illető arra kérte őket, ha már az UPA úgysem

144 Grzegorz Rossoliński-Liebe: *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult.* Stuttgart, 2014. 285–287.

145 Fabinyi József: A m. kir. 13. honvéd gyaloghadosztály az anyagi vezérkari tiszt szemszögéből 1943–1944. *Hadtörténelmi Közlemények* 104 (1991) 140.

146 Bozóky Geyza: A megszállt Ukrajnában. 136. HL TGY 3409.

147 Nem sokkal a budapesti tárgyalások után jelent meg az *Esti Újság* és a *Magyarország* cikke, amelyben – német forrásokra hivatkozva – így fogalmaztak: „Az ukrán nemzeti partizánok, akik eddig háromarcvonalas háborút folytattak: a lengyelek, a bolsevisták ellen, valamint a teljes ukrán függetlenségért, most lassanként a szovjet csapatok ellen fordulnak.” Wolhyniában ukrán partizánok harcolnak a szovjet csapatok ellen. *Esti Újság* 1944. január 20. 2.; Ukrán partizánok harcolnak a szovjet csapatok ellen Wolhyniában. *Magyarország* 1944. január 21. 2.

148 Ablonczy Balázs: *Az utolsó nyár. Magyarország, 1944.* Bp., 2024. (Modern Magyar Történelem) 148–152.

149 Polgárháború a Vörös Hadsereg hátában. *Esti Újság* 1944. május 10. 7.

harcol a magyarok ellen, akkor álljanak be hozzájuk ők is. Miután a honvédek ezt elutasították, pár nap múlva egy UPA-s inspektor érkezett hozzájuk, aki azt is „felfedte”, hogy az UPA egyáltalán minek a rövidítése. „Ukránszkaja Poszjunyija Armija, azaz Ukrán Szabad Csapat” – adta meg a helytelen választ. A honvédeket végül sértetlenül és a jól tartás következtében néhány kiló súlyfelesleggel együtt engedték szabadon.¹⁵⁰ A cikk több szempontból is tanulságos. Egyrészt az UPA-t magyarbarát, emberséges szervezetként állított be, másrészt pedig olyan „szabadcsapat”-ként, aminek a politikai céljairól a korabeli olvasó nem sokat tudhatott meg.

Korponay Miklós azonban elég jól ismerte már az UPA-t. Miután a nyilas hatalomátvétel után a vezérkari főnökség 2. osztályára került, régi-új felettesétől, Zákó Andrásztól azt a feladatot kapta, hogy hozzon létre egy diverzáns katonai egységet. Az új formáció a „kopjasok” elnevezést kapta, és Korponay számos kiképzőtábort hozott létre a Dunántúlon, amiről természetesen a németek is tudtak.¹⁵¹ Korponay úgy emlékezett, hogy a már említett Andrij Dolnyickij még ekkor is a magyar hadsereg mellé kirendelt UPA-összekötő volt, s nagy segítséget nyújtott abban, hogy a kopjasokhoz számos UPA-alakulat is csatlakozott. Állítása szerint egyesek – mint például Mikola Csujkov alakulata – Szlovákián és a Bakonyon át titokban menetelve jutottak el a nagyalásnyi kiképzőtáborig. Korponay szerint ukránokat csak egy alkalommal vetettek be, amikor 1945 márciusában (!) Gyeljatyin mellett a szovjetek hátában ledobták őket.¹⁵² Ebből is látható, a hadi helyzet ekkor már annyira elkésérítő volt, hogy a magyar vezetésnek is eltűntek az UPA-val szemben támasztott addigi fenntartásai. Erre utal az *Esti Ujság* hasábjain megjelent hosszabb interjú, amit egy „Éhes” fedőnevű ukrán partizánnal készítettek 1944 októberében. A hős pózban ábrázolt ukrán harcos kiemelte, az UPA nem akar a magyarok ellen harcolni, már csak azért sem, mert így a helyi ukrán lakosság szenvedéseit is meg tudják rövidíteni. „Bujdosó ezrek fogtak fegyvert. Slava Ukrajine!” – zárult a pátoszos hangvételű cikk.¹⁵³

Utóélet és megtorlás

A szovjeteket végül se a németek, se a magyarok, se az UPA nem tudta megállítani, és a front módszeresen végiggyalogolt az országon. Az UPA egységeinek jelentős része helyben maradt és egészen az 1960-as évekig elkeseredett harcokat vívtak a szovjet belügyi alakulatokkal. Ugyanakkor számosan Nyugat felé menekültek, többnyire Csehszlovákián keresztül. 1945 és 1947 között Északkelet-Szlovákiában szabályos háború zajlott a csehszlovák államvédelem és az UPA csapatai között.¹⁵⁴ A nem éppen sétágalopszerű

150 Partizánok fogságában. *Pesti Hírlap* 1944. július 5. 3.

151 Török: Harcba a keleti széllel, 112–116.

152 Korponay Miklós: A magyar hadsereg és az UPA kapcsolatai. ÁBTL O-8-2000/40. Szabadságharcosok fn. dosszié 40. sz. melléklete. 6–7.

153 Az ukránok egyetlen életcélja harc a bolsevizmus ellen. *Esti Ujság* 1944. október 19. 5.

154 Krajcsír Lukács: Gereblyével a „banderisták” ellen. Csehszlovákia háborúja az Ukrán Felkelő Hadsereggel, 1945–1947. <https://ntf.hu/index.php/2022/05/12/gereblyevel-a-banderistak-ellen-csehszlovakia-haboruja-az-ukran-felkelo-hadsereggel-1945-1947/>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. március 7.)

útjaik során minden bizonnyal magyar területekre is betörték, bár a magyar sajtóban megjelent cikkek módszeresen tagadták ezt:

„E menekülésük során jutottak el az Ipoly völgyében húzódó erdőkbe, ahol tovább folytatják garázdálkodásukat. Egy-egy kisebb csoportja a bandáinak a magyar határ felé is elkalandozik, azonban, mint hivatalosan megállapították, Magyarországon Bender-kötélékek [sic!] nem tartózkodnak.”¹⁵⁵

Ugyanakkor a sajtóban „benderisták”-ként elhíresült társaság (aminek a soraiban szép számban harcolhattak bujkáló szovjet katonaszökevények is)¹⁵⁶ a Mátrába is átjutott, legalábbis a magyar állambiztonság 1946–1947-ben keletkezett anyagai erre utalnak. Ezek alapján nemcsak hogy átjutottak a határon, de kapcsolatba is léptek a helyiekkel, és ha hihetünk a koncepciók elemekkel gazdagon átszőtt iratoknak, Gyöngyös és Hatvan környékén elég jó viszony alakult ki a néhány száz főből álló UPA-sok és a helyi – antikomunista érzelmű – lakosság között.¹⁵⁷

Az ukrán partizánokról szóló háború utáni diskurzus híven fejezte ki az új idők kívánalmait, és azokat rendszeresen a nyugati nagytőke, illetve a nácik által feltüzelt szabadcsapatokként írták le. Ezt a tendenciát erősítette Dékán István 1945-ben megjelent visszaemlékezés-szerű könyvecskéje is. Egy nem túl nagyszámú magyar kontingens tagjaként Dékán a háború alatt Mihail Naumov partizánhadserégében szolgált, és ő is részt vett az UPA elleni harcokban. Dékán többször is kiadott partizánmemoárjait azonban érdemes óvatosan kezelni. A háborút követően Dékán nemcsak hogy Rákosi Mátyás unokahúgát vette el feleségül, de a magyar sztálinista államvédelem magas rangú tisztjévé emelkedett, és ott a kémelhárítási ügyekért felelt. Ezért aligha meglepő, ha Dékán szerint az UPA az ukrán „földbirtokosok”, „zsíros parasztok” és „kulákok” bázisán nyugodott. Ennek ellenére nagyjából reálisan írta le a helyzetet, amikor így fogalmazott:

„Egy részük teljesen behódolt a németeknek, német egyenruhában és német zsoldban végezték hóhérmunkájukat. A másik részük bandákba tömörülve harcolt a németek ellen is, meg a Vörös Hadsereg, illetve a partizánok ellen is, mondván, ha majd a Vörös Hadsereg és a német hadsereg is teljesen legyengül, akkor lépnek ők nyíltan a porondra.”¹⁵⁸

155 Nyolcezer partizán tankokkal harcol a Bender-bandák ellen. *Kossuth Népe* 1947. szeptember 11. 5.

156 Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Előadások a kommunista pártok történetéről és a fekete-piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról.* [Szerk. Jankó Attila.] Szeged, 2013. 184.

157 Lásd pl. Jelentés. Kistarcsa, 1952. január 4. ÁBTL 3.1.9. V-108576/1. Dálnoki István és tsai. 69–71.; A Budapesti Büntetőtörvényszék ítélete. 1950. december 29. ÁBTL 3.1.9. V-6468. Mátravölgyi József és társai. 148–162.

158 Dékán István: *Vihar Ukrajnában. Egy magyar partizán naplója.* Bp., 1945. 32. A szöveg vonatkozó részeit érdemes összevetni a későbbi kiadásokkal, ahol Dékán már nem tett említést arról, hogy az ukrán nacionalisták a németek ellen is harcoltak volna. Lásd Dékán István – D. Kardos Éva: *Utak és ösvények.* Bp., 1975. (Tények és Tanúk) 256.

Ennek megfelelően Dékánék sem kímélték őket, illetve azokat a falvakat sem, ahol az UPA-t támogató lakosságot sejtették. „Természetesen ha ellenséges bandéra [sic!] faluban vagy háznál voltunk, ott minden további nélkül elvettük a szükséges élelmet éppúgy, mint a ruhát vagy a cipőt. Erre hivatalos engedélyünk volt [ti. a Vörös Hadsereg parancsnokságától].”¹⁵⁹

Talán ennél is érdekesebb azoknak a története, akik magyarokként, illetve a magyar hadsereg katonáiként kerültek az UPA kötelékébe. A pontosítás azért is indokolt, mert az említett Bozóky Géza százados úgy emlékezett, hogy voltak olyan honvédalakulatok, ahol a kárpátaljai ruszin származású katonák aránya akár a 20%-ot is meghaladta, és ezek többsége szinte egyáltalán nem beszélt magyarul.¹⁶⁰ 1943 augusztusában arra is volt példa, hogy a ruszin honvédek egy magyar állást akartak az UPA kezére átjárszani, de lebuktak, aminek következtében a magyar hadbíróság egyiküket ki is végeztette.¹⁶¹ Voltak azonban más esetek is, amikor az illetők nem feltétlenül önszántukból csaptak fel UPA-partizánnak. A teológus végzettségű Kilyén Károly négy társával például egy Szovjetunióba tartó hadifogolyvonatból ugrott ki Brodi közelében, ahol néhány nap múlva NKVD-egyenruhába öltözött UPA-sok fogságába kerültek. Kilyén és társai négy hónapon át szolgáltak a „Felhő” fedőnevével parancsnok által vezetett szotnyában,¹⁶² ahol többnyire különféle segédmunkákat bízta rájuk. 1945 októberében „Felhő” gránátokkal, dollárral és magyar nyelvű térképekkel látta el, majd szabadon bocsátotta őket. Nem rajta múlt, hogy pár nap múlva Németmokra mellett Kilyénék már egy valódi NKVD-alakulatba botlottak. Az Ungvári Katonai Bíróság először halálra, majd húsz év kényszermunkára ítélte őket. A Csendes-óceán partvidékét és Kolimát is megjárt Kilyén csak 1951-ben tért haza a Szovjetunióból.¹⁶³

Hasonlóan jártak azok is, akik az UPA-val való kapcsolattartásért feleltek. Padányi Jenő 1945-ben tért haza Ausztriából, hogy aztán négy évvel később az NKVD a saját debreceni irodájából hurcolja el. Igen valószínű, hogy Padányi elrablása mögött Ujszászy Istvánnak a kommunista államvédelem számára írt vallomásai állnak, ahol – minden más rendelkezésre álló forrást meghazudtolva – módszeresen a németek embereként hivatkozott rá.¹⁶⁴ A kezdettől fogva náciellenes Saly Géza és Fábry Pál Budapest ostroma idején is a fővárosban maradt és mindketten csatlakoztak a fegyveres ellenállás nem túl népes erőihez. Fábry „Gombos százados” álnéven a nyilasok által kivégzett Tartsay Vilmos segéd-tisztje lett és többnyire összekötőként tevékenykedett.¹⁶⁵ 1947-ben elhagyta az országot és az USA-ban telepedett le. Salyt még 1945-ben kihallgatta az NKVD, majd a kijeji rádió-

159 Dékán: *Vihar Ukrajnában*, I.: i. m. 35.

160 Bozóky Geyza: A megszállt Ukrajnában. 109. HL TGY 3409.

161 Bozóky Géza kihallgatásáról készült feljegyzés. Bp., 1950. március 16. ÁBTL 3.1.9. V-46998. Bozóky Géza. 137–138.

162 Felhő eredeti neve Dmitro Bilincuk volt. Bilincuk az UPA Hucul szotnyáját vezette és már 1944 elejétől részt vett a magyar hadsereggel történő egyeztetésekben. 1953-ban esett el. Парія: Між війною та миром, 252., 293.

163 Kilyén Károly: *Fennmaradni! Beszélgetések életről, halálról, örömről, szenvedésekről*. Marosvásárhely, 1997. 81–212.

164 Vallomások a holtak házából, 250., 456., 583.

165 Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Bp., 2021. (Modern Magyar Történelem) 257–260.

nál betöltött szerepe és a partizánokkal ápolta kapcsolatai miatt tíz évre Kazahsztánba deportálták.¹⁶⁶ Bozóky Géza sem járt jobban. Őt úgy ítélte halálra a Budapesti Katonai Bíróság, hogy az eljárás során egyetlen tanút sem hallgattak ki. A másodfokú tárgyaláson 15 évre szállították le a büntetését, 1956-ban szabadult.¹⁶⁷ Korponay Nyugatra menekült, ahol korábbi felettesével, Farkas Ferencsel versengve igyekezett kisajátítani az UPA-val történő kapcsolatfelvétel érdemeit, valószínűleg csak azért, hogy a kelet-európai népek radikális exilmozgalmait uraló UPA-emigrációnál jobb színben tüntethesse fel magát.¹⁶⁸

Összegzés

Mint láthattuk, a „nagyukrán” törekvéseket illetően a magyar vezetés hozzáállását elsősorban Kárpátalja birtoklása és a lengyelekhez fűződő viszony határozta meg. A szorosabb politikai kapcsolatok elutasítását azzal a sajnos helytállónak bizonyuló magyar állásponttal magyarázhatjuk, hogy az önálló ukrán állam kikiáltását egyetlen nagyhatalom sem tartotta kívánatosnak. A magyar döntéshozók szenvtelen realizmusa mellett azonban meg kell említenünk a kapcsolatfelvétel alsóbb szintjein működő katonák, illetve egy-két közíró empatikus hozzáállását is. A hátramaradt visszaemlékezések, naplók és feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a magyar katonák nagy része megértően állt az állami törekvéseikben elnyomott ukránokhoz. Ugyanez mondható el a magyar sajtó és közélet képviselőiről is, igaz, csak azokban az esetekben, ha Kárpátalja kérdése nem került szóba. A háborús hétköznapiakban az ukránsághoz fűződő viszonyt így is mindig felülírta a lengyelekkel szembeni hagyományos barátság tudata, ami az 1943 végén tapasztalható magyar „taktikázás” idején is jellemző maradt. A rendelkezésre álló forrásokból kitűnik, ukránok és magyarok között szinte csak az Osztrák–Magyar Monarchia megszépült emléke jelentette az egyetlen közös pontot. Épp egy olyan birodalomé, ami a maga liberalizmusával és etnikai sokszínűségével végül is egyik fél számára sem jelentett immár követendő példát.

¹⁶⁶ A szerző interjúja Saly Noémivel.

¹⁶⁷ ÁBTL. 3.1.9. V-46998. Bozóky Géza. 284–293.

¹⁶⁸ Vö. Korponay Miklós: A magyar hadsereg és az UPA kapcsolatai. ÁBTL O-8-2000/40. Szabadságharcosok fn. dosszié 40. sz. melléklete. 7.; Farkas Ferenc: *Tatárhágó visszánéz*. Buenos Aires, 1952. 17–18., 53–63.

A TÖRTÉNELMI EGYHÁZAK HELYZETE KÁRPÁTALJÁN AZ 1956-OS FORRADALOM IDEJÉN

VÁRADI NATÁLIA

THE SITUATION OF HISTORIC CHURCHES IN TRANS-CARPATHIA DURING THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956

Churches and faith play an important role in the life of different nationalities and individual. During the Soviet period in Transcarpathia the churches were persecuted and different religions disturbed communist atheism merely with their existence. One of the main goals of the all-powerful, dictatorial Soviet communist leadership was to reduce the number of believers, to make the activities of churches impossible, or at least to limit them. This study deals with the situation of priests and churches during the Hungarian revolution of 1956.

Keywords: Transcarpathia, religion, atheism, priests, Soviet oppression and repression.

Kárpátalja egyházainak sorsa a szovjet rendszerben

Kárpátalja lakói túlnyomórészt hitüket gyakorló, vallásos emberek voltak. A szovjet időszakban az egyházak létükkel is zavarták a kommunista ateizmust. A teljhatalmat élvező szovjet vezetés egyik legfőbb célja a hívők számának csökkentése, az egyházak tevékenységének ellehetetlenítése, korlátozása volt.¹

Az egyházak megroppanása azonban már a szovjethatalom kezdete előtt megindult. A Vörös Hadsereg bevonulása előtt, 1944 nyarán megkezdődött a hivatalnokok, tisztviselők, tanárok, vasúti tisztek, egyházi vezetők elköltözése a vidékről.² Ennek következtében a több mint száztagú református lelkészi kar 1944 végére kevesebb mint felére

Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék.

- 1 P. Bohán Béla SJ: Adalékok a szatmári egyházmegye 20. századi történetéhez. (Ahogy írásokból és saját tapasztalatomból láttam.) *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 19 (2007) 3–4. sz. 113–142.
- 2 Fodor Gusztáv: Kárpátalja szovjetizálásának hatásai a Kárpátaljai Református Egyház életére 1944–1954 között. In: *Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében*. Szerk. Erdős Kristóf – Kiss Réka – Zila Gábor. Debrecen, 2017. (RKK Könyvek) 181–182.; Móricz Kálmán: *Kárpátalja Sorsfordulói*. Bp., 2001. 140.

csökkent.³ Más források szerint száz lelkészből negyvenen menekültek el.⁴ Hasonló sorsra jutott minden más felekezet is.

1944 októbere és 1946. január 22. között a terület neve *Zakarpatszka Ukraina*, azaz Kárpátontúli Ukrajna volt. Az 1944. november 19-én, Munkácson összehívott első kárpátaljai pártkonferencián megalapították a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártját,⁵ kiáltották Kárpátontúli Ukrajna függetlenségét, határozatot fogadtak el „Kárpátontúli Ukrajna újraegyesítéséről Szovjet-Ukrajnával” – annak ellenére, hogy az sohasem képezte Szovjet-Ukrajna részét. Kárpátontúli Ukrajna Népi Bizottságainak Első Kongresszusán, 1944. november 26-án, Munkácson, manifesztumot adtak ki Kárpátontúli Ukrajnának Szovjet-Ukrajnával való „újraegyesítéséről”,⁶ kifejezve szándékukat, hogy kilépnek Csehszlovákia kötelékéből. Megválasztották Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsát mint az egyetlen központi hatalmat.⁷ A Néptanács 1944. december 5-én megjelent rendelete kimondta Kárpátontúli Ukrajna kiválását a Csehszlovák Köztársaságból.⁸

1944 őszén, a régió szovjet ellenőrzés alá kerülése után a párhatalomnak való teljes kiszolgáltatottság, a magyar és a német etnikumú lakosság meghurcolása, a senkit nem kímélő tisztogatás, valamint a különböző politikai és gazdasági intézkedések, mint például a kolhozosítás, az egyházellenesség, az erőszakos oroszosítás, a magántulajdon megszüntetése a kárpátaljai magyar lakosság mindennapjainak részévé vált. Mivel a helyi közösségek számos kihívással néztek szembe, sokan kényszerültek arra, hogy elhagyják otthonaikat. Akik mégis maradtak, azok kénytelenek voltak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez.

1944 novemberétől kezdve a kárpátaljai magyarok és németek etnikai alapon történő megtorló intézkedések áldozatai lettek.⁹ Az etnikai tisztogatások legsúlyosabb megnyilvánulása az úgynevezett háromnapos „málenkij robot” volt. A levéltári források között számos lista szerepel az elhurcoltakról, amit 1945-ben állítottak össze, településenként. A listáknak ilyen címet adtak: „Azon állampolgárok névsora, akik a különböző katonai fogoly- és munkatáborokban vannak Beregszász¹⁰/Munkács¹¹/Ungvár¹²/Huszt¹³ városából/

3 Horkay Barna: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. H. n., 1998. 207.

4 Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház. *Evangeliumi Hírnök* [Az Ungvári Református Egyház Lapja] 2003. május 5.; Gulácsy Lajos: A kárpátaljai református egyház múltja és jelene. In: *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. Szerk. Kacsur Gusztáv. Ungvár, 1998. (Változó Világ) 45.

5 *Kárpátalja évszámokban, 1867–2010/ХРОНІКА ЗАКАРПАТТЯ 1867–2010*. Összeáll. Vehes Mikola et al. Ungvár, 2011. (Studia Regionalistica 3) 119.

6 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (= KTÁL) F. P-14. op. 1. od. zb. 1. 2.

7 Uo. zb. 12. 1–2.

8 Uo. zb. 13., zb. 1. „a”. 6.

9 Uo. zb. 8. 1., zb. 11. 1–11., zb. 52. 1–10., zb. 113. 1–14., zb. 133. 1–19., zb. 168. 1–2.

10 Uo. zb. 216. 1–32.

11 Uo. zb. 217. 1–9.

12 Uo. zb. 218. 1–132.

13 Uo. zb. 219. 1–14.

Nagybereznai¹⁴/Nagyszőlősi¹⁵ körzetből” stb. Máig nem tudjuk pontosan a kárpátaljai internáltak számát. A kutatások jelenlegi állása szerint körülbelül 30 ezer fő lehet.¹⁶

Kárpátalján szinte minden református magyar nemzetiségű, márpedig a magyarok „bűnös népnek” számítottak a szovjethatalom szemében, így a málenkij robot alapjaiban rázta meg a református közösségeket, mély sebeket hagyott a társadalomban és hosszú távú következményekkel járt, hiszen 15–20 ezer munkaképes református egyháztag deportálására került sor.¹⁷ Hasonló módon más felekezetek papjait is mint a „szovjet nép ellenségeit” bebörtönözték és akár 25 évre is elítélték.¹⁸

1944. december 5-én megkezdődött a tömeges szekularizálás, amely során hivatalosan is szétválasztották az egyházat az államtól. Az 1944–1945-ös tanévben már csak heti egy hittanórát engedélyeztek, ami jelentősen korlátozta a vallásos nevelést.¹⁹ A csehszlovák és a magyar uralom alatt is állami anyakönyvvezetés volt Kárpátalján, a szovjet törvények átvételével azonban ennek új formáját vezették be.²⁰ A vallás szabad megválasztásáról elnevezésű határozatot 1945. április 5-én fogadták el, amivel azt ösztönözték, hogy a hívek térjenek át a pravoszláv hitre.²¹ Az 54. számú, Az egyházi vagyon használatáról dekrétum kimondta, hogy az egyházak minden ingó és ingatlan vagyona átment a hívek tulajdonába, azaz államosítva lett.²²

A Néptanács Ungváron 1945. április 20-án elfogadott határozatával létrejött A kultuszok ügyeit irányító hivatal, Petro Lintur vezetésével.²³ Az ugyanezen a napon kiadott 58/1945. számú, Az iskolák államosításáról dekrétum értelmében az ifjúság nevelése és oktatása Kárpátontúli Ukrajnában állami feladat lett, a végrehajtó hatalom a Néptanács közoktatási megbízottjának kezében összpontosult.²⁴ A papi szemináriumok kivételével az egyházi iskolák a falvak és a városok fennhatósága alá kerültek, minden tanintézetet

14 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 221. 1–2.

15 Uo. zb. 222. 1–207.

16 Dupka György: *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Bp., 1993. 286.; Molnár D. Erzsébet: *A kommunista rezsim jogsértései Kárpátalján (1944–1953)*. In: Molnár D. Erzsébet et al.: *Küzdelem a megmaradásért. A kárpátaljai magyar közösség (1944–2022)*. Bp., 2023. 23.

17 Fodor Gusztáv: *A Kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában*. In: *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép-Európában. Nemzetközi tudományos konferencia. Beregszász, 2015. november 20–21*. Szerk. Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István. Beregszász, 2016. 180.

18 *Koncepciók perek magyar elítéltei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve 1944–1957*. Szerk. Dupka György. Bp.–Ungvár, 1993. 47.

19 Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Bp., 1997. 276.

20 Oficinszkij Román: *A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében*. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Főszerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp., 2010. 288.

21 Вісник Народної Ради Закарпатської України. [Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsának Közlönye] Ungvár, 1945. április 15. KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 1. „a” 90.

22 Вісник Народної Ради Закарпатської України. Ungvár, 1945. május 1. Uo. 113.

23. Uo. 115.

24 Fedinec Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Bp., 1999. (Officina Hungarica 8) 38.

államosítottak.²⁵ A pedagógusok állami alkalmazottak lettek.²⁶ A hitoktatást betiltották. Aki a törvényt megszegte, kemény következményekkel számolhatott. „A kultusz szolgáltatában álló személyeket, akik gyermekeket szerveznek csoportokba hittan tanulmányozása céljából, büntetőfelelősség alá kell vonni a szovjet törvények teljes szigorával!” – követelte Mihajlo Raszputyko, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa Kárpátalja megyei megbízottja Dmitro Csopajtól, a megyei főügyésztől, 1957. szeptember 10-én.²⁷ Ennek ellenére számos helyen folyt egyházi nevelés a teljes szovjet időszakban.²⁸

Az ateista nevelés egyik sajátos formája volt az egyéni foglalkozás azokkal az iskolás gyerekekkel, akik vélelmezetten erősen vallásos családból származtak. A pedagógusoknak a tanórákon állandó feladata volt, hogy az egyházakat haladás- és tudományellenes színben tüntessék fel.²⁹ Tanító, tanár, egyenruhás vagy vezető beosztású személy nem járhatott templomba. Az iskolákban folyó egyházellenes propagandamunkáról meghatározott időnként be kellett számolnia az iskolavezetésnek. Szinte minden tantárgy oktatásánál be kellett olvasztani az ateizmust a tananyagba.³⁰

1945. június 29-én a csehszlovák és szovjet kormány Moszkvában szerződést írt alá, amelynek értelmében Kárpátalja átkerült a Szovjetunióhoz.³¹ 1945. november 22-én Csehszlovákia ideiglenes nemzetgyűlése, november 27-én pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége ratifikálta a dokumentumot. Kárpátalját a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1946. január 22-től az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (= USZSZK) egyik megyéjévé alakította át, Kárpátontúli Terület néven. Ezzel a terület a szovjet közigazgatási rendszer részévé vált a Szovjetunió összeomlásáig, azaz 1991-ig.³² Az USZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében már 1946. január 24-től a területen az USZSZK törvényei léptek életbe.³³ Azonnal szigorodott a vallási közösségek tevékenységeinek a korlátozása. Megszűnt a lelkészek számára korábban folyósított állami segély. A gyülekezetek teljes vagyonfosztása és a tagok általános elszegényedése komoly kihívást és próbatételt jelentett.³⁴

1946. január 24-től életbe lépett A lelkiismereti szabadságról, az egyházi és vallási közösségekről című dekrétum. Ezután két hivatal ellenőrizte az egyház tevékenységét Kárpátalján, az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsa Kárpátaljai Területi Hivatala, Petro Lintur vezetésével és a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa Kárpátaljai Területi

25 Вісник Народної Ради Закарпатської України. Ungvár, 1945. május 1. KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 1. „a” 115., F. P-2595. op. 1. od. zb. 4. 33.

26 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 598. 1-12.

27 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України [Ukrán Legfelsőbb Hatóságok és Közigazgatási Hivatalok Központi Állami Archívuma] (= ЦДАВОУ) F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 74.

28 KTÁL F. 454. op. 7. ed. hr. 4. 100-114.

29 Oficinskij: A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében, 288.

30 KTÁL F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 130-134.

31 KTÁL F. P-14. op. 1. od. zb. 13. 1-2.; Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külgügyi Szemle* 3 (2004) 1-2. sz. 252.

32 Botlik: *Hármas kereszt alatt*, 276.; Oficinskij: A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében, 217.

33 Fedinec Csilla: Az 1944-1945. tanév a kárpátaljai iskolákban. *Acta Hungarica. Az Ungvári Hungarológiai Központ Folyóirata* 4-5 (1993-1994) [1997] 135.

34 Fodor: A Kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, 181.

Hivatala Szergij Ljamin-Agafonov irányításával. Ez utóbbihoz tartozott a református, római-katolikus, görögkatolikus egyház igazgatása.³⁵

Az egyházakat nem tekintették jogi személynek. A templomok és azok melléképületei az állam tulajdonát képezték. Az egyházi iskolákból, zárdákból, a plébániákról, lelkész-lakokból az ott lakó személyeket kiköltöztették. A lelkészek, papok több helyen albrétben húzták meg magukat. Az egyházközségeknek az államtól kellett bérbe venniük a saját templomaikat, emellett különféle adókat szabtak ki rájuk.³⁶ Ha elmaradt az adófizetés, a templomot bezárták.³⁷ Általános jelenséggé vált, hogy a templomokat ateista múzeumná, tornateremmé, klubbá, raktárrá, műhellyé alakították át. A római katolikus egyház ingatlanjaival ez főleg 1956–1962 között történt meg.³⁸

Több falu küzdött a temploma bezárása ellen, mint ahogyan azt az alábbi forrásrészlet is bizonyítja:

„... senki nem figyelt oda, hogy a bezárt mátyfalvai templom tovább működött, iratok, regisztrálás nélkül, ennek a helyi vezetők – kolhozelnök és tanácselnök, párttitkár – hanyagsága az oka [...] Azon a napon, mikor leltárba vették volna a javakat, a húszas tanács tagjai riasztották a népet, akik fenyegetőzni kezdtek. A tömeget azzal nyugtatták, hogy a javakat csak biztonságba helyezik a templom sorsának tisztázásáig [...], amikor le akarták szedni lángvágóval a harangot, az egyik hívő félreverte azt és a hívők megakadályozták a harangok levételét [...] Meg kell erősíteni a helyi pártszervezetet és felelősségre vonni az ellenkezőket, a templomot be kell zárni és kultúr helyiséggé kell átalakítani...”

Olvasható Viktor Belouszov, az Ukrán Kommunista Párt (= UKP) Kárpátaljai Megyei Bizottsága propaganda és agitációs osztályának vezetője, 1959 szeptemberében az UKP Kárpátaljai Megyei Bizottsága első titkárának, Pilip Scserbáknak tett jelentésében.³⁹

A szovjet vezetőség súlyos terheket, korlátozásokat és elnyomást gyakorolt az egyházra és híveire, megnehezítve ezzel a vallásos életet és a hitközösségek működését, ugyanakkor amikor szüksége volt a nép támogatására politikai céljai elérése érdekében, kihasználta és felhasználta azokat. Jó példa erre a következő részlet az egyik egyházi körlevélből:

35 A Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa kárpátaljai területi megbízottja a tárgyalt időszakban Szergij Ljamin-Agafonov (1946–1947), Mihail Raszputyko (1948–1959) volt. Az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsa kárpátaljai területi megbízottjai pedig Petro Lintur (1946–1947), Iván Romer (1947. március – 1948. március), Grigorij Pancsenko (1948. március – 1948. július), Anton Sersztyuk (1948–1960) voltak. KTÁL F. P-1490. op. 4d. szpr. 2. 11.

36 *Élő történelem. A Sztálini haláltáborok túlélőinek vallomásai 1944–1957.* Szerk. Dupka György. Ungvár-Bp., 1993. 39.; P. Bohán: Adalékok a Szatmári Egyházmegye 20. századi történetéhez, 113–142.

37 *Koncepciók perem magyar elítéltejei*, 39.

38 Majnek Antal: A Kárpátaljai római katolikus egyház története. In: *Útközben*, 55.

39 KTÁL F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 97–99.

„... Valamennyi Református Egyház Elnökségének! Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy március 8-án a Szovjet Békevédelmi Bizottság Plénuma elfogadta a Béke-Világtanács bécsi felhívását és elhatározta, hogy április 1-vel megkezdje a Szovjetunióban az aláírásgyűjtést. Ez azt a célt szolgálja, hogy világszerte szüntessék be az atomfegyverek gyártását és kéri annak betiltását. Az atomenergiának békés célokat és az emberiség haladását kell szolgálnia. A felhívás elítéli a párizsi szerződést, Nyugat-Németország felfegyverzését és bármely részről jövő háborús provokációkat. Felkérem lelkipásztor Testvéreimet, az egyházak Elnökségét, az összes Hittestvéreimet, hogy a felhívást tegyék magukévá és egyakarattal a béke ügyének megvédése és szolgálatába állva, írják alá a Békevédelmi Bizottság által kibocsátott békeíveket! Meg vagyok győződve arról, hogy a világon élő, békeszerető, több milliós békétábor hívei összefognak, akkor a Világbéke ügye győzni fog! /Szószékről kihirdetendő/...” – Kérte híveit a hatóságok utasítására Gencsy Béla református püspök.⁴⁰

A bebörtönzött papok helyébe csak a városokba küldtek új papokat, a kápláni helyek megszűntek. A templomokon kívüli nyilvános, vallásos cselekményeket, mint például a búcsújárást, a körmeneteket, a konfirmálást, betiltották.⁴¹ A tiltás ellenére megtartották azokat, amiről több tucat levéltári dokumentum árulkodik a helyi levéltárakban, ezekhez hasonlóak: „A Beregszászi járásban található Beregújfaluban Györke István református lelkipásztor 1956 őszén a konfirmációra készülő fiatalokból egy szakkört hozott létre, hittan tanulása céljából, amibe néhány Komszomol tagot is bevont”⁴² – jelenti 1957. december 10-i beszámolójában Raszputyko.

„... Az egyházzal kapcsolatos nyomozás során kiderült, hogy az egyházellenes nevelés a járásban nagyon alacsony színvonalon van. Nagymuzsalyban, Nagybakoson és Macsolán 1957-ben a római katolikus papok bérmlására készítették a gyerekeket. Dédában az iskolásokat konfirmációra készítették, akik le is konfirmáltak. Újfaluban 1958-ban az egész hetedik osztály konfirmált, köztük komszomolisták is. Beregszászon a zsidók fejtenek ki aktív tevékenységet [...] Hasonló jelentések már vannak más falvakból is [...] A kommunista vezetésnek ezekre a kártékony cselekvésekre jobban oda kell figyelnie [...] Több faluban a húszas tanács tagjai között vannak a kolhozok csoportvezetői, akik a templomok számára adományokat adnak a kolhozból [...] Tudomásunkra jutott, hogy a dédai pap lányának, aki egyébként a kolhoz elnökének a felesége, a mi kommunista kolhozelnökünk hamis igazolást állított ki arról, miszerint a nő a kolhozban dolgozott 1956–1957 között, azért, hogy az bejusson a Munkácsi Tanítóképzőbe [...] Nem elhanyagolható tényező az sem, hogy nagyon sok iskolában papok, ellenforradalmárok, kulákok stb. sarjai tanítanak...”⁴³

40 Felsőbbhatósági rendeletek. 1955. március 22. KTÁL I.10. C.

41 Felsőbbhatósági rendeletek. 1957. február 4. Kárpátaljai Református Egyházkerület Levéltára (= KREKL) F. I. 10. C.

42 ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 96–103.

43 KTÁL F. 17. op. 7. od. zb. 36. 21.

„... Gencsy elmondta, hogy találkozott a Beregszászi járásban található Nagyberég lelkészével, Ruszkával, aki tájékoztatta őt arról, hogy a beregújfalui és a kigyósi lelkészek, Györke és Huszti járnak a falut és a hívek otthonában a fiataloknak konfirmációt tartanak. Gencsy azt mondta, hogy nyilvánvaló, hogy Huszti és Györke a lágerből visszatérve szeretné feléleszteni a »keleti testvérek«⁴⁴ tevékenységét. Azt tanácsoltam Gencsnynek, hogy ellenőrizze ezeket az információkat, és ha azok valósnak bizonyulnak, tiltsa meg nekik, hogy a hívek otthonaiban, vagy a templomokban a fiatalok körében tevékenykedjenek, vallási foglalkozásokat tartsanak. Amennyiben nem engedelmesskednek, felvetjük, hogy töröljék őket a regisztrált lelkészek közül...”⁴⁵

Olvashatjuk Raszputyko jelentésében, melyet Vladimir Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa megbízott elnökének 1956. november 16-án írt.

A terménybeszolgáltatás a papokra és lelkészekre is vonatkozott, akiknek alig volt földjük és állami fizetést sem kaptak, ezért államkölcshöz folyamodtak. Nagyon sok pap kopott ruhában és elnyűtt cipőben járt. Ha a község megszavazta, akkor minden 18 éven felüli egyháztag egy napi, kolhozban kapott fizetését odaadhatta a lelkésznek. Ez nem volt nagy összeg, de még így sem szavazták meg mindenhol az ínséges idők miatt.⁴⁶

A templomok pénzkezelését teljesen kivették a papok kezéből és az állam által megbízott személyek, az úgynevezett „húszas tanács”⁴⁷ kezébe adták át, akik az elszámolásokat is végezték. Ők ellenőrizték a templomok irattárait, az aktívabb egyházi személyeket megfigyelték, kiválasztották a számukra megfelelő embereket, akik később végrehajtották utasításait és jelentéseket tettek a hívőkről, egyházi személyekről, valamint arról, hogy a mise/istentisztelet alatt miről beszélt a pap/lelkész.⁴⁸

44 A cseh éra idején, 1936-ban a Kárpátaljai Református Egyházon belül egy ébredési mozgalom vette kezdetét, ami Keleti Baráti Kör néven vált ismertté. Tagjai kezdetben lelkészek, egyházi munkások, tanítók voltak, akikhez később sok egyszerű gyülekezeti tag is csatlakozott. A mozgalom célja elsősorban az volt, hogy öntudatos hitre nevelje a református vallásúakat. Tagjai részt vettek ifjúsági egyesületek és bibliaiskolák szervezésében, a betegek, szegények és rászorulóknak megsegítésében. A Baráti Kör megosztotta a református egyházat, egyesek támogatták, mások elleneztek a mozgalmat. 1944 után sem az állam, sem a hivatalos egyházi vezetés nem nézte jó szemmel a Keleti Baráti Kör tagjainak „túl buzgóságát”. Emiatt 1947-ben betiltották a mozgalmat, és 1947–1949 között két hullámban Szibériába deportálták számos tagját. Orbán Marianna: Ébredési mozgalom a Kárpátaljai Református Egyházban (1936–1947). In: *Acta Beregsasiensis. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve. VIII/2.* Szerk. Soós Kálmán et al. [Ungvár,] 2009. 239.

45 A forrásban szereplő Ruszka Bertalan Nagyberég (1950–1957), Györke István Beregújfalui (1956–1959), Huszti Béla Kigyós (1956–1969) református lelkésze volt. KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 110–111.

46 Körlevelek. 1961. december 4. KREKL F. I. 10. C.

47 A szovjet rendszerben, 1947-től 1990-ig a református egyházi döntéshozatalban a hagyományos vezetés elvesztette fő szerepét, mivel megszüntették a presbitériumot és a gondnoki tisztséget, helyette egy úgynevezett húszas tanácsot kellett választani a gyülekezet irányítására, melynek élén az elnök állt, akit általában a hívek kurátornak neveztek. A tisztségviselők kijelölése a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsához tartozó regionális szervek jóváhagyásával történt. Horváth László: *A benei református gyülekezet története.* [Bp.–Beregszász,] 2001. 72.; Szabó Ágnes: *A Kárpátaljai Református Egyházkerület revitalizációja 1989–1998 között.* In: *Terek, intézmények, átmenetek.* Szerk. Fedinec Csilla. Bp., 2015. (A Balassi Intézet Márton Áron Kutatói Szakkollégiumának Évkönyve 8) 217.

48 *Koncepciók perek magyar elitétjei*, 99.

Az egyházaknak, meghatározott időközönként, általában félévente, de előfordult, hogy gyakrabban is kimutatást kellett készíteni különböző, az egyházzal kapcsolatos eseményekről, pénzügyekről, így például arról, hogy:

- a húsvéti istentiszteleten mennyien voltak templomban,
- vasárnapokon mennyi a templomlátogatók száma,
- mennyi az egyház bevétele és kiadása,
- mennyi az úrvacsorázók száma,
- hány keresztelés, esketés, temetés volt,
- mennyi a lelkész jövedelme,
- mennyi a kántor, az orgonista jövedelme,
- az egyház milyen összeget küldött be járulékként,
- az egyház mennyit költött külföldi útiköltségre,⁴⁹
- van-e orgona vagy harmónium a templomban,
- a kántor neve, utóneve, apja neve, mely anyaegyházban szolgál állandó jelleggel,⁵⁰
- biztosítva van-e a lelkész családjának a létminimuma,
- mennyi államkölsönkötvény van az egyház birtokában,⁵¹
- megkapja-e a lelképásztor a lelkészt megillető szabadságpénzt, amelynek kifizetését az egyházkerület rendelte el⁵² stb.

Külön kimutatást kértek a szentelési ünnepségről, ehhez bekérték az ünnepségről felvett jegyzőkönyvet is,⁵³ valamint a templomrenoválásokról, feltüntetve a kiadások pontos összegét.⁵⁴ Pénzt semmire nem adtak, sőt, ahogy csak tudták, akadályozták a renoválást, például nem adták ki a szükséges hivatalos engedélyeket, de a helyi lelkész feladata volt, hogy különböző adományokból, a „nép pénzén” újraépíttesse azokat. Ha az épületet életveszélyesnek tartották, bezárták. Meghatározott időnként fel kellett értékelni a templomot és annak vagyonát,⁵⁵ valamint adatokat kellett szolgáltatni a lelkésről (általános képzettsége, van-e lelkészi végzettsége, hol dolgozik, szolgálati ideje), a húszas tanács tagjairól (név, apja neve, egyházi tisztsége, születési év, születési hely, lakhely, munkahelye, munkabeosztása, nemzetisége, állampolgársága, volt-e elítélve).⁵⁶ A kimutatásokat általában a lelkész, az egyházelnök, titkár, pénztáros, gondnok írta alá.⁵⁷ Ha az nem készült el és nem került be a püspöki hivatalba a meghatározott időre, akkor a lelkésznek személyesen kellett elvinni azt a vallásügyi hivatalnokhoz.⁵⁸

49 Körlevelek. 1964. november 27. KREKL F. I. 10. C.

50 Körlevelek. 1963. október 28. Uo.

51 Igazgatási iratok. 1957. február 4. Uo.

52 Körlevelek. 1967. augusztus 28. Uo.

53 Igazgatási iratok. 1956. február 20. Uo.

54 Felsőbbhatósági körlevelek. 1957. január 29. Uo.

55 Igazgatási iratok. 1959. május 27. Uo.

56 Igazgatási iratok. 1958. április 16. Uo.

57 Körlevelek. 1961. november 24. Uo.

58 Körlevelek. 1965. december 3. Uo.

Az egyháznak minden díjat, biztosítást⁵⁹ időben be kellett fizetnie, miként az egyház-kerületnek járó fenntartási járulékokat is.⁶⁰ A befizetendő díjak mindig nagyon magasak voltak, amit az egyházak csak nagyon nehezen tudtak befizetni, ezért a hívekhez fordultak segítségért, támogatásért. Ha az adófizetés elmaradt, a templomot nagyon rövid időn belül kulcsra zárták.⁶¹ Házról házra járva semmilyen gyűjtést nem volt szabad végezni. „A hívek az önkéntes adományokat vagy a templomba vigyék fel, vagy pedig vigyék be, vagy küldjék be az egyház pénztárnokának, mert más személy nem vehet fel az egyház fenntartására pénzadományt.”⁶²

A vallásügyi meghatalmazott az egyházak leltárait és minden egyéb dokumentumot orosz nyelvű fordításban követelt, orosz nyelvű szakember hivatalos fordításában, aki egyházanként 15 rubel munkadíjért készítette el azokat. Amennyiben az egyháznak nem volt pénze a fordíttatásra, és a lelkész magyar nyelven küldte meg a hivatalos iratokat, azt a püspök visszaküldte. Gyakran előfordult, hogy emiatt büntetési díjat szabtak ki az egyházra.⁶³

A párttitkárokat arra kötelezték, hogy valamennyi településen ateista propaganda-előadásokat tartsanak.⁶⁴ Ha az egyházi vezetőket külföldi egyházi konferenciákra hívták meg, a költségeket az egyházközségeknek kellett állniuk, amennyiben engedélyt kaptak a kiutazásra. Ilyenkor az egyházfő körlevélben fordult valamennyi egyházközséghez, hogy azok támogassák a konferencián való részvételt.⁶⁵ Hazatértük után egy-egy nagyobb templomban beszámoltak az adott konferencián elhangzottakról. A beszámolóra meghívtak minden lelkészt.⁶⁶ Ha külföldi delegáció érkezett, annak a költségeit is az egyházaknak kellett állnia.⁶⁷

Az USZSZK Állambiztonsági Hivatala⁶⁸ kárpátaljai nyomozó részlege a papokat, lelkészeket állandóan megfigyelte, adatokat gyűjtött róluk és jelentéseket küldött a Vallási

59 Igazgatási iratok. 1958. január 10. KREKL F. I. 10. C.

60 Igazgatási iratok. 1959. október 19. Uo.

61 *Koncepciók perek magyar elítéltejei*, 39.

62 Igazgatási iratok. 1964. szeptember 25. KREKL F. I. 10. C.

63 Igazgatási iratok. 1957. február 14. Uo.

64 „... Fontos elmondani, hogy az ateista jellegű propaganda előadások a falvakban ritkák, néhol teljesen elmaradnak. A párttitkároknak, helyi vezetőknek meg kéne érteniük, hogy komoly vallásellenes küzdelem nélkül az emberekből nem fog kihalni a vallás [...] növelni kell az ateista kiadványok számát a könyvtárakban [...] felhozni a vallásellenességet a gyűléseken, [...] széles ateista propagandát kell folytatnunk [...]. Rosszul működnek az anyakönyvi hivatalok, ezért a fiatalok a templomba mennek házasodni [...]. A vallásellenességet úgy kell tekintenünk mint a párt nagy alapkérdését és ügyét [...]. Az egyházat likvidálni kell az államból...” Részlet Kormos V. I., a nagyszőlősi járási pártbizottság titkára 1957. március 12-i beszámolójából. KTÁL F. 454. op. 7. ed. hr. 6. 63.

65 Igazgatási iratok. 1961. május 13. KREKL F. I. 10. C.

66 Körlevelek. 1965. július 9. Uo.

67 Körlevelek. 1966. június 24. Uo.

68 УМГБУ УССР = Управление Министерства Государственной Безопасности Украинской Советской Социалистической Республики.

Kultuszok Ügyei Tanácsának.⁶⁹ Az aktívabb egyháztagek is állandó megfigyelés alatt álltak.⁷⁰ Provokátorok bomlasztották az egyházat. Kompromittálták a papokat.⁷¹

1944-ben új szakasz kezdődött a pravoszláv egyház életében is. És bár az ortodox papság lojális hozzáállást tanúsított az új hatalom iránt, aktívan részt vett az „újraegyesítés” folyamatában és a népi bizottságok munkájában, ez sem kerülhette el a szovjethatalom presszióját. Nagyon gyorsan elkezdődött a helyi pravoszláv egyháznak az Orosz Ortodox Egyház joghatósága alá vonása. 1944. november 18-án Huszton tartották a pravoszláv papság találkozóját, amelyen úgy döntöttek, hogy a Szerb Ortodox Egyház Tanácsához fordulnak és kéri, hogy adja beleegyezését a Munkács–Prjasivi Egyházmegye Orosz Ortodox Egyházhoz való csatlakozásához. Emellett döntés született arról, hogy egy delegáció Moszkvába utazik az egyesítés kérésével. 1944. december 7. és 13. között Moszkvában tartózkodtak a kárpátaljai papság képviselői, ahol többek között találkoztak Alekszij Szimanszkij leningrádi metropolitával és kérték, hogy az a Szerb Ortodox Egyház szinódusa előtt támogassa azt a kérésüket, hogy a Munkács–Prjasivi Eparchia a Moszkvai Patriarchátus kánoni vezetésébe térjen át. Ebben azonban csak Sztálin dönthetett, aki 1945. március 17-én aláírta az 54. számú utasítást, amelyben előírta a csatlakozás hivatalossá tételét.⁷² 1945. szeptember 6–8-án a Szerb Ortodox Egyház Szent Szinódusának ülésén meghozták a csatlakozásról szóló döntést. 1945. október 24-én az új püspök Georgij Martinovics Szidoruk lett, a hivatalos dokumentumokban pedig már a Munkács–Ungvári Pravoszláv Eparchia szerepelt.

Az ortodox egyház jó néhány papja részt vett a községi és kerületi népi bizottságok, hivatali szervek munkájában, küldöttei voltak az I. kongresszusnak, és aláírták az „újraegyesülésről” szóló manifesztumot is. Ivan Kopolovics főpapot, az egyházmegye adminisztrációs titkárát a Néptanács tagjává választották, és a „megszállók atrocitásait kivizsgáló bizottság” élére állították. Aki a hatalom akaratával szembeszegült, bebörtönözték. 1946-ban a szovjet katonák lelőttek a Munkács–Prjasi Eparchia egykori ügyvezetőjét, Feofan Szabov igument, valamint testvérét, Petro Szabov papot, és számos vallási kegytárgyat is megsemmisítettek.

69 Az Orosz Pravoszláv Egyházi Tanács felállításáról Sztálin 1943. szeptember 4-én döntött. A terv szerint a Tanács, ami alárendelt a kormánynak, nem helytartóság, ne avatkozzon bele közvetlenül az egyházi adminisztrációba, biztosítsa a megfelelő kapcsolatot az államnak a pátriárka felé, „ne turkáljon az egyház zsebébe”, de biztosítsa az információáramlást. A Tanács tehát önállótlan, a kormány utasítására működő, annak jelentő szerv. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Minisztertanácsa el is fogadta az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács létrehozásáról szóló rendeletet, és mivel az ötlet megszületésekor, Sztálin dácáján jelen volt G. M. Malenkov, L. P. Berija, G. G. Karpov (az NKGB [Narodnyy komissariat gosudarstvennoy bezopasnosti] felderítéssel és az egyházakkal foglalkozó igazgatóságának vezetője), közülük került ki a Tanács elnöke, Karpov személyében. E Tanács mellett a Szovjetunió nem ortodox keresztény felekezeteinek (katolikusok, protestánsok, illetve iszlám stb.) ellenőrzésére 1944. május 14-én létrehozták a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsát. Az egyházi tanácsok sürgős felállítására egyrészt azért volt szükség, hogy az 1943-as teheráni konferencián bizonyítani tudják, hogy a Szovjetunióban vallásszabadság van, másrészt a Vörös Hadsereg katonái virágzó vallási életet tapasztaltak a németek által korábban megszállt területeken, és az újjáépítéshez nélkülözhetetlenné vált az egyház. *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945 és 1989 között. Intézmények és módszerek.* Szerk. Nagy Mihály Zoltán – Zombori István. Bp., 2014. 11.

70 Gulácsy Lajos: *Mélységből a magasba. Bizonyágtétel az elmúlt időkről.* Beregszász, 2009. [2., bőv. kiad.] 61.

71 KTÁL F. P-1490. op. 1. delo Nr. 1. 6–8.

72 Данилець Ю.В.: *Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст.* Ужгород, 2009. 191–195.

A Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban található dokumentumok között számos irat árulkodik az új munkácsi eparchia és a Néptanács szoros kapcsolatáról. Csak egy példa erre: 1945. január 25-én a kárpátaljai ortodox egyházmegye adminisztrációja azzal a kéréssel fordult a Néptanácshoz, hogy az ortodox papság számára 42 500 pengő összegű rendkívüli anyagi segítséget nyújtson. A levélben kifejtett meggyőző hűségsszavak eredményeként a Néptanács 1945. március 16-án 35 000 pengő pénzbeli támogatást utalt ki számukra.⁷³ A helyi hatóságok „céltudatos” politikájának eredményeként már 1945 végén több mint 60 görögkatolikus közösség csatlakozott az ortodox egyházmegyéhez.

Lintur 1946 májusában készült, Az egyházak helyzete a Kárpánton túli megyében című jelentésében már arról írt, hogy Kárpátalján megállt az ortodoxiára való áttérés. A jelenség oka szerinte a görögkatolikus egyház földalatti tevékenysége volt, amelyet egyes állami szervek is támogattak.⁷⁴ Lintur jelentéséből tudjuk, hogy a Néptanács 54/1945. számú rendelete értelmében a Huszti járásban Husztsófalva temploma is a görögkatolikusoktól az ortodox közösséghez került át. Erre válaszlépésként a huszti kerületi népi bizottság 1945. május 11-én elfogadta a 2819/1945. számú határozatot, amely megtiltotta Husztsófalva községi hatóságának, hogy a templomból kilakoltassa a görögkatolikus papot. A Huszti járásban hasonló eset több településen is előfordult, mint például Lipcsén, Velétén Száldoboson. A kormány politikájának figyelmen kívül hagyása miatt Lintur minden felelősséget Jurij Szikurára, a Huszti járás népi bizottságának vezetőjére rótt. Jelentése végén, következtetéseiben azt hangsúlyozta, hogy az ortodoxiára való áttéréshez sürgősen rendkívüli intézkedéseket kell tenni. Azt követelte, hogy

„... azonnal vonják el az egyházi földeket az unitus [azaz a görögkatolikus] egyháztól, és osszák szét a lakosság között, hogy ezzel aláássák annak gazdasági alapjait; drasztikus intézkedéseket kell meghozni egyes pártvezetőkkel és népbizottsági alkalmazottakkal szemben, akik bűncselekményt folytatnak; határozott intézkedéseket kell tenni a szovjet állam ellen felforgató munkát továbbra is folytató görögkatolikus egyházmegye és unitus papság ellen; be kell tiltani az ortodox egyház elleni propagandát...”⁷⁵

Kárpátalja „felszabadítása” után tehát a helyi pravoszláv egyház az orosz ortodox egyház fennhatósága alá került és annak irányítása alatt fejlődött. A Néptanács – mely főként helyi kommunistákból állt – hivatalos egyházpolitikájának célja a görögkatolikus egyház megsemmisítése és az ortodoxia kimondatlan támogatása volt. És ez így is maradt csaknem a teljes szovjet érában. Azonban sem a helyi ortodox egyházi vezetés, sem pedig a helyi egyházi hatóságok nem folytathattak önálló tevékenységet, Moszkva irányította és felügyelte őket. A helyi pravoszláv egyház az egyszerű statisztika szerepét töltötte be, és végrehajtotta a szovjethatalom akaratát Kárpátalján. Jellemző módon az 1956-os forradalom idején az ortodox közösségnek semmilyen megnyilvánulásáról nem esik szó egyetlenegy eddig előkerült dokumentumban sem.

⁷³ KTÁL F. P-14. op. 1. szpr. 665. 1–22.

⁷⁴ Uo. szpr. 662. 1–11.

⁷⁵ KTÁL F. P-544. op. 2. szpr. 1. 1–9.

Kárpátalja és egyházai az 1956-os magyarországi forradalom idején

Az 1956-os forradalom idején Kárpátalja, Magyarországgal határos vidék lévén, ahol közel százötvenezer magyar⁷⁶ élt, a katonai és politikai műveletek irányításának színterévé változott. E területen vonultak keresztül a szovjet tankok Magyarország irányába, Ungváron rendezkedett be az a szovjet politikai vezetés, ami kapcsolatot tartott fent Budapest, Ungvár, Sztrij és Moszkva között, valamint fogadta a deportáltakat az ungvári börtönben.⁷⁷ A Kárpáti Katonai Körzet már 1956. október 23-án este hadgyakorlatot rendelt el, majd összevonta a támadásra felkészített csapatokat a szovjet–magyar határ mentén. Az első katonai alakulat, a 128. lövész gárdahadosztály a „rendfenntartás” céljából már október 24-én, a kora hajnali órákban átlépte a szovjet–magyar határt.⁷⁸

A Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa Kárpátalja megyei megbízottja az 1956-os forradalom idején Raszputyko volt. Feladatköre kiterjedt valamennyi egyházi felekezetre, szektára, de főként a református egyházra. A Sztálin halála után kezdődő viszonylag enyhébb, bár a korábbtól nem sokban különböző egyházpolitika 1953–1958 között tartott. Petro Vilyhovij, az USZSZK Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsának irányítója 1953. június 24-én érkezett Ungvárra. Itt-tartózkodása alatt felhívta a figyelmet arra, hogy nagyobb hangsúlyt kell fektetni a hitéletre és beszélgetéseket kell folytatni Kárpátalja felekezeteinek vezetőivel.⁷⁹

1956-ban elkezdtek felszámolni a szibériai légereket és hazaengedték az elhurcolt lelkészeket, papokat, akik tovább folytathatták munkájukat. Sok pap és lelképásztor nem sokkal a forradalom kitörése előtt, 1955–1956-ban amnesztiával szabadult ki, és tért haza szolgálati helyére.⁸⁰ Rehabilitációról szó nem esett. Állandó megfigyelés alatt álltak. Többségüknek nem volt hol lakniuk, hiszen időközben a plébánia vagy a parókia állami tulaj-

76 Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, 2005. 9.

77 Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській Обласі [Ukrajna Állambiztonsági Szolgálat Kárpátalja Megyei Igazgatóságának Levéltára] (= Arhiv USZBU ZO) F. 43. op. 1. delo Nr. 22. 1–207.

78 Interjú Sztorozskú Andrással, aki szovjet katona volt az 1956-os forradalom idején. 2002. október 23. [Az interjút a szerző készítette.]

79 ЦДАВОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 114. 22.

80 „... 1956-ban, amiatt, hogy a papok visszatértek a légerekből, sok hívük, akik addig nem jártak templomba, ismét elkezdtek oda járni. A lelkészek, papok légerekből való visszatérésekor több helyen, így például Huszton, Kísszelmencen, Benében a hívek ünnepséget szerveztek, a hatóságok semmit sem tettek ennek megakadályozására. [...] 1956-ban, a húsvét ünneplésekor Nagyszőlősen, Závodnyik plébános öt miseruhába öltözött fiatalal járt az ünnepelőbe öltözött hívek között miközben megszentelte az ételüket. [...] 1956 karácsonyán a beregszászi lelkész Macejkó a templomi prédikációjában elmondta, hogy ő nem hívő családban született és gyereként hogy lett hívő. A prédikáció alatt többen sírtak. [...] Az unitus papok visszatérése után intenzívvé vált azok tevékenysége, akik az unitus egyház kötelékében maradtak. [...] A református hívek számának növekedése azzal magyarázható, hogy a lágerből 10 lelképásztor visszatért és aktivizálta munkáját. [...] Azok a légerekből visszatérő református lelképásztorok, akik egykoron a burzsoá nacionalista egyházi szervezetének, a »keleti testvérek«-nek tagjai voltak, megpróbálják folytatni korábbi tevékenységüket...” – írja M. F. Raszputyko V. I. Gosztyevnek, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa megbízott elnökének 1957. április 5-i jelentésében. ЦДАВОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 27–36. [Macejkó János segédlelkész (1949–1963) Beregszászon, Závodnyik Tibor ungvári plébános, államilag elismert vikárius (1961–1984) – a szerző megjegyzése.]

don lett és más funkciókat látott el. Legtöbben rokonokhoz, barátokhoz mentek, de nem telepedhettek le ott, ahol akartak. Sokan nem vállaltak további szolgálatot, mert megbetegedtek, vagy túl idősnek érezték magukat, azonban ehhez is állami vagy rendőrségi hozzájárulás kellett.

Bary Gyula 1949. decemberi halálával a Kárpátontúli Egyetemes Református Egyház főesperesi tisztségét 1950. január 1-én a Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa felhatalmazásával Gencsy Béla szürtei lelkész vette át, aki e tisztségét 1978-ig viselte. Közben azonban püspök is lett.⁸¹ 1950 januárjában erről körlevélben tájékoztatták a református egyházakat.⁸² 1956 januárjában Gencsy kérte, hogy a Kárpátaljai Református Egyház élén ne dékán (декан), hanem püspök (енукон) álljon.⁸³ Hosszas hezitálás, számos levélváltás után, a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa 1956. március 27-én engedélyezte Gencsynek a Kárpátaljai Református Egyház püspöke cím viselését,⁸⁴ amit 1956. április 15-től – miután a szürtei református imaházban a hivatalos ceremónián is felavatták – használatba is vett.⁸⁵

Az 1956. július 1-i adatok alapján, Kárpátalján az alábbiak szerint alakult az egyház-községek, lelkészek, imaházak száma, felekezetenként:⁸⁶

A kultusz megnevezése	Mennyiség		
	egyházközség	lelkész	imaház
Református	89	58	89
Római katolikus	59	25	59
Evangéliumi baptista keresztény	26	26	23
Hetednap Adventista	10	10	10
Összesen	184	119	181

81 Fodor: A Kárpátaljai református egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, 191.; Fodor Gusztáv: *Akik a nagy nyomorúságból jöttek... A sztálini diktatúra koncepciók perei kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek.* Bp., 2017. (RKK Könyvek) 22.

82 „A Zákárpátszka Oblásztly egyetemes egyházának vezetősége a mai napon megalakult. Főesperese: Gencsy Béla, volt ungi esperes. Eddigi keretek között működő egyházmegyék megszűntek. 1950. január 1-től kezdve a kormányhatalommal való érintkezést Gencsy Béla területi főesperes veszi át. Az egyháznak minden ügyes-bajos dologát ő intézi. A területi esperesség székhelye: Uzsgorod, Ploscsá Lenina 5. A területi fenntartási költségek lélekszám-szerint 1 R [rubel] /természetesen 18 éven felüliek jönnek számításba/. A járulék legalább ¼ évi része január hónapban feltétlenül beküldendő Gencsy Béla Ferenc fő esperes Uzsgorod, Ploscsa Lenina 5. címre.” Körlevelek. KREKL F. I. 10. C. 1949/1. ikt.sz.

83 „... A református egyház által kezdeményezett kérést a református egyház vezetésének „dekanátusról” »püspökségre« történő átnevezése ügyében, és így a »dékán« »püspökké« történő átnevezése ügyében engedélyezzük a nyilvántartásba vételről szóló igazolást kiállítottuk...” KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 18.; ЦДАБОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 182. 211–212., zb. 176. 2–14.

84 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 18. A hivatalos értesítésben, egyfajta magyarázatként az áll, hogy a magyar püspök „пюшпек” szó lett hibásan fordítva oroszra.

85 Uo. zb. 41. 43. [A forrásban Струмковка nevű település áll, mivel a Сюрме megnevezés csak 1974-től használt.]

86 Uo. zb. 40. 65.

Gencsy tevékenysége 1956-ban nem sértette a Szovjetunió törvényeit. A Raszputyko által készített személyi lapjában az áll, hogy a szovjet kormányhoz való hozzáállása „lojális”⁸⁷, ennek ellenére kételkedett megbízhatóságában. Az 1956. november 17-én, Gosztyevnek tett jelentésében így írt róla:

„... Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy Gencsy eltitkolta azt, hogy a salánki egyházközség lelkésze, Horkay Magyarországra állítólag vendégségbe utazott, valójában azonban nem állt szándékában visszatérni, [...] és az is kiderült, hogy Gencsy tudta, hogy Horkay elutazásakor egy vagonba pakolta az összes holmiját, akkor nyilvánvaló, hogy Gencsy püspök nem őszinte és nem élvezheti a bizalmunkat...”⁸⁸

Gencsy a szovjet vezetéshez és az ENSZ-hez írt levelében⁸⁹ cáfolta azt a hírt, hogy a magyar forradalmárokat deportálták a Szovjetunióba.⁹⁰ Valójában számos egyházi vezető és magyar hívő tudott a deportálásokról, főként a szovjet–magyar határ mentén fekvő településeken, amit valószínűleg elmondtak a lelkészeknek is. Rotmannak, az Ukrán

87 Vezetéknév: Gencsy; Név: Béla; Apja neve: Ferenc; Születési év: 1899. Botfalva, Ungvári járás; Állampolgárság: magyar; Lelki státusz: püspök, 1956 májusában szentelték fel; A lelki adminisztráció tagja: 1949. XII/28.; Pozíció: vallási társaság lelkésze és püspök; Iskolázottság: középfokú; Lelkioktatás: felsőfokú; Végzettség: Teológiai Kar, Debreceni Egyetem (Magyarország); Milyen nyelveken beszél: magyar, német, szlovák, gyenge orosz és ukrán; Büntetlen előéletű; A szovjet kormányhoz való hozzáállása: lojális; A lelkészek és a hívők nagy része tiszteletet tanúsít iránta; Munkássága: 1921. I/IV-től 1921. I/XI-ig segédlelkész Debrecenben, 1921. IX-től 1922. I/VII - ig lelkész, Békáson (Magyarország), 1922. VII/22 -től 1923. XII/15 -ig Močkarýševo-n (Csehszlovákia), 1923. XII. 15-től a mai napig – lelkész Szürtén, Ungvári járás, Kárpátalja; Állami kitüntetések: nincs; Lakcíme: Szürte, Ungvári járás, Kárpátalja. ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 182. 250.

88 Horkay Lajos salánki lelkész (1945–1959). KTÁL F. P-195. op.12. od. zb. 41. 113.

89 „A Kárpátalja megyei református egyház püspöke, 67 református lelkipásztor és 95000 református magyar hívő nagy felháborodással olvassuk az újságokban és hallgatjuk a rádióban a hírt, hogy a kubai delegáció az ENSZ ülésén azzal a váddal szólalt fel, hogy Magyarországról a Szovjetunióba magyar lakosokat telepítenek ki. A magam, a lelkipásztorok és a hívek nevében kijelentjük, hogy a kubai felszólaló delegáció által elhangzottak megalapozatlanok és hamisak. Mi olyan falvakban élünk, amelyek a szovjet–magyar határon találhatók, és 1956. október 23-tól mind a mai napig nem láttuk, hogy a vasúton vagy egyéb módon, magyar állampolgárokat hoztak volna a Szovjetunióba, a Csap–Ungvár–Bátyú–Beregszász–Nagyszőlős–Királyháza stb. vasúti csomóponton keresztül. A kubai delegáció efféle felszólalása nem szolgálja a béke ügyét, inkább gyűlöletet és háborút szít a népek között, és a magyar nép belügyeibe történő beavatkozásnak minősül. Mi református hívek Magyarország híveivel együtt azért imádkozunk, hogy Magyarországon minél előbb helyreálljon a rend és a nyugalom, és hogy a magyar nép a béke, a demokrácia és a szocializmus útján járjon. Kárpátalja megye református püspöke: Gencsy B. F. [s. k.]. Ungvár, 1956. november 23.” ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 182. 278.

90 1956. november 18-án Kuba határozati javaslatot terjeszt az ENSZ Közgyűlés XI. ülésszaka elé, amely felszólítja a magyar és a szovjet kormányt, hogy szüntessék be magyar állampolgárok Szovjetunióba történő deportálását. 1956. november 19-én India, Indonézia és Ceylon határozati javaslatot terjeszt az ENSZ Közgyűlés ugyanezen ülésszaka elé, melyben kéri, hogy sürgessék a magyar kormánynál az ENSZ-megfigyelők beengedését. 1956. november 20-án a magyar kormány táviratilag értesíti a főtítkárt, hogy Magyarországról egyetlen letartóztatott személyt sem deportáltak a Szovjetunióba. 1956. november 21-én az ENSZ Közgyűlés XI. ülésszaka elfogadja a magyarországi deportálásokra vonatkozó módosított kubai határozati javaslatot (1127 [XI] határozat). A Közgyűlés elfogadja India, Indonézia és Ceylon határozati javaslatát is, mely sürgeti az ENSZ-megfigyelők magyarországi beengedésének keresztülvitelét (1128 [XI] határozat). *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia.* Szerk. Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv Bp., 2006. 146–147.

Kommunista Párt Kárpátalja Megyei Biztosságának lektorának – ez a szovjet nómenklatúrában az agitációs-propagandistának felelt meg – az 1959. évi pártértekezleten tartott összefoglalójából is tudjuk, hogy 1956 őszén előfordult, hogy a hívők egy része kifejezte nemtetszését amiatt, hogy Gencsy levelet írt az ENSZ-hez, amiben elutasította a deportálás tényét és „... előfordult, hogy bojkottálni akartak Gencsy ellen...”⁹¹

Hasonló megállapítást tartalmaz Raszputyko 1956. december 30-án tett jelentése Gosztyevnek:

„... Az ENSZ-hez küldött levél kérdésében a hívők részéről senkinek nem volt ellenvetése, azonban néhány nappal ezelőtt az Ungvári járásban Minaj, Katergény, Botfalva, Kispálos és Mezőgecs települések hívei között olyan híresztelések keringtek, hogy azért mert Gencsy a sajtóban cáfolta, hogy magyar állampolgárokat deportáltak volna a Szovjetunióba két banderista rátámadt, megverték és betegen fekszik. Gerő Péter polgár vezetésével, a katergényi hívek egy csoportja, és Kovács Bertalan polgár vezetésével Botfalva híveinek egy csoportja látogatást tett Gencsy lakásán, hogy megtudják, valóban megtörtént-e ez az eset. Azt válaszolta, hogy ez nem igaz...”⁹²

Mocsárkó Mihály, a Kárpátaljai Baptista Egyház főpresbitere is arról számolt be Raszputykónak, hogy 1956. december 16-án Gencsy az ungvári református templomban tervezett istentiszteletet tartani, azonban Tárczy Gyula ungvári református lelkész (1949–1973) és felesége nem javasolta neki ezt, mivel tudomásuk szerint a hívek „obstrukcióra” készültek ellene az ENSZ-nek küldött levél miatt, amelyben cáfolta a kubai ENSZ-delegáció állítását a deportálásról.⁹³ Az Ungvári járás falvaiban olyan információk terjedtek, hogy Gencsy az ENSZ-hez írt levél miatt annyira megverték a „banditák”, hogy ágyban feküdt, sőt mivel az Ungvári Református Egyházközség néhány tagja kérdőre akarta vonni ungvári prédikációjakor, félelemből nem tartott istentiszteletet a tervezett napon. Ezek után Gencsy kérte, hogy a református egyház központja Szürte helyett Ungvár legyen, amit engedélyeztek is neki.⁹⁴ A levél miatti vele kapcsolatos híreket Gencsy cáfolta.⁹⁵

A szovjet hatóságok elvárták volna, hogy a szovjet–magyar határ menti falvakban a lelképásztorok és a papok valamennyien cáfolják a deportálást – ahogy Gencsy –, a legtöbb esetben ezt nem tették meg. Sőt a forradalom idején a református falvakban a gyülekezet aktív tagjai járták a hívek otthonait és állítólag a Szabad Európa Rádióban elhangzottakról tájékoztatták őket.⁹⁶

A magyar állampolgárok Szovjetunióba történő deportálására vonatkozó tény és az ehhez kapcsolódó nemzetközi híreket Mocsárkó Mihály baptista főpresbiter, F. Kovács, a munkácsi baptista egyházközség presbitere és J. Trohak, a beregszászi baptista egyház-

91 KTÁL F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 148.

92 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 119. Banderistáknak nevezik az ukrán nacionalisták egy csoportját, akik Sztepan Bandera, az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) vezetőjének követői voltak.

93 Uo. zb. 41. 121.

94 ЦДАБОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 34.

95 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 120.

96 ЦДАБОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 33.

község presbitere levélben cáfolta.⁹⁷ A levelet több település gyülekezetében is felolvasták, többek között az oroszokrai gyülekezetben is, ahol a hívek egy része a levélben fogalmazottakkal nem értett egyet: „... Mi alapján feltételezhettük, hogy a szovjet csapatok nem hurcoltak el magyarokat, előfordulhat, hogy éjszaka vitték el őket, és ezt nem láthattuk, ezért nem állíthatjuk, hogy ez igaz vagy nem igaz...”⁹⁸ – mondták. Erre válaszul nyolc tagot kizártak a gyülekezetből.

A római katolikus egyház vezetői azonban nem tagadták a deportálás tényét, amit 1957. április 5-i, Vilyhovijnak tett jelentésében Raszputyko szónvá is tett: „... A magyarországi ellenforradalmi lázadás idején rendkívül sokan voltak a katolikus templomokban. A rágalmak ellen, amit a kubai ENSZ-delegáció és a Szabad Európa Rádió a Szovjetunió ellen felhozott, a római katolikus papok közül senki nem óhajtott felszólalni...”⁹⁹ 1956. október 31-én, Aknaszlatinán a temetőben az 1914–1918-ban elhunyt katonák tiszteletére felállított emlékműnél feltűzték a magyar trikolt.

A forradalom idején több településen megsokszorozódott a misék száma a római katolikus templomokban. Reszler István Rahón, Heveli Antal Aknaszlatinán, Szörényi István Técsőn, Galambos József Benében, Baranyai Vencel Szolyván, Bujáló Bernát Nagybereznán, Tóth József Szerednyén, Hudra Lajos Kisszelmencen, Bakó Zoltán Császlócon, Árvay Dezső Tiszaújlakon tartott több misét.¹⁰⁰ A Beregszászi járásban, Bótrágyon a hívek kérték, hogy adják vissza az 1946–1947-ben elvett templomukat, amelyet azóta a kolhoz malomépületként használt.¹⁰¹ Rahón a katolikus templom homlokzatán az óra az 1956-os magyarországi események idején az európai időt mutatta. A rahói papot emiatt behívták a járási végrehajtó bizottság titkárához és figyelmeztették az elkövetett törvénysértésre, majd az órát újra moszkvai időre állították át.¹⁰²

„... Teljesen más a helyzet a katolikus magyarokkal. Értem ez alatt a katolikus papokat és egyházi személyeket. A kárpátaljai katolikus egyház vezetése semmilyen módon nem nyilvánította ki a véleményét a magyarországi események kapcsán, még Gencsy püspök, Mocsárkó lelkész és Varlaam püspök által az ENSZ-nek címzett levelek közreadása után sem...”

Teszi szónvá Anton Sersztyuk, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (= SZSZKSZ) Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyházi Tanács kárpát-

97 ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 182. 279.

98 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 117–118.

99 ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 30.

100 Uo. Galambos József 1949-től Vorkután volt fogságban, 1956-ban szabadult. Hudra Lajost 1949-ben ítélték el 25 évre, 1956-ban szabadult. Tóth József 1945-ben került fogságba, 1956-ban szabadult. Árvay Dezsőt, Bakó Zoltánt, Heveli Antalt 1950-ben 25 év kényszermunkátáborra ítélték, 1956-ban tértek haza. Bujáló Bernát 1956-ban szabadult a fogságból, nem Ungvárra helyezték vissza, ahonnan a lágerbe kényszermunkára elvitték, hanem Nagybereznára. Őt tekintették a kárpátaljai római katolikusok vezetőjének. P. Bohán: Adalékok a Szatmári Egyházmegye 20. századi történetéhez, 119.

101 ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 29.

102 Uo. zb. 214. 96–103.

aljai megyei megbízottja is 1956. december 1-én tett jelentésében Georgij Karpovnak, az SZSZKSZ Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyházi Tanács elnökének.¹⁰³

A források arról tanúskodnak, hogy Gencsy védte az 1956-os forradalom alatt Magyarországon tartózkodó, majd onnan hazatérő lelkészeket, Horkay Lajos¹⁰⁴ salánki és Szécsényi István huszti lelkészt. Biztosította a hatóságokat arról, hogy azok Magyarországon tartózkodásuk ideje alatt semmilyen formában nem vettek részt a forradalom eseményeiben.¹⁰⁵ A levéltári források azt bizonyítják, hogy nem ítélte el Ravasz László püspök forradalom idején tett kijelentéseit és tevékenységét sem,¹⁰⁶ annak ellenére, hogy annak felszólalásai szovjetellenesek voltak.¹⁰⁷ Mocsárkó gondosan beszámolt Raszputykónak arról, hogy 1956. november 13-án, az ötvenedik születésnapján vendégségben volt nála Gencsy és a felesége, akik a beszélgetések során elmondták a véleményüket a magyarországi eseményekről. Gencsy felesége elítélte az események résztvevőit, „... az általuk elkövetett gyilkosságok miatt, és mert azok vissza akarták állítani a régi feudális rendet...”, azonban Gencsy „... nem ítélte el Ravasz püspököt és azokat a református lelkészeket, akik az embereket kegyetlenül gyilkoló horthysta terroristák, az imperializmus ügynökei mellé álltak...”¹⁰⁸ Mocsárkóban sem bízott meg Raszputyko, ahogy fogalmazott:

„... A Tanács megbízottja előtt Mocsárkó igyekszik mindenben első lenni, szubjektív véleményei vannak [...] Gencsy püspöknek vannak bizonyos hiányosságai, de rendszeresen megbélyegzi az ellenségeinket, ezért többet kell vele foglalkozni, gyakrabban találkozóra hívni Mocsárkó baptista főpresbiter, azaz tolmács jelenléte nélkül...”¹⁰⁹

Gencsy szolgálta a hatalmat, azonban ennek köszönhetően a hatalommal szemben meg tudta védeni a református lelkészeket. Gencsyvel konfliktusai voltak az 1956-os forradalom egyetlen kárpátaljai mártírjának, Gecse Endre református lelkésznek is, miután Gencsy püspöknek nevezték ki. Az összeütközés oka az 1947-ben elfogadott 58. számú

103 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 44. 114.

104 Horkay Lajos salánki lelkész Magyarországon tartózkodott a forradalom idején és csak 1956. december 24-én, karácsony szentestéjén tért haza. Raszputyko még novemberben megkérte Gencsyt arra, hogy ha Horkay hazatér, akkor azonnal vigye el hozzá, még mielőtt az megkezdene szolgálatát. Gencsy Raszputykónak csak akkor árulta el, hogy Horkay hazatért Kárpátaljára, amikor megbizonyosodott afelől, hogy távolléte, azaz a forradalom napjaiban Magyarországon tartózkodása miatt nem éri atrocitás. KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 119–121. Hasonló módon megvédte Szécsényi István huszti lelkészt is, aki 1956. október–november folyamán, így a forradalom napjaiban szintén Magyarországon, Budapesten, a fiánál, majd Debrecen mellett egy faluban a szüleinél vendégeskedett. Uo. zb. 41. 115–118.

105 Uo. zb. 41. 111–115.

106 Uo. zb. 41. 112.; Uo. F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 150.

107 Ravasz László az 1956. november 1-i rádióbeszédében ekként fogalmazott: „... A magyar református egyház csodálattal és hódolattal adózik a nemzeti felkelés hőseinek: diákoknak, munkásoknak, katonáknak, férfiaknak és nőknek, akik erkölcsi felszabadulásunk győzelmét vérük hullásával kivívták [...] A forradalom vívmányainak megőrzése és továbbfejlesztése, hibáinak megigazítása és igazságtalanságainak jóvátétele lehet egyetlen célunk...” Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Dokumentumok a Református Megújulási Mozgalom és az Országos Intézőbizottság tevékenysége, valamint a megtorlások történetéből. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 2006. 193–194.

108 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 41. 112–113.

109 Uo. zb. 41. 114.

dekrétum megszegése volt, mivel Gecse Gálocson foglalkozásokat tartott a gyerekeknek az istentiszteleten vagy azután, amit a dekrétum tiltott. Gencsy ezért behívatta őt a püspöki hivatalba a papi tanács elé, megróttá, és bocsánatot is kellett kérnie.¹¹⁰ Józán Lajos, későbbi huszti lelkész szerint azonban 1958 májusában Gencsy azért helyeztette át Gecset Husztra, hogy mentse a „gálocsi politizáló csoport”-hoz kötött tevékenységének felelősségre vonása alól,¹¹¹ amit a visszaemlékezőkkel készített interjú alátámaszt ugyan, de a dokumentumok nem.¹¹²

Az Állambiztonsági Bizottság (Komityet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi; = KGB) az 1956-os forradalom leverését követően Kárpátalján igyekezett példát statuálni, és megfélemlíteni a másként gondolkodókat. Az úgynevezett gálocsi „politizáló-röplapterjesztő csoport” 1956 végén alakult meg. Hat fiataalt, Pasztellák Istvánt, Perduk Tibort, Molnár Lászlót, Tóth Jánost, Deák Ferencet, Szanyi Jánost röplapterjesztéssel, továbbá fegyverek, lőszerek és robbanóanyagok összegyűjtésével, rejtegetésével vádoltak meg.¹¹³ Közülük Pasztellákat és Perdukot el is ítélték.¹¹⁴ A csoporttagokkal készített interjúk alapján csupán annyi történt, hogy „egy kiszáradt kútban találtak rá az elrozsdásodott, használhatatlan fegyverekre” és készítettek néhány röplapot.¹¹⁵ A csoportot 1958 októberében tar-

110 Tárczy Lajos: Megemlékezés. In: *Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Szerk. Gortvay Erzsébet. Ungvár–Bp., 2004. (Kárpátaljai Magyar Könyvek 120) 28.

111 „... Husztra az akkori református püspök, Gencsy Béla helyeztette át, hogy mentse a megtorlások elől. Hat hónapot töltött mindössze a városban. Felkészítette a helyi gyülekezet énekkarát a karácsonyi műsorra, de már nem lehetett ott az előadáson, mert börtönbe került, ahonnan soha nem térhetett haza. Bár Huszton alig néhány hónapot töltött, az ottani gyülekezet sem feledte el Gecse Endrét, 1996 óta márványtábla örökíti meg emlékét a templom falán...” Részlet Józán Lajos tiszteletessel készített interjúból. Badó Zsolt: „Mártír lelkész volt.” Gecse Endre emlékezete. *Kárpátalja* 2003. október 17. 5. (www.karpataljalap.net/?q=2003/10/17/martir-lelkesz-volt). Legutóbbi megtekintés: 2003. október 29.)

112 „... Rendszeresen jártunk bibliaórára, akkor lányokörnek hívták. Nagyon közvetlen, barátságos ember volt, csöppet sem büszke. Sokat foglalkozott a fiatalokkal, színdarabokat tanított, énekkart vezetett a feleségével együtt. A gyerekek akkor is csintalanok voltak, de ő mosolyogva tudott fegyelmezni. Az énekkarba is sokan jártak akkor, s az egyházi énekek mellett – ha volt rá igény – még nótázni is megtanította őket. Nem tudom, hogy van-e ház a faluban, ahol meg ne fordult volna, mindenkivel elbeszélgetett, aki bánkódott, azt megvigasztalta. Tisztelte, becsülte mindenki...” Részlet Tóth Endre egykori presbiter özvegyével, Tóth Zsuzsannával készített interjúból. Badó: Mártír lelkész volt.

113 Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 3. 185–187.

114 Szanyi János, Molnár László és Tóth János ellen az USZSZK BTK 4. cikkelye) pontja értelmében, Deák Ferenc ellen pedig az USZSZK BTK. 197. cikkelye II. értelmében bünyügi eljárást nem indítottak. Szanyi, Molnár és Tóth ugyanis nem töltötte be a tizennegyedik életévét, Deák letartóztatásához pedig nem volt elegendő bizonyíték a szovjetellenes tevékenységéről. Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 3. 195–196. Pasztellákat „az USZSZK Btk. 54-1., a”, cikkelye, 54-11. cikkelye, 54-10. cikke 2. része és 196. paragrafusa szerint elkövetett bűncselekményekért halmozottan, az USZSZK Btk. 45. cikkével összhangban, az USZSZK Btk. 46. cikkelyének megfelelően vagyoneklkobzás nélkül 1958. október 28-tól letöltendő, 6 év gyermekjavító- és munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre” ítélték. Perdukot ugyanezen cikkelyek alapján vagyoneklkobzás nélkül 2 év gyermekjavító- és munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték 1958. november 28-tól. Uo. 258–262. A kiszabott ítéletből Pasztellák 4 hónapot és 20 napot töltött le, 1959. március 12-én szabadult amnesztiával. Perduk a köztörvényesek rovní területi dubnói gyermekmunkatáborból 10 hónap után, 1959. szeptember 18-án térhetett haza. Uo. 281–293.

115 Interjú Perduk Tiborral. Téglás, 2016. augusztus 17. [Az interjút a szerző készítette.]

tóztatták le, miután Gálóc lakosai megtalálták a három rölapot,¹¹⁶ melyeket Pasztellák István készített, és miután apja tanácsára feladta magát a kolhoz vezetőjénél.¹¹⁷ A kihallgatások során a hatóságok úgy vélték, hogy a csoport létrejöttét Gecse Endre református lelkész inspirálta, akinek könyvtárába¹¹⁸ Pasztellák olvasni és könyvet kölcsönözni járt.

Gecse Endre, az 1956-os forradalom kárpátaljai mártírja

Gecse Endre 1907. június 7-én született, édesapja Gecse Géza református lelkész volt Gálócson. Édesanyja, Gecse Erzsébet Magyarországon, Kemecse községben, egy vidéki földbirtokos családban született. Gecse Endréék négyen voltak testvérek, Endrének egy fiú és két lánytestvére volt. Bátyja, István az iskola elvégzése után jegyző lett Beregszászban. Őt 1944 novemberében a szovjetetek lágerbe vitték, ahonnan sohasem tért haza. Egyik nővére, Anna tanító lett Kistárkányban, a másik, Terézia háztartásbeli volt.¹¹⁹ Gecse Endre 1916 és 1924 között gimnáziumban tanult; az 1., a 3. és a 8. osztályt Magyarországon, a sárospataki gimnáziumban végezte el, a 2., 4–7. osztályokat pedig az ungvári magyar tanyanyelvű gimnáziumban. 1924 és 1928 között a Sárospataki Református Akadémián tanult, ahol 1928-ban kapta meg teológusi diplomáját.¹²⁰ 1928 és 1930 között segédlelkészként szolgált Gálóc községben édesapja mellett, majd 1931-től 1958 májusáig ő lett az itteni gyülekezet lelkésze. 1930 óta 14 holdnyi egyházi földbirtoka volt, amit a falu lakóinak adott ki bérbe. 1946-ban elkobozták tőle az egyházi földek nagy részét, mindössze 0,15 hektárnyi területe maradt, azonban 1948-ban ezt is elvették. A paplakban klubot és könyvtárt létesítettek, ő pedig bérlőként élt. 1945 szeptembere és 1946 márciusa között a közel hetvenéves Tóth János otthonában lakott, 1946 márciusától 1948-ig abban a templomi ingatlanban élt, amelyet korábban 1945 szeptemberéig használt, amíg azt klubbá nem alakították. 1948-ban Orémusz Endrétől bérelt lakhelyet. 1951 és 1955 között az idősebb

116 A Pasztellák István által készített három rölap azonos tartalmú volt. A rölap aljára két zászlót rajzolt, az egyikre csillagot tett, áthúzta és ráírta, hogy „Nem”. A másik zászlóra három szót írt magyarul: „Istenért, a hazáért, a szabadságért”. „A három szovjetellenes tartalmú rölap felszólította a magyar lakosságot, hogy a magyarországi ellenforradalmi események második évfordulójának tiszteletére harcoljanak, a szabadságért és függetlenségért, továbbá küzdjenek a kommunizmus ellen.” – olvasható Pasztellák István vallomásaiban. Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 2. 42–60.

117 Uo. k. 3. 87–88.

118 A könyvtárban 500 különböző szépirodalmi mű volt. Ebből egy év alatt Pasztellák közel ötven könyvet olvasott el, többek között Gárdonyi mind a húsz kötetét és az összes Jókai-kötetet. Uo. k. 3. 134–139.

119 Uo. k. 2. 79.

120 Uo. k. 2. 80.

Tárczy Istvánnal¹²¹ lakott, 1955-től 1958-ig pedig az ifjabb Tárczy István házában.¹²² Rózsa Ilonát vette nőül, és mivel saját gyerekeik nem volt, egy nyolcéves kislányt, Golubec Jolánt fogadták örökbe.¹²³ A gálócsi templomszentelést követően 1957 decemberében, egy este egy tehergépkocsi az árokba kényszerítette, miután a szomszéd faluban végzett szolgálat után hazafelé kerékpározott. Ezután jobbnak látta elhagyni a falut. Megpályázta az éppen megüresedett huszti lelkészi állást, amelybe 1958 májusában iktatta be Gencsy Béla püspök. Ezután egészen letartóztatásáig, 1958. december 2-ig, szolgálati helyén, Huszton élt.¹²⁴

1958. november 22-én¹²⁵ és 29-én házkutatást tartottak nála, ellenforradalmi tevékenységre hivatkozva,¹²⁶ mivel a

„... gálócsi politizáló csoport egyik tagjáról, Pasztellák Istvánról a nyomozás során kiderült, hogy az általa külföldi rádióadásokból hallgatott szovjetellenes műsorok, valamint az olvasott régi kiadású magyar történelemkönyvek hatására elkezdett szovjetellenes nacionalista elveket vallani. Ezek az elvek akkor erősödtek meg benne, amikor Gálóc községben a református egyház lelkésze, Gecse Endre elkezdte őt buzdítani a szovjetellenes nacionalista magatartásra; ezt követően Pasztellák elhatározta, hogy létrehoz egy szovjetellenes csoportot a faluban. Pasztellák elmondta, hogy 1957–1958-ban rendszeresen járt a lelkész otthonába szépirodalmi és egyéb írásokért. A látogatások során Gecse dicsérte az 1956-os magyarországi szovjetellenes lázadás

121 „...amikor a tiszteletes urat és feleségét a kommunisták kitették a parókiából, a kilátástalan helyzetben Tárczy István, Jolika néni édesapja segített a Gecse házaspáron, a házukba fogadta őket, és mindaddig ott is lakhattak, amíg Husztra nem költöztek. A faluban mindenki nagyon tisztelte. Az édesanyám meghalt, amikor 11 éves voltam, a testvéreim már családot alapítottak akkor, ketten maradtunk édesapámmal. Több mint öt éven át egy fedél alatt laktak velünk. Közös konyhát használtunk, és teljesen úgy viselkedtem velem szemben, mintha a lányuk lennék. Mindenre ők tanítottak meg, kezdve attól, hogyan kell viselkedni, a főzésen át a tudományokig. Szükségem is volt rá, mert miután ideköltöztek, az édesapám megbetegedett, gondoskodnom kellett róla, így nem járhattam iskolába. Az ötvenes évek közepén rákényszerültek arra, hogy elmenjenek, mert kicsi volt a gyülekezet, nem tudtak megélni Gálócban. Ekkor ajánlották fel a tiszteletesnek a lehetőséget, hogy Husztra költözzön. Nem tehetett mást, elfogadta. Nagy szívfájdalommal ment el, hisz Gálócban nőtt fel [...] Énekkart, színjátszó kört vezetett, ifjúsági kultúrházat alakított ki az istállójában. Husztra költözésekor én mentem a bútorral a teherautón, mert a felesége beteges volt. Akkor történt, hogy egy fiúcska segített pakolni a teherautót és elvitt egy könyvet. Később erre a könyvre épült a koholt vád. Engem is mennyit faggattak, Istenem! Ha visszagondolok, nem is értem, fiatal lányként hogy volt annyi erőm [...] Beidéztek Ungvárra és három órán keresztül világítottak a szemembe, miközben állandóan azt kérdezték, hogyan nevelte a pap az ifjúságot a Szovjetunió ellen, mondta-e, hogy ez az élet, ami most van, az nem jó, nem helyes. De én nem tudtam róla rosszat mondani, hisz ő távol tartotta magát a politikától, kicsit mindig félt is tőle. Mégis ennek lett az áldozata. A fiatalokat Isten létezésére tanította, a rendszer ellen soha nem lázított. Az oroszokkal semmi baja nem volt, hisz örökbe fogadott egy kislányt, akinek az édesanyja orosz volt. Gálócban mindenki tudja, hogy ártatlan volt, csak egy koncepció per áldozata lett...” Részlet Vargáné Tárczy Jolán visszaemlékezéséből. Badó: Mártír lelkész volt.

122 Gecse Endre életrajza orosz nyelven. Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 2. 79–84.

123 Tóth Mária: Tanítványa voltam. In: *Jó pástor volt*, 34.

124 Csirpák Emilné Gecse Anna: A szolgálat vége. Gecse Endre kárpátjai lelkész halálának körülményei. In: *Jó pástor volt*, 17.

125 Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 2. 55–57.

126 Uo. k. 2. 59–70.

résztevőit, ami arra sarkallta Pasztellákat, hogy a magyarországi események második évfordulójára szovjetellenes szórólapokat készítsen, ami meg is történt az 1958. október 23-ára virradó éjszakán...”¹²⁷ – olvassuk az KGB egyki jelentésében.

1958. december 2-án a letartóztatását követően Ungvárra, a KGB börtönébe szállították. Az ügyészségen többek között az alábbi, a házkutatás során lefoglalt irodalom szolgált bűnössége bizonyítékául:

1. Kosáry Domokos: Magyarország Történelme, Budapest, 1943. 412 oldalas könyv.
2. A Budapesten, 1925-ben kiadott, a Magyar Nép Története című 5–6. osztályos tankönyv.
3. Mezey evangélikus német nyelvű imakönyv.
4. A Budapesten 1943-ban kiadott, 188 oldalas, magyar nyelvű Levente ifjúsági kézikönyv.
5. Az 1944 júliusában kiadott, Református Világszemle című magazin 3. száma.
6. Az 1942. október 10-én, Budapesten íródott, magyar református egyház körlevele.
7. Az 1944. július 1-én kiadott Magyar Nők Lapja 16. száma.
8. Új Honfoglalás című, 1939-ben Budapesten kiadott, 32 oldalas brosúra.
9. A Pesti Hírlap című újság 1939. április 23-i száma.
10. A Felvidéki Magyar Hírlap 1939. április 15-i száma.
11. Az Új Magyarság 1940. szeptember 17-i száma.
12. A Prágai Magyar Hírlap.
13. Írógéppel készült versgyűjtemény 7 költeménnyel, különböző szerzőktől, magyar nyelven.¹²⁸

1958. december 17-én az Ungvári Állami Egyetem Idegen Nyelv Tanszékének docensét, a filológiai tudományok kandidátusát, valamint a Dialektikus és Történelmi Materializmus Tanszékének oktatóját jelölték ki a feladatra, hogy szakértőként vizsgálatot végezzenek az otthonában lefoglalt könyvekről. A szakértői vizsgálat eredménye a KGB iratok szerint az alábbi lett:

„... Az általunk megvizsgált és elemzett irodalom, amelyet a vádlottól, Gecse Endrétől foglaltak le, tipikus szellemi táplálék a fasiszta magyar burzsoázia számára [...] rosszindulatú megjegyzéseket tartalmaz a magyar kommunistákról [...] szinte hemzsegek a szovjet társadalmi rend elleni rágalmaktól és számos felszólítás található benne a kommunizmus megsemmisítésére [...] ezek a káros eszmék semmit sem veszítettek aktualitásukból a magyar fasiszta ifjak számára napjainkban sem. Erről tanúskodnak a Magyarországon 1956 októberében történt ellenforradalom maradványai, akik a nemzetközi imperialista erővel közösen felemelték véres kezüket a magyar munkásosztályra és az elkobzott irodalomban található eszmékhez hasonló jelmondatokkal

127 Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 3. 270–271.

128 Uo. k. 3. 188–191.

nemcsak megpróbálták tönkretenni Magyarország nemzeti demokratikus rendszerét, hanem Kárpátalja elfoglalását is követelték...”¹²⁹

Golovánov őrnagy, vezető nyomozó a tiszteletes hosszú órákig tartó, többszöri kihallgatását követően az alábbi határozatot hozta:

„... Miután átvizsgáltam a 3429. számú ügy nyomozati anyagát és figyelembe vettem azt a tényt, hogy nagy a valószínűsége annak, hogy Gecse Endre, református lelkészi hivatása során a magyar nemzetiségű ifjúság körében a szovjetellenes nacionalista szellemiséget terjesztette, a velük folytatott beszélgetések során dicsőítette az 1956-os magyarországi ellenforradalmi lázadás résztvevőit, igazságosnak ítélte a magyar nép fellépését Magyarország állítólagos szabadságáért és függetlenségéért, valamint szovjetellenes és kommunistaellenes irodalmat terjesztett [...] Gecse Endrét büntetőjogi felelősségre vonom vádlottként a BTK 54–10 cikkelye értelmében...”¹³⁰

A letartóztatott lelkész 1959. január 4-én halt bele a vallatás során alkalmazott kínzásokba. Pcsolinszkij börtönőr

„... 1959. január 4-én 19:30 órakor a nyíláson át megtekintette a cellát és arra lett figyelmes, hogy a fogva tartott Gecse Endre az ágyon ült, kezeit a fejére helyezte, majd tett néhány lépést a cellában, visszatért az asztalhoz, majd elkezdett lassan leülni, de hanyatt esett, arccal felfelé és széttárta a kezeit. Erről a börtönőr értesítette az ügyeletes Hoklovot, majd értesítették az orvost, Cserneckaját, akinek az érkezéséig Gecse testét felhelyezték az ágyra arccal felfelé...”¹³¹

Ez szerepelt a halálesetről szóló belső jelentésben. Hivatalos haláljelentésében ez áll: „1959. január 4-én Gecse Endre váratlanul elhunyt a kárpátaljai KGB hivatal fegyházában, kardioszklerózis és hipertónia által okozott szívrohamban.”¹³² Rokonai, barátai azonban jól tudják: „agyonverték, ugyanis nem volt hajlandó elismerni, hogy 1956–1958 között, Gálóciban magyar nacionalista szellemben szovjetellenes propagandát fejtett ki, és fegyveres felkelésre szólította a fiatalokat”.¹³³

1959. január 7-én egy katonai autó hozta meg halálhírét a feleségének. Azért jöttek, hogy elvigyék őt a temetésre. „... közel nem szabad volt hozzá menni, csak néhány méterről láthatták. A kezét eltakarták a palástjával, csak az arca látszott, az egyik halántéka kék volt. Lelkészt nem engedtek hozzá hívni [...] Őt, aki számtalan ember felett mondott beszédet és imát, ima nélkül hantolták el...”¹³⁴ – emlékezett vissza özvegye.

129 Arhiv USZBU ZO F. 2558. op. 1. delo Nr. 3429. k. 2. 246–251.

130 Uo. k. 2. 94.

131 Uo. k. 2. 261–268.

132 Uo. k. 2. 270–271.

133 Gortay Erzsébet: „Övék az érdem...” In: *Jó pásztor volt*, 7–10.; Interjú Molnár Lászlóval, a gálóczi politizáló csoport egykori elítéljtjével. Gálóc, 2016. augusztus 17. [Az interjút a szerző készítette.]

134 Öz. Gecse Endréné: *Életrajzunk*. In: *Jó pásztor volt*, 17.

A megtorlásoknak lett tehát áldozata a gálócsi tiszteletes. Mivel a röplapterjesztő politizáló csoportok tagjai nagyon fiatalok voltak, a nyomozó hatóságnak szüksége volt egy felnőttre, akit meg lehetett tenni az egész kárpátaljai szervezkedés vezetőjének.¹³⁵ „... A vallatások alatt a nyomozók mindig azt akarták megtudni, hogy ki volt az a felnőtt ember, aki bennünket, fiatalokat irányított...” – emlékezett vissza a gálócsi csoport vezetője, Pasztellák István.¹³⁶ Halálával a KGB-nek nem sikerült rábizonyítani, hogy kapcsolatban állt a röplapterjesztő fiatalokkal.

Az elmúlt években a „gálócsi politizáló csoport” tagjaival készült interjúk alátámasztják Gecse Endre igazát: nem politizált, nem vett részt a csoport tevékenységében, teljes odaadással végezte papi hivatását.¹³⁷ Pasztellák István kérte, hogy szembesítsék a lelkésszel és annak jelenlétében hallgassák ki, hogy kiderüljön, a tiszteletesnek semmi köze nem volt az ő tevékenységükhöz. A szembesítésre azonban nem került sor.¹³⁸

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség gálócsi alapszervezete 1992. október 25-én a református templom belső falán emléktáblát avatott Gecse Endre lelkésznek.¹³⁹ Ungváron, a Kapos utcai temetőben lévő sírját exhumálták és 1992. október 24-én földi maradványait a gálócsi temetőben helyezték örök nyugalomra. Bár Huszton alig néhány hónapot töltött, az ottani gyülekezet sem feledte el Gecse Endrét, 1996 óta márványtábla örökíti meg emlékét a templom falán. 1993. március 13-án Göncz Árpád magyar köztársasági elnök posztumusz 1956-os Emlékéremmel tüntette ki.¹⁴⁰

A kárpátaljai egyházak az 1956-os forradalomról

A fennmaradt iratokból jól látszik, hogy a helyi papság, hívő közösség is várt változást, enyhülést az 1956-os eseményektől. Erről tanúskodik például az is, hogy Nagybecsény római katolikus hívei gyűlést tartottak, és felbátorodva az eseményeken, háromszáz római katolikus hívő nevében kérelmet intéztek Kijevbe, a minisztériumba, a volt iskolai kápolna visszaállítására érdekében.¹⁴¹ Az újlaki lelkész aláírásgyűjtést szervezett, hogy Újlakon templom nyílhasson. Természetesen a KGB képviselője beszámolójában a beregszászi járási pártértekezleten ezt kemény hangnemben tette szóvá és követelte a helyzet orvoslását.¹⁴²

„... Nagydobronyban a református templom udvarán állt egy, az 1914–1918. évi háború idején elesett katonák emlékére állított szobor, amit néhány éve elvittek, de nem semmisítettek meg, valamennyi katonai fegyverzetet (puskát, oldalfegyvert,

135 Interjú Molnár Lászlóval.

136 Pasztellák István: Emlékeim Gecse Endre református tiszteletesről. In: *Jó pásztor volt*, 36–39.

137 Interjú Molnár Lászlóval; Interjú Perduk Tiborral.

138 Interjú Perduk Tiborral.

139 *Kárpáti Igaz Szó* 1992. október 30.

140 Badó: Mártír lelkész volt.

141 A Beregszászi Római Katolikus Egyház Könyvtára. Jegyzőkönyv. Nagybecsény, 1956. december 20.

142 KTÁL F. 454. op. 74. ed. hr. 33.

rohamsisakot) rajta hagytak és a temetőben helyezték el úgy, hogy kelet felé nézzen, azaz, hogy továbbra is a keleti határokat védje és nem a nyugatiakat [...] Szerednyén a burzsoá magyar nacionalista katolikusok Hajnal báró földbirtokos és más földesurak emlékművét felállították a templomkertben, amit azóta is őriznek... – sérelmezte Raszputyko, 1957. április 5-i jelentésében.¹⁴³

Voltak egyházi vezetők, akik kórust szerveztek, vagy a szokásos esti istentisztelet után a hívek a templomban maradtak, és verseket, énekeket hallgattak. Györke István lelkész Beregújfaluban konfirmációra készítette a gyerekeket, a kolhoz munkásait dohányválogatás közben egyházi dalok éneklésére kérte, és ezért engedélyének megvonásával fenyegették meg. A hatóságok szerint ezek az alkalmak „... a fanatikus vallási és burzsoá nacionalista érzelmeket erősítik a hívekben és elvonja őket a hasznos társadalmi és kulturális munkától...”¹⁴⁴

A helyi papság azonban az 1956-os forradalom ideje alatt nem vett részt szimpatizáns szervezkedésben. Közülük többen még mindig lágerekben voltak, vagy nemrég szabadultak ki onnan. Jól tudták, hogy a besúgórendszer teljesen behálózta az egyházat és az egész társadalmat, így az illetékes szervek mindenről gyorsan értesülhetnek. A református püspök pedig, utasításra, 1957. januári körlevelében a világban a béke és a nyugalom évéért imádkozott és kérte az egyházi vezetőket, lelkipásztorokat, hogy a „... világ békéjének megőrzése érdekében dolgozzanak...”¹⁴⁵

Raszputyko Vilyhovijnak és Vaszily Povhnak, az UKP Kárpátaljai Megyei Bizottsága titkárának 1957. április 5-én tett jelentéséből ismerjük, a római katolikus és református egyházakra vonatkozó számadatokat az 1957. április 1-i állapot szerint.¹⁴⁶

A kultusz megnevezése	Gyülekezet				A kultusz szolgálója ¹⁴⁷			
	1957. IV. 1.	1956. IV. 1.	1947. IV. 1.	1944. IV. 1.	1957. IV. 1.	1956. IV. 1.	1947. IV. 1.	1944. IV. 1.
Római katolikus	60	59	62	72	32	21	35	48
Református	90	79	90	99	66	57	76	84
Összesen	150	138	152	169 ¹⁴⁸	98	78	111	132

143 ЦДАБОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 27–36.

144 Uo. 34–36.

145 Körlevelek. Ungvár, 1957. január 29. KREKL F. I. 10. C.

146 ЦДАБОУ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 28.

147 Feltehetően lelkész, pap. Az eredeti orosz nyelvű szövegben: 'служитель культа'.

148 A forrásban ez a szám szerepel, azonban a két szám összege 171.

	Imaházak ¹⁴⁹				A hívők hozzávetőleges száma ¹⁵⁰			
	1957. IV. 1.	1956. IV. 1.	1947. IV. 1.	1944. IV. 1.	1957. IV. 1.	1956. IV. 1.	1947. IV. 1.	1944. IV. 1.
Római katolikus	60	59	62	68	20	18	20	22
Református	89	79	82	97	60	55	62	65
	149	178 ¹⁵¹	151 ¹⁵²	165	80	73	82	87

Jól látható, hogy görögkatolikusok már nem szerepelnek a jelentésben. Kárpátalján a görögkatolikus egyház felszámolása 1952 nyarán fejeződött be. A szovjet hatóságok 1947-től kezdve azon voltak, hogy az egyház híveit rákényszerítsék a pravoszláv hitre.¹⁵³ Ez részben sikerült is nekik, azonban a hívek jelentős hányada inkább a római katolikus vallást vette fel, más részük pedig titokban gyakorolta hitét 1949–1989 között, illegalitásban működve, katakombaegyházként.¹⁵⁴

1956. május 24-én Murányi Miklós, a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye apostoli vikáriusa amnesztiával szabadult a Gulagról.¹⁵⁵ 1956 szeptemberében ugyancsak amnesztiával szabadult Chira Sándor püspök is, akit 1949 februárjában 25 évre ítélték el.¹⁵⁶

Chira az 1956-os eseményekről a Szabad Európából értesült. A forradalom történései megerősítették abban, hogy küzdenie kell a görögkatolikus egyházért. Sürgős feladatnak tartotta, hogy felszentelje az 1949-ben megszüntetett Hittudományi Főiskola majdnem végzett teológusait. Ungváron, 1956. november 7-én Miskolci Tódor áldozópap lakásán az egykori nyolc kispapból négyen vállalták a pappá szentelést.¹⁵⁷

A magyar forradalom eseményeinek hatására több pap – Szlivka Iván, Iváncsó Iván, Bácskay Antal – visszavonták az ortodoxiához való csatlakozásukat, és visszatértek a görögkatolikus egyházba. A KGB ezért Murányi Miklóst, Bendász Istvánt és Chira Sándort okolta.¹⁵⁸

149 Ez eredeti orosz nyelvű forrásban: 'молитвенных домов' [imaház] szerepel, azonban valószínűleg templomokról van szó.

150 Bár a forrásban nincs rá utalás, azonban valószínűleg ezer főben van megadva a lélekszám.

151 A forrásban ez a szám szerepel, azonban a két szám összege 138.

152 A forrásban ez a szám szerepel, azonban a két szám összege 144.

153 Bendász István: *Öt év szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai görög katolikus pap naplója a Gulágon*. Ungvár. 2012. [3., bőv. kiad.] 4.

154 Bendász Dániel: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma. In: *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*, 202.

155 Marosi István: *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa*. Beregszász, 2020. (Bendász Hagyatéksorozat 3) 22.

156 KTÁF F. 2558. op. 1. ed. hr. 5392. 1–154. Chira Sándor püspökké szentelésének ideje máig nem tisztázott. Vannak, akik szerint már 1944. szeptember 14-én az ungvári katedrálisban Dudás Miklós püspök, a munkácsi egyházmegye adminisztrátora, Madarász István kassai római katolikus püspök segédletével, dr. Romzsa Tódorral egy időben ordinálta püspökké. Ebben az esetben a püspökké szentelés nem lett volna titkos. Mások állítása szerint 1944-ben Romzsa titokban a Szentszék felhatalmazásával szentelte püspökké. Egyes források szerint titkos püspökké szentelése 1945. december 30-án történt, mások 1947-re, azaz a Romzsa püspök meggyilkolása utáni időszakra teszik azt.

157 Bendász: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma, 204–2011.; Riskó Marianna: *Chira Sándor (1897–1983) munkácsi püspök élete és vértanúsága*. Bp., 2017. 168.

158 Bendász: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma, 21.

„... Az unitus papok kérték, hogy engedélyezzék működésüket unitus gyülekezetként, valamint voltak unitus papok, akik kiléptek az ortodox egyházból. Őket több római katolikus pap is segítette, támogatta, mint például Pásztor, Bujaló vagy Hudra [...] Nem szabad engedni, hogy a római katolikus egyházi vezetők, papok segítséget nyújtsanak az unitus egyháznak, papjainak és azok híveinek...”¹⁵⁹ – olvashatjuk Raszputyko 1957. április 5-én Vilyhovijnak tett jelentésében.

1956. november 19-én Karpov, az SZSZKSZ Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyházi Tanács elnöke levelet írt Ungvárra Sersztyuknak, hogy haladéktalanul tájékoztassa a Tanácsot arról, hogy mi történt az unitus papság körében, illetve a papság hozzáállásáról és tevékenységéről a magyarországi események kapcsán. A tájékoztatóban fel kellett tüntetnie az unitus papság létszámát a megyében a november 20-i adatok szerint, illetve hogy közülük hány olyan van, aki börtönbüntetésből tért haza. Emellett konkrét tényleket, jellemzést kért az unitus papság politikai hangulatáról és egyházi tevékenységéről, a hívek reakcióiról. Az is érdekelte, hogy a helyi szovjet szervek milyen intézkedéseket hoztak az unitus papság tevékenységével kapcsolatban. Felszólította őket, hogy több figyelmet kell fordítaniuk az unitusokra és rendszeresen tájékoztatni kell a Tanácsot.¹⁶⁰

A levélre válaszul¹⁶¹ Sersztyuk azt jelentette, hogy az unitus papság tevékenysége a magyar események idején nem változott. Az unitus egyház kilencven képviselője, akiket korábban „... szovjetellenes tevékenységért, a német–magyar fasiszta betolakodókkal való aktív közreműködésért, agitációért Kárpát-Ukrajna az USZSZK-val, mint a Szovjetunió szerves részével történő újraegyesülése ellen...” vádjával esetenként 25 évre is elítéltek, vagy amnesztiával, vagy betegség miatt hazatért. Az 1956. december 1-i adatok szerint 119 unitus pap volt Kárpátalján, közülük 29-en nem voltak bebörtönözve. A börtönből visszatértek 40%-a rendelkezett munkahellyel. A többiek betegség miatt nem találtak vagy nem vállaltak munkát. A hívek több településen, de főként a Rahói és a Nagyszőlősi járásban pénzt gyűjtöttek a börtönből visszatért papok számára. Előfordult, hogy titokban temettek, liturgiát vezettek egy-egy római katolikus mise után, de illegális szertartások is zajlottak a hatóságok szigorú fellépése ellenére.

„... Az unitus papság politikai hangulata, állásfoglalása sehogyan sem nyilvánult meg a magyarországi események idején. Várakozó pozícióba helyezkedtek, amikor látták, hogy a Szovjet Hadsereg egy része bevonul Magyarországra. Hallották a határ közelében a magyarországi fasisztákkal vívott rövid harc dübörgését, valamint hallgatták a külföldi rádióadásokat, de nem hittek a magyarországi ellenforradalom győzelmében. Csendben ültek. [...] Az unitus papok olyan pletykákat terjesztenek, hogy a szovjet kormány visszaállítja majd a görögkatolikus egyházat görögkatolikus egyházként vagy görög rítusú autonóm katolikus egyházként. Mivel nem akarják negatívan befolyásolni a szovjet kormány esetleges erre vonatkozó döntését, mely ügyben a kor-

159 ЦДАБОВ F. 4648. op. 4. od. zb. 214. 31.

160 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 44. 108.

161 Az USZSZK Minisztertanácsa mellett működő Orosz Pravoszláv Egyházi Tanács elnöke.

mánnal állítólag a vatikáni diplomaták is tárgyalnak, az unitus papok sehol sem fejezték ki a véleményüket a Magyarországon zajló események kapcsán. Ez alól csak néhány eset kivétel, például: I. I. Szokol unitus pap 1956. október 26-án, Ungváron, a hídon összefutott I. M Kondratovics, egykori görögkatolikus lelkésszel, és azt kiáltotta neki magyarul, hogy Irenej atya, minél előbb lépsz ki a pravoszláv hitből, annál jobb lesz neked. Hallottam már, hogy jönnek Magyarország felől [...] Egy másik példa, hogy Fedorkó unitus pap visszamondta a pravoszláv egyházzal való egyesülést. [...] Gandra, Logojda és más papok pedig ezt mondák: »Biztosak vagyunk benne, hogy a magyar ellenforradalmároknak nem fog sikerülni semmi. Ha esetleg győznének és idejönnének, akkor elsősorban a pravoszláv papokat akasztanák fel.«¹⁶² – állt a jelentésben.

Egy másik jelentés arról ír, hogy a megfigyelők szerint az összes unitus pap mélyen hitt abban, hogy a breszti uniót¹⁶³ visszaállítják. Ezért Sersztyuk sürgette, hogy hivatalosan ki kell hirdetni, szóban is és az egyházi nyomtatott anyagokban is, hogy az uniót sohasem fogják visszaállítani. „... Ez majd kiöli az unitus papság reményét és az unió visszaállításáért tett erőfeszítéseiket, ennek hatására pedig sokan lemondanak majd az illegális munkáról...”¹⁶⁴ A rendszer urai minden erejükkel az unitus egyház papsága újjászületésének a reménye ellen tevékenykedtek, mondván, hogy a püspök és az öreg papok halálával ez a probléma úgyszólván magától megoldódik. Minden tiltás ellenére sem a papképzés, sem a papszentelés nem szünetelt.¹⁶⁵

Murányit, Bendászt, Chirát állandóan megfigyelték, beidézték kihallgatásra őket a Belügyi Népbiztosságra (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel; NKVD), lakásukat rendszeresen átkutatták. Chirát 1957. január 17-én, a hatvanadik születésnapján szülőfalujában testvérei körében,¹⁶⁶ más források szerint a karácsonyi liturgia idején titokban végzett papi tevékenysége közben¹⁶⁷ újra letartóztatták és 1957. január 17-én a kazahsztáni Karagandába száműzték öt évre¹⁶⁸ Murányi vikáriussal együtt, ahonnan Murányi

162 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 44. 109–115.

163 1944 őszén a szovjethatalom megsemmisítő hadjáratot kezdett az Ukrán Görögkatolikus Egyház ellen is. 1945 áprilisában letartóztatták Joszip Szlipijt, az ukrán görögkatolikus egyház püspökét. 1945. április 8-án a Вільна Україна [Szabad Ukrajna] című lengberi lapban megjelent egy politikai pamflet az ukrán görögkatolikus egyházzal. A Kereszttel vagy törrel? címet viselő írás az 1596. évi breszti uniótól kezdve számba vette az egyház történetét, és kifigurázta Andrij Septickij metropolitát, egyházvezetőt. 1946. március 8–10-én, a szovjet karhatalmi szervek által szervezett lengberi egyházi nagygyűlésen jóváhagyták a breszti uniót semmisnek nyilvánító és az Ukrán Görögkatolikus Egyházat az Orosz Pravoszláv Egyházba beolvasztó határozatot, azaz a görögkatolikus egyház „újraegyesülését” az Orosz Pravoszláv Egyházzal. A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye vezetőjét, Romzsa Tódor püspököt meggyilkolták, 1949. augusztus 28-án pedig az egyházmegyét is beolvasztották az Orosz Pravoszláv Egyházba. Oficinskij Román: Állam és egyház. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Bp., 2010. 287–299.

164 KTÁL F. P-195. op. 12. od. zb. 44. 109–115.

165 Bendász: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma, 203.

166 Riskó: *Chira Sándor*, 171–175.

167 Bendász: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a szovjet megszállás után és ma, 204.

168 KTÁL F. P-1723. op. 2. od. zb. 239. 69.

1957. augusztus 23-án tért haza Ungvárra. Chira Sándor kijelölt kényszerlakhelyéről csak családlátogatásra jöhetett haza Kárpátaljára 1964 után, annak ellenére, hogy az öt évre szóló kitiltás 1962-ben lejárt. Ilyenkor Bendász István, illetve az Ungvár mellett élő Holovács József szervezte a titkos összejöveteleket, szenteléseket.

A szektákat az állam nem igazán üldözte, hiszen az egyház megsemmisítésének esz-közét látta benne.¹⁶⁹ Ebben az időszakban erősödtek meg például a Jehova Tanúi.¹⁷⁰ A párt-üléseken azonban gyakran felhívták a vezetők figyelmét a szekták negatív tevékenységére, és követelték a helyi vezetők azonnali fellépését és a helyzet javítását.

„... A szektásokkal jobban kell vigyázni, mint az átlag hívőkkel, mivel azok érveikkel könnyebben sarokba szorítják beszélgető partnereiket. Például a beregszászi járási Gáton arra panaszkodtak, hogy a háború ideje alatt a kommunistákkal harcoltak, most meg bebörtönzik őket. Ezért a szektásokkal való munkára a legkiválóbb elvtársakat kell felkérni [...] Az utóbbi időben a jehovisták másként dolgoznak [...] belépnek a hadseregbe, részt vesznek a szavazásokon, rugalmasabbak stb., hogy ezeken a helyeken a szovjetek ellen lépjenek fel, bomlasszanak, demoralizáljanak [...] A zsidók pedig nem a vallásuk miatt járnak az imaházakba, hanem leginkább az identitástudat miatt...”¹⁷¹

Rotman, az Ukrán Kommunista Párt Megyei Bizottságának lektora (agitátora), a következőképpen számolt be az a református egyház helyzetéről az 1959. szeptember 26-i pártértekezleten:

„... 90 református gyülekezet van, ezeket nem szabad alulértékelni [...] a református egyház erősebb a katolikusnál, azt mondják, ők a nép temploma [...] a református egyház vezetője, Gencsy Béla püspök elég rugalmas, részt vesz a nemzetközi világkéért mozgalomban, levelet küld az ENSZ-nek a magyar 1956-os eseményekkel kapcsolatban, az Amerika Hangja rádió bomlasztó tevékenységével kapcsolatban, az atomfegyverek betiltása érdekében stb. [...] a református lelkészek azt hirdetik, hogy az egyház együtt tud létezni a szovjet rendszerrel és hogy támogatják az államkölcönöket, valamint azt, hogy az emberek lépjenek be a kolhozba [...] A dobronyi pap kérte Istentől, hogy adjon erőt, megfontoltságot és ésszt a dobronyi kolhozelnöknek, hogy jól tudja vezetni a kolhozot [...] A reformátusoknak sokkal kevesebb egyházi ünnepe van, mint a katolikusoknak és pravoszlávoknak, nem annyira fanatikusak az egyházi szertartások végrehajtásában, inkább megszokásból járnak templomba és inkább csak a közvélemény kedvéért. A tudományos ateista propaganda folytatása közben figyelni kell arra, hogy a papoknak komoly befolyása van az emberek tudatára és cselekedeteire. Ez a befolyás gyakran nagyobb, mint a helyi párt- vagy Komszomol-szervezeteké. Nincs garantálva, hogy a papok lojálisak lesznek a szovjethatalomhoz.

169 Gulácsy: *Mélységből a magasba*, 58.; *Koncepciók perek magyar elítéltejei*, 93.

170 Gulácsy: *A kárpátaljai református egyház múltja és jelene*, 45.

171 KTÁL F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 146–147.

Ha a nemzetközi helyzet úgy kívánja, akkor a papok ellenünk hangolhatják a munkásokat. Egyes egyházi személyek nyilvánvalóan szovjetellenes beállítottságúak. A református egyházi szokások össze vannak fonódva a magyar nacionalizmussal, ami erősen megmutatkozott az 1956-os ellenforradalom idején. Előfordult, hogy a hívők egy része kifejezte nemtetszését aziránt, hogy Gencsy levelet írt az ENSZ-hez, és előfordult, hogy bojkottálni akartak Gencsy ellen [...] Sokszor nem megfelelően zajlik a vallásellenes propaganda és tanítás sem. Például a reformátusoknak Vatikán-ellenes propagandát hirdetnek, miközben azok egyébként is Vatikán-ellenesek [...] A papok maguk köré gyűjtik a fiatalságot, szakköröket szerveznek, miközben a kolhoz, a párt szervezetei nem értékelik eléggé a nevelő-felvilágosító munkát, nem foglalkoznak azzal, hogy a klubba a lakosság anyanyelvén fontos, érdekes előadásokat szervezzenek [...] A pozitív gazdasági változásokat az emberek nem a kolhozoknak, hanem a hitnek tulajdonítják [...] Problémás az egyházellenes kampányban a kommunisták és családjuk magatartása is, sokan azért járnak templomba, mert úgy gondolják, hogy a kommunista vezetők csak azért nem járnak templomba, mert tiltja a párt [...] Nem szabad megengedni, hogy a kommunisták a magánéletben kapcsolatban legyenek a pappal és a húsas tanács tagjaival. Ne ünnepeljenek velük, mint ahogy erre példa volt a nagyszőlősi járási Tiszakeresztúr nevű faluban...”¹⁷²

Az 1956-os forradalom leverését követően a helyi KGB főként az ideológiai munka hiányosságait okolta a helyi szimpátiamegnyilvánulásokért. 1957. december 18-án Szergej Jevdokimov KGB-megbízott a XII. beregszászi járási pártkonferencián elhangzott beszámolójából is ez tűnik ki:

„... területünk és járásunk ifjú tagjai a szocialista ország családjának, ezért minden régi, ami ránk maradt a Horthy-rendszerből, olyan hatással van a lakosságra, mint sehol máshol. Azonban hangsúlyozni kell, hogy a járási pártszervezet nem megfelelően foglalkozik a régi burzsoá ideológia leleplezésével. A papi ideológia győzelmeket arat. A papok olyannyira féktelenek, hogy még a fiatalokat is bevonják olyan egyházi szertartásokba, mint a gyónás és az áldozás. Javítani kell az ideológiai munkán, főleg a Beregszászi járásban, mivel ez egy nemzetiségi járás. Nekünk ellenállást kell tanúsítanunk a burzsoá nacionalizmussal szemben, amely különösen megmutatkozott az 1956-os magyar események idején. Az ellenséges megnyilvánulások legkisebb tényére is reagálnunk kell és azonnal ellenállást tanúsítani...”¹⁷³

A kommunista vezetés a különböző járási pártüléseken szinte minden alkalommal szóvá tette, hogy nem folyik elég keményen a vallásellenes politika és propaganda:

„... Mindenki jól tudja, hogy az egyház az nem más, mint a nép átverése. Minden kommunista alapvető feladata a széles egyházellenes munka a lakosság körében. Sok

172 KTÁL F. 1. op. 1. delo Nr. 3485. 148–149.

173 Uo. F. 15. op. 5. od. zb. 28. 223.

kommunista dolgozik is ezen, de néhányan megfedkeznek a saját családjaikról. Például az Sárosorosi lakosú Molnár elvtárs, a Sztálini Barátság Kolhoz elnöke, erős kritikával szólal meg az egyházzal az üléseken, viszont jómagya és családja rendszeresen jár templomba. A kommunisták a komszomolisták előtt kritizálják az egyházat, de a családtagjaik templombajárók. Ezek után nem csoda, hogy a komszomolisták is járnak templomba és elgondolkodnak azon, hogy a vezetők miért mondanak egyet és csinálnak mást. Milyen kommunista az, aki nem tudja megmagyarázni a feleségének, hogy a vallás nem hoz hasznot az embereknek. A politikai nevelés a családban a kommunista feladata és nem helyes, hogy a Beregszászi járásban nagyon sok pártszervezet nem szentel ennek a kérdésnek megfelelő figyelmet. Követelni kell a kommunistáktól, hogy foglalkozzanak a családjuk nevelésével..."¹⁷⁴ – hangzott a kemény utasítás.

Az egyházak a nyolcvanas években

A kárpátaljai magyarok nem sokáig örülhettek a tudomásukra jutó forradalom hírének, mert a hatalom fokozott éberséggel csapott le a legkisebb veszélyesnek tűnő helyzetre is.

A szovjet vezetés azt remélte, hogy a papok kiöregednek, meghalnak, utánpótlás nem lesz, a templomok elnéptelenednek, az egyház megszűnik és győz az ateista világnézet. A hatalom minden lehetséges módszerrel megpróbálta kiölni a vallásosság érzését a társadalomból, kiirtani a hitet a lakosság tudatából. A vallási közösségek létezése és tevékenysége nem volt összeegyeztethető a szovjet nép morális és politikai egységének a koncepciójával.

A vallás elleni küzdelem a nyolcvanas évek közepéig szinte semmit sem változott. 1986-ban, taskenti látogatásakor Gorbacsov is a vallás elnyomására szólított fel. Ám a birodalom lassan bomlásnak indult, és a hatalom elkezdte az egyházakkal való együttműködést. 1988-ban a Vallásügyi Tanács, ami 1965-ben jött létre a Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsa és Vallási Kultuszok Ügyeinek Tanácsa összeolvadásával, eltörölte azt a törvényt, mely szerint az imaházak és templomok az állam tulajdonát képezik. 1989-ben Gorbacsov a Vatikánba látogatott, ahol II. János Pál pápának bejelentette, hogy a Szovjetunióban törvényt alkotnak a lelkiismereti szabadságról, így a vallásszabadságról is. A törvény 1990. október 1-én jelent meg. Ennek 5. cikkelye szerint megszűnt az állam részéről az ateizmus propagálása. Az egyházak ezután már a nemzetközi egyházi szervezetekkel is működtethettek kapcsolatokat az állam beleszólása nélkül.¹⁷⁵ 1990. október 25-én engedélyezték a hitoktatást is, igaz, még csak fakultatív tantárgyként.¹⁷⁶

174 KTÁL F. 15. op. 5. ed. hr. 13.

175 [Http://www.r-komit.ru/vera/26.htm](http://www.r-komit.ru/vera/26.htm), <https://bogoslov.ru/article/373504>. (Legutóbbi megtekintés: 2017. június 6.)

176 [Https://base.garant.ru/3961281/](https://base.garant.ru/3961281/). (Legutóbbi megtekintés: 2017. június 6.)

CONTENTS

STUDIES

Richárd Tóth The Image of Romanness in the Carolingian Era: A Study on Baptismal Rites	493
Zsófia Bocsi The Villages of Vértés in the Csókakő Manor in the Middle Ages. Veleg and Sárkány	505
Miklós Fóti Zülfikar Bey, to the History of the Third Generation of a Frontier Clan Governing Ottoman Hungary	525
Béla Angyal The Hungarian Armistice Agreement of January 1945 and the Czechoslovak Government Emigree	543
Nándor Pócs Dangerous Liaisons in the Bloody Zone. Ukrainian National Radicalism – in Hungarian Perspective (1918–1945)	567
Natália Váradi The Situation of Historic Churches in Transcarpathia during the Hungarian Revolution of 1956	603

E számunk szerzői

Angyal Béla, néprajzkutató, történész, külső munkatárs, Fórum Kisebbségkutató Intézet • Bocsi Zsófia, régész, történész, Mecenatura Bt. [Debrecen] • Fóti Miklós tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológia Osztály • Pócs Nándor, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára • Tóth Richárd, PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Filozófiatudományi Doktori Iskola • Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

